

+ CİLT -I

ŞOSYAL, BEŞERİ ve
İDARİ BİLİMLER ALANINDA
GÜNCEL ARAŞTIRMALAR

Editörler

Prof. Dr. Sinan SÖNMEZ

Doç.Dr. Adem KARA

**SOSYAL, BEŞERİ ve
İDARİ BİLİMLER ALANINDA
GÜNCEL ARAŞTIRMALAR**

CİLT I

Editörler

Prof. Dr. Sinan SÖNMEZ

Doç. Dr. Adem KARA

Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Güncel Araştırmalar Cilt-I
Editör:

Prof. Dr. Sinan SÖNMEZ

Doç. Dr. Adem KARA

Genel Yayın Yönetmeni: Berkan Balpetek

Kapak ve Sayfa Tasarımı: Duvar Design

Baskı: Aralık 2020

Yayıncı Sertifika No: 16122

ISBN: 978-625-7680-00-4

© Duvar Yayınları

853 Sokak No:13 P.10 Kemeraltı-Konak/İzmir

Tel: 0 232 484 88 68

www.duvar yayinlari.com

duvarkitabevi@gmail.com

Baskı ve Cilt: Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık Reklam San Ve Tic. Ltd.

İstanbul Cad. İstanbullu Çarşısı No:48/48-49

İskitler 06070 Ankara

Tel: 03123413667

Sertifika No:47865

İÇİNDEKİLER

Bölüm-1

- Üniversite Eğitimini Aracılığı ile Benlik Saygısı ve Üniversite Yaşamı Memnuniyeti** 9
Cemile ÇETİN
Pınar ÇİNAR

Bölüm-2

- Elektrik Tüketimi, İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensel İlişkiler: Tr2 Batı Marmara Bölgesi İçin Panel Veri Analizi** 25
Feyza BALAN
Hasan AZAZİ
Cüneyt KILIÇ

Bölüm-3

- Covid-19 Sürecinde Sıkıntıya Dayanma, Mutluluğun Dışsallığı ve Bağlanma** 41
Zeynep SET

Bölüm-4

- Dünya Ve Türkiye'den Örneklerle Kentsel Tarım (Urban Agriculture with Examples from the World and Turkey)** 57
Kaan KAPAN
Şeyma ÖZTOPRAK

Bölüm-5

**İşletmelerin Bir Rekabet Aracı Olarak
Kurumsal Sosyal Sorumluluk**

83

Semra TETİK

Bölüm-6

**Havacılık Sektöründe Kriz Yönetimi ve
Covid-19 Pandemi Sürecinin Sektöre Etkileri**

105

Salim KURNAZ

Bölüm-7

**Ders Kitapları Perspektifinden
Erken Cumhuriyet Döneminde
Yurt Bilgisi Dersleri Vatandaşlığı**

127

Günseli GÜMÜŞEL

Bölüm-8

Öğrenen Örgütler

149

Semra TETİK

Bölüm-9

**Örgütsel Güven Bağlamında
Beyaz Yaka Çalışanların Liderlik Tanımlamaları:
Bir Alan Araştırması**

165

Nilay KARASAKAL

Bölüm-10

- Kovid-19 Pandemisi Ve Sağlık Hizmetlerinin Erişilebilirliği** 183
Hicran Atatanır

Bölüm-11

- 12 Eylül 1980 Darbesi
Sonrası Kurulan İlk Koalisyon:
Süleyman Demirel-Erdal İnönü Hükümeti** 203
Hüseyin ÇAVUŞOĞLU

Bölüm-12

- Orta Gelir Tuzağı Sorununa Küresel Rekabetçilik,
Ekonomik Özgürlük ve İnsani Gelişim Endeksleri
Çerçevesinde Bir Yaklaşım** 215
Necip DÜNDAR

Bölüm-13

- Amaçlara Göre Yönetim Sisteminin
Kamu Bütçe Sürecinde Uygulanabilirliğinin Değerlendirilmesi** 239
Güngör ÖZCAN

Bölüm-14

- Küresel Egemenlik İlişkileri Açısından
Sosyal Medya ve Tüketim Kültürü Oluşumuna Etkisi** 255
Kemal ER

● Bölüm-1●

ÜNİVERSİTE EĞİTİMİNİ ARACILIĞI ile BENLİK SAYGISI ve ÜNİVERSİTE YAŞAMI MEMNUNİYETİ¹

Doç. Dr. Cemile ÇETİN²
Pınar ÇİNAR

---

1 Pınar Çınar'ın Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İnsan Kaynakları Programı Yüksek Lisans tezinin sınırlı bir bölümüdür.

2 Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
E- mail: cemile.gurcay@deu.edu.tr / cemilegurcay@gmail.com
ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-6659-4855>

GİRİŞ

Yaşamsal süreçte benlik saygısı, bireylerin gelişim dönemlerinde önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle gençlik döneminde varlığını hissettiren ve yarattığı sonuçlar ile önemli değişim ve dönüşümlere yol açan benlik saygısı, günümüz dünyasında üniversite öğrencilerinin gerek üniversiteye adaptasyonlarında gerekse mezuniyetle birlikte iş hayatına hazırlıklı ve adapte olmalarında kritik öneme sahiptir.

Çalışmada bu kapsamda öncelikle benlik saygısının tanımı, gelişimi ile yüksek ve düşük benlik saygısının etkileyen mi etkilenen mi olduğuna değinilmiştir. İş ve eğitime yönelik beklentiler ile üniversite yaşam memnuniyeti konusunda, eğitim olgusunun içeriği eğitim basamaklarından biri olan yükseköğretime ve üniversiteye ilişkin açıklamalar ile amaçlar ele alınarak üniversite yaşamının işe-vuruk tanımı yapılmıştır. İş ve çalışma kavramlarına da değinilerek iş arama davranışı üzerinde durulmuştur.

BENLİK ve BENLİK SAYGISININ TANIMI

Benlik, Jung (2000: 15) tarafından vücudumuzun, bir başka deyişle “varlığımızın” özellikle genel algılamalarından ve belleğimizin içeriklerinden oluşan bir yapı kompleksi olarak tanımlanmaktadır. Reich’e (1983: 200) göre ise benlik, kişiliğin dış dünyanın etkilerine açık kesimidir. Benlik, bireyin kişiliğine ilişkin kanuları, kendini algılayış biçimi, kişiliğin bir alt yapısı ve onu yönlendiren, biçimlendiren bir öge olarak da karşımıza çıkmaktadır (Aslan, 1992: 7).

Benlik saygısı kavramı ise, ilk kez psikolog William James tarafından 1892 yılında, başarının isteklere bölünmüş hali, olarak tanımlanmıştır. Bir başka ifadeyle, kendilik değeri duygusu, bireyin ulaşmayı beklediklerinin elde ettiği başarıya oranından gelmektedir (Osborne: 2014). Kavramın diğer tanımlarına bakılacak olursa; Kağıtçıbaşı ve Cemalcılar (2014: 375) kişinin kendisini genel olarak ne kadar olumlu bir şekilde değerlendirdiğinin ölçütü olarak ifade ederken, Bilgin (2007: 283) kişinin kendisine bir birey olarak yüklediği değer şeklinde açıklamaktadır.

Benlik saygısı incelenmek istendiğinde ilk göze çarpan durum, kavramın değişik terimlerle ifade edildiğidir. Literatürde en sık karşılaşılan terimler; benlik saygısı (self-esteem), özsaygı (self-respect), özgüven (self-confidence), benlik imgesi (self-image), kendini değerlendirme (self-evaluation) ve benlik değeri (self-worth)dir (Korkmaz, 1996: 19). Bunların yanı sıra farklı bilim insanlarının aynı terimleri farklı şekilde tercüme ettiği de görülmektedir. Bilgin (2007: 283) self-esteem teriminin karşılığı olarak özsaygı sözcüğünü kullanırken, Cüceloğlu (2008: 574) benlik/kendilik değeri demiştir. Bütünlüğün olmayışı beraberinde kavram kargaşasını getirmektedir. Çalışmada “benlik saygısı” kullanılmaktadır.

BENLİK ve BENLİK SAYGISININ GELİŞİMİ

Kuramsal ele alınış biçimlerinde, benlik gelişimi ve benlik sayısının bu gelişim sürecindeki başkalaşımı, bilim insanlarının kendi görüşlerini bazen radikal bazen de küçük farklılıklarla aktardığı görülmektedir. Genel olarak benlik saygısının gelişim basamakları Tablo 1’de yer almaktadır.

Benlik oluşumu denildiğinde en temel kuramlardan biri Sigmund Freud’a aittir. Bu bağlamda Freud, benliğin kısımları olarak id, ego ve süperegö kavramlarından söz etmektedir.

İd, bir başka deyimle “o”, benliğin doğuştan gelen tek birleşenidir. Bütün içgüdüleri ve psişik enerjii içinde barındırmaktadır (Ewen, 2003: 18). Bu içgüdüler, bireyin davranışlarını çeşitli aşamalarda yöneterek değiştirmekte ve etkilemektedirler. Bu noktada, Freud id için “kaynayan kazan” benzetmesini yapmıştır. İdin amacı hazzı maksimize ederken, acıyı en alt seviyede tutmaktır, buna da haz ilkesi denilmektedir (Ryckman, 2000: 39).

İd, haz ilkesini gerçekleştirirken, mantıksız ve çoğunlukla birbiriyle tutarsız fikirlerin peşinde koşmaktadır. Bir başka karakteristik özelliği ise, ahlaktan yoksun oluşudur. Bunun nedeni ise iyi-kötü ayrımının bulunmamasıdır. Bir başka ifade ile, id ahlaksız değildir, ahlaktan haberi yoktur (Feist ve Feist, 2002: 25).

Tablo 1: Benlik Saygısının Gelişiminde Kilometre Taşları

Yaş	Kilometre Taşları
1-2	Başarısızlık durumunda hoşnutsuzluk ifadeleri belirgindir. Yetişkinlerin değerlendirmelerinde duyarlılık görülür.
3-5	Benlik saygısı genellikle yüksektir ve ayrı ayrı birçok benlik değerlendirmesinden oluşur. Başarı ilişkili yüklemeler görülür fakat farklılaşmıştır; örneğin, çok çalışkan bir kişi “akıllıdır” ve başaracaktır.
6-10	Benlik saygısı hiyerarşik olarak örgütlenir; ayrı ayrı benlik değerlendirmeleri (akademik, toplumsal ve fiziksel/atletik yeterlik, fiziksel görünüm) genel bir benlik saygısı duygusu içinde bütünleştirilmiştir. Çocuklar toplumsal karşılaştırmalar yapmaya başlayınca benlik saygısı düşer, sonra yeniden yükselir. Başarı ilişkili yüklemeler yetenek, çaba ve dışsal etmenler olmak üzere ayrışır.
11-Yetişkinlik	Yeni benlik saygısı boyutları eklenir (yakın arkadaşlık, romantik çekicilik, iş yeterliği). Benlik saygısı yükselmeyi sürdürür. Başarı ilişkili yüklemeler yetenek ve çabanın tam olarak farklılaşmasını yansıtır.

Kaynak: Berk, L. E. , 2013: 546

Haz ilkesi her zaman gerçekleştirilememektedir. Yenidoğan hayatın gerçekleri ile (soğuk oda, yorgun anne, kirli bir alt bezi gibi) yüzleşmeye başladığında gerçeklik prensibi devreye girmekte ve egoyu, “ben”i, ortaya çıkarmaktadır (Friedman ve Schustack, 2003: 72). Ego, idden gelen dürtülerle dış dünyanın gerçekliği arasında arabulucu işlevini her an her dakika gerçekleştiren üst düzey bir ajan gibidir (Craig ve Baucum, 2002: 42).

Birey dış dünyada var olmaya devam ettikçe, egonun uğraşması gereken bir başka benlik boyutu olarak süperego (diğer bir adı ile üst ben) ortaya çıkmaktadır. Süperego, aile, toplum ve en temelde baba otoritesinin kural ve kısıtlamaların, içsel yansımalarıdır (Coloninger, 2004: 43). Süperegonun en temel işlevi, idin dürtülerini bastırmak, egoyu gerçekçi ve ideal olduğu kadar ahlaki amaçları gerçekleştirmeye ikna edip mükemmelliğe ulaşmaktır (Ryckman, 2000: 41). Freud’un benliği oluşturan bu üç ögesi, her dönemde farklı hazların doyurulmasını temel alan psikoseksüel basamaklara göre şekil almaktadır.

Bir başka psikanalist olan Jung ise benliğin yalnızca bilinçli kısımlardan oluştuğunu, sonsuz bilinçdışının ise benliğe dahil olamayacağını savunmaktadır (Schopenhauer vd., 2005: 186).

Erikson ise, Freud’un kuramının temel kavramlarını kabul etmektedir. Ancak bütün yaşamı kapsayan sekiz psiko-sosyal evre geliştirerek, benlik gelişimini inceleyerek ve yetişkinlerle kullanılan yapılandırılmış psiko-analitik ortamın ötesine geçerek Freud’un kuramını açmıştır (Miller, 2008: 204).

Freud’a göre benlik çocukluk döneminde (yaklaşık beş-altı yaşlarında) oturmaktadır. Erikson ise bu iddiayı yeniden tanımlayarak, benlik gelişiminin hayat boyu sürdüğünü savunmaktadır. Bu bakış açısı da bireye kendini oluşturma konusunda sorumluluk vermektedir (Friedman ve Schustack, 2003: 145). Daha geniş biçimde açıklanacak olursa, Erikson herhangi bir gelişim dönemindeki karmaşanın başarılı bir biçimde çözülmesinin kendisinden sonraki dönem için sağlıklı temeller oluşturduğunu belirtse de, eğer karmaşa ilgili dönemde çözülemezse sonraki yıllarda çatışma çözülene dek karmaşanın varlığını sürdüreceğini öne sürmektedir (İnanç ve Yerlikaya, 2016: 165).

Harry Stack Sullivan’a göre kişilik varsayımsal bir kavramdır ve ilişkiler incelenerek anlaşılabilir. Dolayısıyla inceleme birimi insan değil, ilişkilidir. Kişiliğin yapısal örgütü ise içsel algıların değil, insanlar arası ilişkilerin ürünüdür. Bunun için diğer insanların somut varlığı gerekmemekte, imgesel hatta var olmayan kişiler de olabilir. Algılama, anımsama, düşünme, hayal kurma ve diğer tüm süreçler insan ilişkilerini içermektedir.

Benliğin incelenmesindeki en küçük birim ise dinamizmdir. Dinamizm; organizmanın canlılığını sürdürmesini sağlayan göreceli ve sürekli enerji dönüşümle-

ridir. Bu enerji dönüşümleri davranışları oluşturmaktadır. Dinamizmler organizmanın temel gereksinimlerine doyum sağlamaktadır. Anksiyete sonucu gelişen dinamizme ise Sullivan benlik ya da benlik sistemi adını vermektedir (Yanbastı, 1990: 123). Sullivan'ın gelişim kuramının ana özelliği yedi evreden üçünü oluşturan ergenlik yıllarına verdiği önemdir. Sullivan, ön-ergenlik ve bunu izleyen yıllarda yaşananların, yetişkinlikte tatmin edici ilişkiler yürütebilmek için çok önemli olduğunu söylemektedir (Burger, 2006: 180).

Rosenberg'e göre, yüksek ve düşük benlik saygısının doğrudan bir tanımını yapmak mümkün değildir ancak ne olduğunu ve ne olmadığını tanımlamak, açıklama açısından uygun bir yöntemdir (Rosenberg, 1985: 209-213).

Yüksek benlik saygısının kendini beğenmişlikle karıştırılmaması gerekmektedir. Yüksek benlik saygısı olan birey, kendisini diğerlerinden daha üstün bir konuma yerleştirmemektedir. Aksine, yüksek benlik saygısı olan biri, kibirden veya diğer insanları küçümsemekten uzak, kendini beğenmişlik olarak ifadelendirilebilecek davranışlardan kaçınan kişidir.

Yüksek benlik saygısı mükemmeliyetçiliği içermemektedir. Yüksek benlik saygısı olan bir yetişkin, kendi limitlerinin ve arzularına ulaşma konusundaki eksiklerinin farkındadır. Bu eksiklikleri giderebilmek için ise dehşete düşmek yerine daha iyi bir noktaya gelmeyi umut etmektedir.

Rekabet ve işlevsellik konusunda aşırı beklentilerle tepki vermek, yüksek benlik saygısında olan birey için geçerli değildir. Bu noktada benlik saygısı, kişinin kendinden memnuniyeti ve değerlilik hissiyle doğru orantılıdır. Bir başka ifade ile, bütün dünyaya baş kaldıracabilecek güce sahip olma beklentisi, söz konusu durumla uyuşmamaktadır.

Düşük benlik saygısına sahip olan kişiler, açıkça depresyona daha yatkındırlar; çünkü mutluluk düzeyleri daha düşük, olumsuz olaylardan etkilenme olasılıkları ise daha yüksektir.

Bir diğer özellikleri ise anksiyeteye olan açıklıklarındır. Aynı zamanda suçluluk duyguları baskın, oldukça ihtiyatlı, hata yapmaktan aşırı derecede korkan ve psikolojik olarak güçsüz bireylerdir. Kendilerinden olan memnuniyetsizlikleri, yaşamlarının her alanına yansıdığı için, hayata karşı da memnuniyetsiz olmaya yatkındırlar. Bu nedenlerle genellikle ya depresyondadırlar ya da sürekli kendilerini suçlamakta ve eleştirmektedirler.

Yüksek benlik saygısının da dikkate değer dezavantajları bulunmaktadır. Düşük benlik saygısı, psikolojik güçlüklerle baş etmede yüksek benlik saygısına göre daha başarılıdır (Leary, 2005: 140). Gerçekleştirilmiş olan pek çok laboratuvar deneyinde, kendileri ile ilgili olumsuz görüşlere maruz kalan yüksek benlik saygısı olan kişilerin çoğunlukla sorunlu ve mantıksız bir biçimde, üstünlüklerini

ortaya koyarak söylenen olumsuzlukları bastırmaya çalıştığı gözlemlenmiştir (Baumeister ve Boden, 1998: 114-115).

İŞ KAVRAMI ve İŞ ARAMA DAVRANIŞI

Türk Dil Kurumu (2006b) Büyük Sözlük'te iş kavramını, geçim sağlamak için herhangi bir alanda yapılan çalışma, meslek olarak tanımlanmıştır. Bir diğer tanımda ise iş; ekonomik anlamda, bireyin yaşamını sürdürmek ya da belirli bir düzeye yükselmek amacıyla giriştiği bedensel ve zihinsel çabaların toplamı olarak ifade edilmektedir (Korucuk ve Tatlı, 2015: 1).

Bireyler, çeşitli nedenlerle iş aramaktadırlar. İnsanların çalışma davranışları genellikle motivasyon teorileri ile açıklanmaktadır. Bunlardan en bilineni kuşkusuz Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Teorisi'dir. Bu teoriye göre insan ihtiyaçları hiyerarşik olarak en alttan en üste doğru fizyolojik ihtiyaçlar, güvenlik, sevgi/aidiyet, saygı ve kendini gerçekleştirme aşamalarından oluşmaktadır. Maslow'a göre alt basamaktaki ihtiyaçlar ağırlıklı olarak giderilmedikçe üst basamakların gerçekleştirilmesi mümkün değildir (Lahey, 2002: 291).

Ücret ve işin özellikleri iş tekliflerinin kabul edilmesinde önemli olmaktadır. İşler ve iş arayanlar heterojendir. Bundan doğan farklılıklar bireylerin iş arama davranışlarını, iş aramada seçtikleri yöntemleri ve iş arama maliyetlerini nasıl karşılayacaklarını etkilemektedir. İş arama faaliyetlerini şekillendiren bu davranışsal özellikler kişinin sahip olduğu sosyal ağların ve sosyal sermaye değerinin varlığı ile yakından ilişkilidir (Özgüler, 2007: 7-47).

İş hayatına atılan insan, işyerine o güne kadarki yaşamı ve sosyalleşme süreçleri boyunca edindiği belirli bir benlik ve güdü yapısı ile gelmektedir. Bu yapı kendini somut olarak "iş hayatından beklentiler" şeklinde ifade etmektedir (Tınar, 1996: 31). İş bulma konusunda beklentisi yüksek olan birey, beklentisi düşük olan bireye göre daha yoğun iş arayışında bulunmaktadır. Bu beklenti durumu kişinin daha optimistik olmasını, yeteneklerini gösterme konusunda daha açık olmasını ve iş piyasasında daha tercih edilir bir pozisyona geçmesini sağlamaktadır (Vansteenkiste vd., 2005: 271). Bireyin iş hayatına başlangıcı, kendisinin iş hayatından beklentileri ile iş hayatının bireyden beklentilerinin karşılaştığı kritik bir süreç olarak da düşünülmektedir. Bu süreç sonunda ya uyum ya da uyumsuzluk söz konusu olacaktır (Tınar, 1996: 31).

ÜNİVERSİTE KAVRAMI ve ÜNİVERSİTE YAŞAMININ KAPSAMI

Modern dönemde sosyal bilimlerden mühendisliklere kadar çeşitli alanlarda ve yüzlerce disiplinde yüksek eğitim ve öğretim imkânı sunan üniversiteler, Ortaçağ Latinesinden üretilen universitas kavramından gelmektedir ve "bütün, yek-

pare” anlamındaki universus kelimesinden türetilmiştir (Kenan, 2016: 5). Türk Dil Kurumu (2006e) Büyük Sözlük üniversiteyi, bilimsel özerkliğe ve kamu tüzel kişiliğine sahip, yüksek düzeyde eğitim, öğretim, bilimsel araştırma ve yayın yapan fakülte, enstitü, yüksekokul vb. kuruluş ve birimlerden oluşan öğretim kurumu olarak tanımlamıştır. Yükseköğretim Kanunu’nda (4 Kasım 1981) ise üniversite, bilimsel özerkliğe ve kamu tüzel kişiliğine sahip yüksek düzeyde eğitim-öğretim, bilimsel araştırma, yayın ve danışmanlık yapan; fakülte, enstitü, yüksekokul ve benzeri kuruluş ve birimlerden oluşan bir yükseköğretim kurumudur.

Üniversite yaşamı, üniversite kültürüyle, eğitim faaliyetleriyle, sosyal aktiviteleriyle ve fiziki olanaklarıyla bir bütündür. Üniversite yaşamının kişiler üzerinde yaratacağı etkiler ve oluşturacağı sonuçlar bazı faktörle ilişkilidir. Bunlar; fiziksel olanaklar ve tesisler, duyuşsal hizmetler (açık hizmetler) ve psikolojik hizmetler (örtük hizmetler) olmak üzere üç başlık altında tanımlanabilmektedir (Douglas vd., 2006: 252).

Fiziksel olanaklar ve tesisler: Bir üniversitede fiziksel olanaklar ve tesisler arasında derslerin web sitesindeki görünümü, sunum slaytları, gerekli belge ve malzemeler ile önerilen ek metinler yer almaktadır. Aynı zamanda derslikler ile öğretim üyelerinin odaları ve bu mekanların mobilyaları, döşemesi, dekorasyonu, aydınlatması ve yerleşim düzeninin yanı sıra yiyecek-içecek imkanları ve rekreasyonel aktiviteler gibi yan hizmetler de bu alana dahildir.

Duyuşsal hizmetler (Açık hizmetler): Öğretim üyelerinin bilgi seviyesi, öğretim yeteneği, öğretim üyelerinden bağımsız olarak öğretim kalitesi, üniversite personelinin randevu alabilmenin/görüşmenin kolaylığı, ders konularının içeriği ve zorluk seviyesi ile iş yükü duyuşsal hizmetlerin parçalarıdır.

Psikolojik hizmetler (Örtük hizmetler): Üniversite çalışanlarının öğrencilere yaklaşımları, tavır ve tutumları, öğrencilerin problemleri karşısında ilgili davranabilme becerileri, öğrencilerin duyuş ve düşüncelerine karşı hoşgörü düzeylerinin yanı sıra erişilebilirlikleri, yetkinlikleri ve yetenekleri sunulan psikolojik hizmetler arasındadır. Üniversitenin fiziksel çevresinin öğrenciyi rahatlatıcı, öğretim üyeleri ve derslerle bir bütün oluşturarak yeterli, güvenli ve profesyonel bir ortamda olduğu hissini vermesi de aynı başlık altında değerlendirilmektedir. Bunların yanı sıra, öğrencinin kendisini merkezde hissettiği ve dersler ile sınavlarda adil biçimde değerlendirildiği ve ödüllendirildiği izleniminin sağlandığı bir ortam oluşturulması da önemli psikolojik hizmetlerden sayılmaktadır (Korukoğlu, 2003: 79-80).

MEMNUNİYET KAVRAMI

Literatürde mutluluk, tatmin, doyum ve memnuniyet kavramlarının bir arada ele alındığı görülmektedir (Akın ve Yalnız, 2015: 96; Sop, 2014: 4).TDK, mem-

nuniyet kavramını, ihtiyaçların ve isteklerin karşılanmasından doğan tatmin duygusu olarak tanımlamaktadır.

Kişiler, memnuniyetlerini belirlerken iki değerlendirme yapmaktadırlar. Bunlardan ilki bilişsel değerlendirmedir. Bilişsel değerlendirme sürecinde, elde edilen sonucun kişide yarattığı stres yahut rahatlama düzeyi göz önünde bulundurulmaktadır. “Zarar görüldü mü? Verilen emeğin karşılığı alındı mı?” gibi soruların cevapları aranmaktadır.

İkinci değerlendirme duygusal değerlendirmedir. Bu noktada aynı sürecin kişide hangi duyguları açığa çıkardığı önemlidir. Eğer deneyim öfke, tiksinti, üzüntü, hayal kırıklığı gibi duygular yarattıysa alınan ürün veya hizmetin başarısız; sevinç, beğeni, hoşlanma gibi duygular yarattıysa ürün veya hizmetin başarılı olduğu değerlendirilmesi yapılmaktadır. “Ne hissettirdi? Bu duygu başa çıkılabilir mi?” gibi soruların cevabı aranmaktadır (Barış, 2006: 43-45).

Hizmet veren kurumlarda olduğu gibi, yükseköğretimde de memnuniyet, başarıyı yakalamak için etkili bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, öğrenci memnuniyetini sağlamanın etmenin en önemli göstergesi, üniversiteye gelmeden önceki beklentiler ile üniversiteye geldikleri anda hatta öğrenim yaşamı boyunca ulaştıklarının ne derece örtüşüğünü tespit etmektir (Silva vd., 2012:1609).

ÖĞRENCİ MEMNUNİYETİ

Üniversite öğrencilerinin memnuniyetleri ve düzeyleri, gelecekte yapılması gereken makro ve mikro düzeydeki kurumsal çalışmalara ışık tutacağı için oldukça önemli bir konudur. Bu bağlamda öğrencilerin genel olarak üniversitede yerleşik eğitim sisteminden başlayarak eğitim aldıkları kampüsün temizliğine kadar her öğenin ele alınmaya değer olduğu düşünülmektedir. Konuyla ilgili yapılan bir çalışmada bu faktörler öğrenim deneyiminin tatminkârlığı, yerleşkenin ve yaşamın doyuruculuğu, akademik destek ve ilgi, kurumun yönetim ve işleyişinden memnuniyet, öğrenme imkân ve kaynaklarının zenginliği, kişisel gelişim ve kariyer desteği başlıklarında toplanmıştır (Karadağ ve Yücel, 2016: 6).

Alanda, öğrencilerin memnuniyetlerini etkileyen faktörler arasında eğitim ve öğretimin niteliği, üniversitenin öğrencilerle ve diğer kurum-kuruluşlarla (sanayi, kamu kurumları ve yurt dışındaki üniversiteler) olan iş birliği, üniversitenin yönetim tarzı, öğretim elemanları, öğrencilere sunulan rehberlik ve destek hizmetleri, sosyo-kültürel olanaklar, sağlık hizmetleri, ölçme ve değerlendirme, fiziksel yapı, öğrenciye verilen değer, öğrencilere verilen bilgilendirme ve kararlara katılımlarının sağlanması gibi başlıklar da sayılmaktadır (Baykal vd., 2002: 29-30). Bu çalışma için, üniversitenin fiziksel ve sosyal imkanlarından kaynaklanan değişkenler, öğretim üyelerinden kaynaklanan değişkenler ve öğrenciden

kaynaklı değişkenler ana değişkenler olarak kabul edilmiştir.

Literatürde, üniversitenin fiziksel imkanları arasında kütüphane, kafeterya, kantin, yemekhane, spor salonu, tiyatro salonu, amfi, eğlence-dinlenme tesisleri, bahçe, tuvalet gibi alanların kapasitesi, temizliği, düzeni, kampüs içindeki yerleşimi, kampüsün ulaşım imkanları gibi faktörler yer almaktadır. Sosyal imkanlar ise öğrenci kulüplerinin sayısı ve çeşitliliği, düzenlenen seminer, konser, tiyatro gösterisi, spor müsabakaları gibi aktiviteler, öğrenci değişim programları (Erasmus, Farabi vd.) idari personelin verdiği hizmetler, öğrencilerin birbirleri arasındaki sosyal paylaşımları gibi kriterler bulunmaktadır (Palacio vd., 2002: 491-499; Altaş, 2006: 446-447; Kanca, 2012: 85-86).

Alanda öğretim üyeleri ile ilgili değişkenler çok çeşitli başlıklarda ele alınmıştır. Öğretim üyelerinin bilgisi ve öğretme becerileri, yayınları, akademik unvanları, öğrencilere güven vermeleri, öğrencileri araştırmaya teşvik etmeleri, adil davranmaları, güler yüzlü olmaları, yardıma istekli olmaları, derslerine vaktinde gelip gitmeleri, dış görünüşlerinin göze hoş olması, diksiyonlarının düzgün olması gibi pek çok açıdan öğrencilerin memnuniyetlerini etkileyebileceği öngörülmektedir (Altaş, 2006: 446-447; Saydan, 2008: 72; Teerawut, 2011: 450).

Öğrenciden kaynaklı değişkenler genellikle demografik değişkenlerden oluşmaktadır. Öğrencinin cinsiyeti, yaşı, ekonomik gelir düzeyi, barındığı yer, ailesinin ikametgahı, anne-babasının eğitim durumu, okuduğu bölüm, bölümü isteyerek seçip seçmeme durumu, okuduğu bölümün kaçınıcı tercihi olduğu, sınava kaçınıcı girişinde okuduğu bölümü kazandığı gibi pek çok değişken öğrenciden kaynaklı değişkenler içinde yer almaktadır (Uzgören ve Uzgören, 2007: 10; Kaya, 2013: 50-55).

Öğrencilerin üniversite eğitiminden elde etmeyi umdukları en büyük çıktı, kendilerini arzu ettikleri bir işe yerleştirebilecek diplomadır. Öğrenciler eğitim süreçleri boyunca, pratiğe ve hayata dönük konuları duymayı beklemekte, akademisyenler ise kimi zaman teorik çalışmalar sürdürdükleri için teorik kapsamda kalabilmektedir. Böyle bir durum hem öğrenciyi yaşama ve çalışma hayatına hazırlayamamakta hem de derslerin çok teorik olduğundan şikâyet edilmesine neden olabilmektedir. Ders içeriklerinin yanı sıra öğrencilerin zaman zaman akademisyenlerden bire-bire görüşme talepleri de bulunmaktadır. Taleplerinin, akademisyenlerin idari işlerde ve araştırmalarda geçirdikleri zamanlardan dolayı karşılanamaması öğrencilerde hayal kırıklığı yaratmaktadır (Startup, 1972: 252).

Üniversitelerin fiziksel imkanları da en az akademisyenler kadar önemlidir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin kısıtlı bütçeleri ile gerçekleştirebildikleri değişikliklerin iyi kurgulanmış ve dikkatli uygulanmış olması gerekmektedir. Kampüsün zayıf donanımı öğrencilerin memnuniyetini düşürmekte bu memnuniyetsizlik de akademik performanslarına yansiyabilmektedir. Nitekim, ödev yapmak üzere

gerekli bilgisayar donanımına kendi imkanlarıyla erişemeyen öğrenci, kampüste de bu olanağı bulamadığında ödevini yapmak ve zamanında teslim etmekle ilgili sorun yaşamaktadır (Alleyn vd., 2010: 295).

Öğrencilerin sosyal aktivitelerden yararlanıp yararlanamamaları da memnuniyetlerini etkilemekte olan bir diğer faktördür. Buldukları fakültenin sosyal tesislere uzaklığı, aktivitelerin azlığı, ders yükünün ağırlığı ile sosyal aktiviteler zaman kalmaması gibi nedenlerle öğrencilerin sosyalleşmekten uzak kaldığı görülmektedir. Yeterince sosyal faaliyette bulunamayan öğrencilerin de buldukları ortamdan memnuniyetsizlikleri artmaktadır (Yangın ve Kırca, 2013: 91).

Üniversite eğitiminde her ne kadar ilköğretim kademesindeki gibi bir veli ilişkisi ve sorumluluğu olmasa da kayıttan kep törenine kadar velilerin de bu sistemin paydaşları olduğu ve öğrencinin memnuniyetinin veliyi, velinin memnuniyetinin de öğrenciyi etkilediği unutulmamalıdır.

Malezya'daki bir üniversitede gerçekleştirilen çalışmada, mühendislik ve işletme hazırlık sınıfı öğrencilerinin benlik saygıları ve gelecek başarı beklentileri ele alınmıştır. Çalışmaya toplam 105 öğrenci katılmıştır. Sonuçlara göre mühendislik öğrencilerinin işletme öğrencilerine göre projelerde alınan sorumlulukları yerine getirme, problem çözebilme ve kişisel sorunların üstesinden gelebilme konularında kendilerini gelecekte daha başarılı gördükleri çıktısına ulaşılmıştır. Bunun yanı sıra, öğrencilerin yaşları büyüdükçe gelecekte elde edebilecekleri başarılarla dair beklentileri olumlu yönde artmıştır (Yong, 2010: 514)

Almanya'da 374'ü pilot uygulamaya, 544'ü de ana uygulamaya katılan üniversite öğrencileri ile üniversitenin kalitesini değerlendirmek üzere yapılan çalışmada, öğrencilerin istikrarlı bir kişi-çevre uyumunu yakaladıklarında memnuniyetlerinin arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Öğrencilerin en çok okulun yerleşim yerinden ve birbirleri arasındaki sosyal ilişkilerden memnun oldukları; üniversite binalarından ve amfilerden ise şikayetçi oldukları görülmüştür (Gruber vd., 2010: 105).

Portekiz Sağlık Bilimleri Fakültesi'nde 359 öğrenci ile gerçekleştirilen bir çalışmada, öğrencilerin fakültelerinden memnuniyet düzeyleri ele alınmıştır. Üniversitede geleneksel eğitimin yanında farklı bir eğitim modelinin daha uygulandığını vurgulayan çalışma; pratiğe dönük, modern aletlerin yer aldığı ve öğrencilerin projelere yönelik bir eğitim aldığı sisteme Entegre Sağlık Eğitimi adı verilmiştir. Çalışma sonuçları, geleneksel eğitim modelinin Entegre Sağlık Eğitimi modeline göre algılanan kalite ve memnuniyet düzeylerinde öğrencilerden daha yüksek puanlar aldığını ortaya koymuştur. Algılanan kalite ile öğrenci memnuniyeti arasında ise yüksek düzeyde pozitif korelasyon elde edilmiştir (Pedro vd., 2018: 181).

SONUÇ³

Çalışma hayatı öncesi eğitim ve öğretim sürecinin son kurumsal alanı olan üniversite ve üniversite yaşamı, özellikle gençlerin hem mevcut benlik saygılarını anlamaları hem değerlendirme ve geliştirmeleri hem de gelecek beklentileri ile çalışma hayatı ilişkisini oluşturup kişisel memnuniyetlerini yapılandırmalarında çalışma hayatı için uygulanabilir bilgiye ve ötesinde mesleğe ulaşmanın önemli aşamalarından biridir ve hatta çoğu genç için son aşamasıdır.

Üniversite yaşamı, üniversite kültürüyle, eğitim faaliyetleriyle, sosyal aktiviteleriyle ve fiziki olanaklarıyla bir bütün olup sonraki aşamada hem yaşamsal memnuniyetin hem de çalışma hayatına ilişkin beklentilerin netleşmesinde önemli belirleyicilerdendir. Üniversite sürecinin benlik saygısı ve yaşam memnuniyetine etkisi yaşanan, algılanan ve yorumlanan unsurlar aracılığı ile gerçekleşmektedir. Bunu sağlayanlar ise öncelikle sürece katkı koyan akademik ve idari çalışanlar ile üniversitenin fiziki, sosyal ve kültürel olanakları ile uygulamalarıdır.

Üniversite yaşam memnuniyetinin en iyi tespit aracı, düzenli olarak gerçekleştirilecek anketler ile sonuçların uygulama değişiklikleri ile taçlandırılmasıdır. Üniversite yaşamı çalışma hayatı öncesinde sadece akademisyenlerin araştırmaları ile değil üniversite yönetimlerinin düzenli ve uygulamaya dönük saha çalışmaları ile benlik saygısında iyileştirme elde edilmesi mümkündür. Gençlerin veri kaynağı olma ötesi varlıkları ile hizmet sektöründe yer alan üniversiteler için keşfedilmesi gereken bir hazine oldukları göz ardı edilmemelidir. Nitekim her alanda olduğu gibi üniversitede de farkı yaratacak olan tek değer, sunulanı geometrik olarak döndürme potansiyeline sahip olan gençlerdir.

---

3 Acer, Ç. Okul öncesi öğretmenlerinde bilinçli farkındalık (mindfulness) ve duygu düzenleme ilişkisi. Bahçeşehir Üniversitesi. Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: 2018: 38-40. 2.

KAYNAKÇA

1. Akın, A. ve Yalnız, A. Yaşam memnuniyeti ölçeği (YMÖ) Türkçe formu: geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. 2015; 14(54): 95-102.
2. Alleyne, M., Alleyne, P. ve Greenidge, D. Life satisfaction and perceived stress among university students in Barbados. *Journal of Psychology in Africa*. 2010; 20(2): 291-298.
3. Altaş, D. Üniversite öğrencilerinin memnuniyet araştırması. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 2006; 21(1): 439-458.
4. Aslan, E. Benlik kavramı ve bireyin yaşamındaki etkileri. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 1992; (4): 7-14.
5. Barış, G. Kusursuz müşteri memnuniyeti için şikayet yönetimi. İstanbul, MediaCat: 2006.
6. Baumeister, R. F. ve Boden, J. M. "Aggression and the Self: High Self-Esteem, Low Self-Control and Ego Threat", *Human Aggression*, (Edt. Russell Geen ve Edward Donnerstein), Amsterdam, Academic Press: 1998.
7. Baykal, Ü., Sökmen, S., Korkmaz, Ş., ve Akgün, E. Öğrenci memnuniyeti ölçeği geliştirme çalışması. *Florence Nightingale Hemşirelik Dergisi*. 2002, 12(49): 23-32.
8. Berk, L. E. Çocuk gelişimi. (A. Dönmez, Çev.) Ankara, İmge Kitabevi: 2013.
9. Bilgin, N. Sosyal psikoloji sözlüğü kavramlar, yaklaşımlar. İstanbul, Bağlam Yayınevi: 2007.
10. Burger, J. M. Kişilik. (İ.D. Erguvan Sarıoğlu, Çev.). İstanbul, Kaknüs Yayınları: 2006.
11. Colaninger, S. C. Theories of personality: Understanding persons. New Jersey, Pearson Prentice Hall: 2004.
12. Craig, G. J., ve Baucum, D. Human development. New Jersey, Prentice Hall: 2002.
13. Cüceloğlu, D. İnsan ve davranışı. İstanbul, Remzi Kitabevi: 2008.
14. Douglas, J., Douglas A., ve Barnes, B. Measuring student satisfaction at a UK. University. *Quality Assurance in Education*. 2006, 14(3): 251-267.
15. Ewen, R. B. (2003). An Introduction to theories of personality. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers
16. Feist, J., ve Feist, G. J. Theories of personality. New York, McGraw-Hill: 2002.
17. Friedman, H. S., ve Schustack, M. W. Personality classic theories and modern research. Boston, Allyn and Bacon: 2003.

18. Gruber, T., Fuß, S., Voss, R., ve Gläser-Zikuda, M. Examining student satisfaction with higher education services: Using a new measurement tool. *International Journal of Public Sector Management*. 2010, 23(2): 105-123.
19. İnanç, B. Y., ve Yerlikaya E. E. Kişilik kuramları. Ankara, Pegem Akademi: 2016.
20. Jung, C. G. Analitik psikolojinin temel ilkeleri - konferanslar-. (K. Şipal, Çev.) İstanbul, Cem Yayınevi: 2000.
21. Kağıtçıbaşı, Ç., ve Cemalçılar, Z. Dünden bugüne insan ve insanlar sosyal psikolojiye giriş. İstanbul, Evrim Yayınevi:2014.
22. Kanca, B. Mersin Üniversitesi merkez kafeterya'daki yiyecek içecek hizmetlerinin üniversite çalışanları ve öğrencileri tarafından algılanan kalite, algılanan değer, memnuniyet ve algılanan risk açısından değerlendirilmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mersin, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: 2012.
23. Karadağ, E., ve Yücel, C. Türkiye üniversite memnuniyet araştırması.2016. https://docs.wixstatic.com/ugd/779fe1_c3f3b3d951a04f2b8df780beae7bc75f.pdf (10.06.2018).
24. Kaya, L. M. Süleyman Demirel Üniversitesi'nde okuyan öğrencilerin üniversite yaşamından memnuniyet algılaması ve memnuniyet algılamasını etkileyen faktörlerin ekonometrik analizlerle belirlenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: 2013.
25. Kenan, S. Üniversite'nin kısa hikayesi. N. Tozlu, V. Taşdelen ve M. Önal, (Ed.), Dünya'da ve Türkiye'de üniversite içinde, Ankara, Bayburt Üniversitesi Yayınları: 2016.
26. Korkmaz, M. Yetişkin örneklem için bir benlik saygısı ölçeğinin güvenilirlik ve geçerlik çalışması. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: 1996.
27. Korucuk, S., ve Tatlı, Y. İş bulma yol ve yöntemleri. Trabzon, Gündüz Ofset Matbaacılık ve Yayıncılık: 2015.
28. Korukoğlu, A. Üniversite öğrencilerinin eğitimden beklentileri Ege üniversitesi İ.İ.B.F. örneği. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. 2003, 8(1): 79-89.
29. Lahey, B. B. (2002). *Essentials of psychology*. New York, McGraw Hill: 2002.
30. Leary, M. R. (2005). Making sense of self-esteem. C.C. Morf ve Ö. Ayduk, (Ed.) *Current directions in personality psychology içinde*, New Jersey, Pearson Education: 2005.

31. Miller, P. H. Gelişim psikolojisi kuramları. Çev. Zeynep Gül Tekin. İstanbul, İmge Kitabevi: 2008.
32. Osborne, R. E. (Ocak 2014). Self-esteem. <http://eds.b.ebscohost.com/eds/detail/detail?sid=b53e6474-1f85-41be-8838-acc43b51ced6%40sessionmgr103&vid=0&hid=121&bdata=Jmxhbmc9dHImc2l0ZT1lZHMt-bGl2ZSZzY29wZT1zaXRl#db=ers&AN=93872219>, (Erişim Tarihi: 18 Ekim 2017).
33. Özgüler, V. C. (2007). İş arama teorisi, sosyal ağlar ve internet. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları.
34. Palacio, A. B., Meneses, G. D., ve Pérez, P. J. P. The configuration of the university image and its relationship with the satisfaction of students. *Journal of Educational Administration*. 2002, 40(5): 486-505.
35. Pedro, E., Mendes, L. ve Lourenço, L. Perceived service quality and students' satisfaction in higher education: The influence of teaching methods. *International Journal for Quality Research*. 2018, 12(1): 165-192.
36. Reich, W. Kişilik çözümlemesi. (B. Onaran, Çev.) İstanbul, Payel Yayınevi: 1983.
37. Rosenberg, M. Self-concept and psychological well-being in adolescence. R. L. Leah, (Ed), *The development of the self içinde*. Londra, Academic Press Inc.: 1985.
38. Ryckman, R. M. *Theories of personality*. Belmont, Wadsworth: 2000.
39. Saydan, R. Üniversite öğrencilerinin öğretim elemanlarından kalite beklentileri: Yüzcü yıl üniversitesi İİBF örneği. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 2008, 10(1): 63-79.
40. Schopenhauer, A., von Schiller, W. F., Jung C. G., ve Spranger, E. Kişilik oluşum ve sorunları. (A. Aydoğan, Çev.) İstanbul, İz Yayıncılık: 2005.
41. Silva, S., Fátima, F., Fernandes, F., ve Odete, P. Empirical study on the student satisfaction in higher education: Importance-satisfaction analysis. *International Journal of Social, Behavioral, Educational, Economic, Business and Industrial Engineering*. 2012, 6(6): 1609-1614.
42. Sop, S. A. (2014). İş baskısı, iş-serbest zaman çatışması, meslek memnuniyeti ve yaşam doyumu ilişkisi üzerine bir inceleme. *Turizm Akademik Dergisi*. 2014, 1(1): 1-14.
43. Startup, R. How students see the role of university lecturer. *Sociology*. 1972, 6(2): 237-254.
44. Teerawut, T. Undergraduate student's satisfaction toward the new education system in Thailand. *International Journal of Social Sciences and Humanity Studies*. 2011, 3(2): 443-455.

45. Tınar, M. Y. Çalışma psikolojisi. İzmir, Necdet Bükey A.Ş.: 1996.
46. Türk Dil Kurumu. (26.09.2006a). Beklenti. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a47f-13167caa8.53903100 (Erişim Tarihi: 30. Aralık 2017).
47. Uzgören, N., ve Uzgören, E. Dumlupınar üniversitesi lisans öğrencilerinin memnuniyetini etkileyen bireysel özelliklerin istatistiksel analizi, hipotez testi, ki-kare testi ve doğrusal olasılık modeli. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 2007, (17): 1-20.
48. Vansteenkiste, M., Lens, W., De Witte, H., ve Feather, N. D. Understanding unemployed people's job search behaviour, unemployment experience and well-being: A comparison of expectancy-value theory and self-determination theory. British Journal of Social Psychology. 2005, (44): 269-287.
49. Yanbastı, G. Kişilik kuramları. İzmir, Ege Üniversitesi Basımevi. 1990.
50. Yangın, H. B. ve Kırca, N. Antalya sağlık yüksekokulu hemşirelik öğrencilerinin memnuniyet düzeyleri ve etkileyen faktörler. Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi. 2013, 2(1): 78-94.
51. Yong, F. J. A study on the self-efficacy and expectancy for success of pre-university students. European Journal of Social Sciences. 2010, 13(4): 514-524.

• Bölüm-2 •

ELEKTRİK TÜKETİMİ, İHRACAT VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ NEDENSEL İLİŞKİLER: TR2 BATI MARMARA BÖLGESİ İÇİN PANEL VERİ ANALİZİ¹

Doç.Dr. Feyza BALAN²

Dr. Öğr. Üyesi Hasan AZAZI³

Doç.Dr. Cüneyt KILIÇ⁴

---

1 Bu çalışma 21-22 Kasım 2019 tarihinde Bandırma-Balıkesir/Türkiye’de düzenlenmiş olan 3. Uluslararası Bölgesel Kalkınma ve Üniversitelerin Rolü Sempozyumu (IRDARUS’19) “Bandırmanın Geleceği” adlı Sempozyumda sunulmuş ve bildiriler kitabında yayınlanmış bildirinin genişletilmiş halidir.

2 Çanakkale Onsekiz Mart Ün. Biga İİBF, İktisat Bölümü, feyzabalan@comu.edu.tr

3 Çanakkale Onsekiz Mart Ün. Biga İİBF, İktisat Bölümü, hasanazazi@comu.edu.tr

4 Çanakkale Onsekiz Mart Ün. Biga İİBF, İktisat Bölümü, ckilic@comu.edu.tr

GİRİŞ

Dünya genelinde yaşanan sanayileşme ve şehirleşme her alanda etkili olduğu gibi enerji sektörü üzerinde de etki yaratarak enerji ihtiyacının artmasına neden olmaktadır. Artan enerji ihtiyacıyla birlikte ülkeler doğada kıt olan enerji kaynaklarından yararlanma hususunda yeni tedbirler almaya ve alternatif enerji kaynakları araştırmaya başlamışlardır.

Ekonomik büyüme süreciyle paralel bir artış gösteren önemli bir enerji kaynağı olan elektrik enerjisi giderek önem kazanmaktadır. Birincil enerji kaynaklarının tamamından üretilebilen elektrik enerjisi iletimi kolaylıkla yapılabilen, çevre dostu ve günümüzde teknolojik ilerlemeye bağlı olarak vazgeçilmez bir kaynak olarak gösterilmektedir. Dolayısıyla elektrik tüketimi ülkelerin gelişmişlik düzeyi hakkında bilgi veren önemli göstergelerinden biri olarak da değerlendirilebilmektedir (Kutluay Şahin, 2017).

Elektrik enerjisi, sanayiden, aydınlatmaya ve meskene kadar çok geniş bir kullanım sahasına sahiptir. Elektrik enerjisi, bir yandan sermaye ve emeğin bir yandan da diğer üretim faktörlerinin produktivitesini artırarak ekonomik büyümeyi teşvik etmekte, sanayi ve altyapıya yönelik yapılan harcamalarla da ihracatın artmasına destek olmaktadır. Böylece ülkede refah artışı söz konusudur (Altıntaş ve Koçbulut, 2014).

Türkiye’de nüfus artışı, kentleşme, sanayi üretimi, altyapı yatırımları ve ihracata bağlı olarak artan ekonomik büyüme ile birlikte elektrik tüketimi hızlanmış ve ana sektörlerin gelişmesiyle birlikte sürekli artış göstermiştir (Altıntaş ve Koçbulut, 2014).

TÜİK (2014) Enerji istatistikleri verilerine göre Türkiye’de elektrik enerjisi tüketimi, 1980 yılında 20.398 Gigawatt (GWh) (20 milyar kWh) iken 2012 yılında ise 194.923 GWh (194 milyar kWh) olmuştur (TÜİK, 2014). 2018 yılında elektrik tüketimi 2017 yılına oranla % 2,2 artışla 303,3 milyar kWh, elektrik üretimi ise % 2,2 oranında artış kaydederek 303,9 milyar kWh olarak gerçekleşmiştir (Enerji Bakanlığı, 2019).

Türkiye’de elektrik enerjisi tüketiminde yaşanan bu gelişmenin benzer bir seyri kendisini ekonomik büyüme ve ihracatın seyrinde de göstermektedir. Türkiye genelinde elektrik enerjisi tüketimi, ekonomik büyüme ve ihracatta yaşanan bu gelişmelere benzer gelişmeler TR2 Batı Marmara Bölgesi (Çanakkale, Balıkesir, Tekirdağ, Edirne ve Kırklareli) özeli içinde benzer nitelikler taşımaktadır.

Elektrik enerjisi tüketimi ile birlikte elektrik tüketiminin ekonomik büyüme ve ihracatla ilgili benzer seyir göstermesi araştırmacıları bu konu üzerine yoğunlaştırmıştır. Elektrik tüketimi, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantı ülke

ve ülke grupları bazında birçok akademisyen tarafından incelenmiştir. Ancak bu konu ile ilgili bölgesel ve hatta il bazında yapılan çalışma çok sınırlı sayıdadır.

Ekonomik kalkınmanın illerde başlayıp bölgelere ve buradan da ülke geneline yayılması öncelikli hedeflerden birisidir. Bu çalışma, 2008-2017 döneminde TR2 Batı Marmara Bölgesi için (Çanakkale, Balıkesir, Tekirdağ, Edirne ve Kırklareli) elektrik tüketimi, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkilerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada özellikle TR2 Batı Marmara Bölgesinin yatay kesitleri oluşturması çalışmayı Türkiye üzerine yapılmış aynı konudaki diğer çalışmalardan farklılaştırmış olup bu yönden literatüre katkı sağlaması da amaçlanmıştır.

LİTERATÜR TARAMASI

Özellikle 1980’li yıllarla birlikte elektrik tüketimi, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki ülke ve ülke grupları bazında birçok akademisyen tarafından incelenmeye başlanmıştır. Ancak bu konu ile ilgili bölgesel ve hatta il bazında yapılan çalışma çok sınırlı sayıda olup değişkenler arası ilişkinin tespiti konusunda da bir fikir birliği meydana gelmemiştir.

Literatürde elektrik tüketimi, ihracat ve ekonomik büyümeyi aynı model altında bir bütün olarak inceleyen çalışmalar sınırlı sayıdadır. Çalışmalar ağırlıklı olarak elektrik ya da enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerine ya da elektrik ya da enerji tüketiminin ihracat üzerindeki etkisine yoğunlaşmaktadır. Bu nedenden dolayı çalışmanın literatür taramasında bu değişkenleri konu edinen çalışmalara yer verilecektir.

Enerji iktisadi konusunda gerçekleştirilmiş ilk çalışma 1947-74 dönemi ABD’nin enerji tüketimi ve gelir ilişkisini konu alan Kraft ve Kraft (1978)’a aittir. Kraft ve Kraft (1978) çalışmalarında Sims metodolojisini kullanarak gelirden enerji tüketimine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulmuşlardır.

Karagöl vd. (2007), Türkiye’de 1974-2004 dönemi için elektrik tüketimi ve büyüme oranları arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkileri ARDL yaklaşımı ile araştırmıştır. Yazarlar, kısa dönemde elektrik tüketiminin ekonomik büyümeyi artırdığını, uzun dönemde ise azalttığı sonucuna ulaşmışlardır.

Mucuk ve Uysal (2009) Türkiye ekonomisinde enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1960-2006 dönemine ait verileri kullanarak eşbütünlük ve Granger nedensellik testleri yardımıyla araştırmışlardır. Çalışmalarında enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde ilişki olduğu ve enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru bir Granger nedenselliği var olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Türkiye için 1996-2001 ve 2004-2004 yılları arası üç aylık verileri kullanarak

birincil enerji tüketimi oluşturan kaynaklar ile gelir arasındaki ilişkiyi En Küçük Kareler (EKK) yöntemi aracılığıyla ele alan Aydın (2010), doğalgaz ve odun değişkenlerinin ekonomik büyümeyi pozitif; taş kömürü, linyit, petrol, hidrolik ve biyomas değişkenlerinin ise negatif etkilediği bulgularını elde etmiştir.

Aytaç (2010) Türkiye’de 1975-2006 yılları arasında Granger nedensellik ve çok değişkenli vektör otoregresyon modelleri ile enerji tüketiminden işgücüne ve kişi başı gelirdeki artıştan sermaye faktörüne doğru tek yönlü nedensel ilişkiler tespit etmiştir. Benzer şekilde Türkiye için elektrik tüketimi ve büyüme arasındaki nedensellik ilişkilerini araştıran Yapraklı ve Yurttañıkmaç (2012), 1970-2010 dönemi için iki değişken arasında çift yönlü nedensellik ilişkilerinin olduğu sonucunu elde etmişlerdir.

Saatçi ve Dumrul (2013), 1960-2018 dönemi Türkiye’nin elektrik tüketimi ve ekonomik büyüme verilerini kullanarak Dinamik EKK ve Tam Düzeltmiş EKK yöntemleri aracılığıyla değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkileri araştırmıştır. Çalışmanın sonucunda her iki yönetime göre uzun dönemde elektrik tüketimi ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir.

Türkiye örneklemlili yapılan bir diğere çalışma, Altıntaş ve Koçbulut (2014)’a aittir. Altıntaş ve Koçbulut (2014) elektrik tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelerken yatırım ve ihracat değişkenlerini de kontrol değişken olarak analizlerine eklemişlerdir. Çalışmanın analiz sonuçları uzun dönemde ekonomik büyüme, yatırım ve ihracat değişkenlerinin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği ve elektrik tüketiminin ekonomik büyümenin Granger nedeni olduğu yönünde bulgular vermiştir.

Gövdere ve Can (2015) Türkiye’de enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1970-2014 dönemi için zaman serileri analizi yardımıyla araştırmışlardır. Araştırmalarının sonucunda elde edilen bulgulara göre enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki vardır. Hata düzeltme modelinde ise hata düzeltme katsayısının negatif ve istatistiki olarak anlamlı olduğu göstermektedir.

Özşahin vd. (2016) yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi, BRICS ülkeleri ve Türkiye için 2000-2013 dönemine ait verilerden hareketle panel veri analizi yöntemi yardımıyla belirlenmeye çalışılmışlardır. Analizlerinde elde edilen ampirik bulgular yenilenebilir enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemde pozitif yönlü anlamlı bir ilişkinin olduğunu göstermektedir.

Usta (2016) Türkiye’de bölgesel enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 2004-2011 dönemine ait yıllık verileri kullanarak panel veri analizi yöntemi yardımıyla test etmiştir. Çalışmanın sonucunda bölgesel enerji

tüketiminin ekonomik büyümeyi pozitif yönde ve anlamlı bir şekilde etkilediğine ulaşmıştır.

Yenal Kesbiç ve Salkım Er (2017) 2004-2014 dönemi için Avrupa Birliğine üye olan yirmi sekiz ülke ve Türkiye’de yenilenebilir enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemdeki ilişkiyi panel veri yöntemi yardımıyla analiz etmişlerdir. Analizlerinin sonucunda elde edilen bulgulara göre, yenilenebilir enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi bulunmazken, ekonomik büyümeden yenilenebilir enerji tüketimine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Sandalcılar ve Cihan (2018) Türkiye için 1997M01-2017M12 dönemine ait aylık ihracat, ithalat, iktisadi büyüme ve elektrik tüketimi değişkenleri arasındaki ilişkiyi zaman serileri analizi yardımıyla test etmişlerdir. Analiz sonuçlarına göre değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu saptanmıştır. Bunun yanında ithalat ve ihracat arasında çift yönlü, ithalattan iktisadi büyümeye doğru tek yönlü ve iktisadi büyümeden elektrik tüketimine doğru tek yönlü nedensellik ilişkilerinin varlığı tespit edilmiştir.

Akcan ve Metin (2018), çalışmalarında 2000 yılı (Q1) dönemi ile 2017 yılı (Q2) dönemi arasında ihracat ve ithalatın ekonomik büyüme üzerindeki etkileri birim kök testi ve VAR analizi yardımıyla Granger nedensellik testleri ile araştırmışlardır. Analiz sonuçlarına göre; küresel krizden önce ihracat ve ithalat, ekonomik büyümenin nedeni olarak bulunurken, kriz sonrası dönemde ithalat ve büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin kriz sonrasında ortadan kalktığı gözlemlenmiştir.

Alev ve Erdemli (2019), Avrupa Birliği ülkeleri ile Türkiye’de ekonomik büyüme ve elektrik enerjisi tüketimi arasındaki ilişkiyi 1996-2014 dönemine ait yıllık verileri kullanılarak panel eşbütünlük ve panel nedensellik testleri yardımıyla analiz etmişlerdir. Analizlerinde değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin var olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bunun yanında parametre tahmininin yapılmasına imkân sağlayan DOLSMG tahmincisinden elde edilen sonuçlar, panel genelinde elektrik tüketiminin ekonomik büyümeye pozitif katkı sağladığını göstermiştir. Ayrıca sonuçlar söz konusu ülkelerde, elektrik tüketimi ve ekonomik büyüme arasında iki yönlü nedensellik ilişkisinin olduğunu ortaya koymuştur.

Tekbaş (2019) Türkiye’de enerji tüketimi ve ticaret arasındaki ilişkiyi, 1970-2015 yılları arasındaki dönem için ARDL sınır testi yaklaşımı yardımıyla analiz etmiştir. Çalışmada elde edilen bulgularda, ticaretin ve ekonomik büyümenin enerji tüketimini kısa ve uzun dönemde artırdığı görülmüştür.

Arslan ve Solak (2019) Türkiye’de yenilenebilir enerji tüketiminin ithalat

üzerindeki etkisini 1984-2017 yıllarına ait verilerini kullanarak VAR analizi yardımıyla test etmişlerdir. Analiz sonucunda belirli bir düzeyde dışarıdan transfer edilen yenilenebilir enerji teknolojileri ithalat artışına neden olsa da, son dönemlerde yürütülen çalışmalar ve yapılan önemli yatırımlar, teknoloji transferinin azalarak yenilenebilir enerji alanında yerli üretimin ön plana çıkmaya başladığını göstermektedir.

Çütçü (2019) Türkiye'ye ait yıllık verilerle 1970-2015 dönemi için sanayide kullanılan elektrik tüketimi ile dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Hatemi-J eşbütünleşme testi ile Hacker-Hatemi J Bootstrap Nedensellik testinin kullanıldığı çalışmada elektrik tüketimi ve dış ticaret dengesi arasında uzun dönemde bir ilişki tespit edilmesine karşın, çift yönlü nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

Šatrović ve Dağ (2019) 34 OECD ülkesinde, Panel VAR analizini kullanarak enerji tüketimi, kentleşme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1996-2015 dönemi için araştırmışlardır. Araştırmalarından elde edilen sonuçlar enerji tüketiminin (EC) Gayri Sahi Yurtiçi Hasıla (kişi başına düşen reel GSYİH) üzerinde iki yönlü pozitif tepkisinin, Gayri Sahi Yurtiçi Hasılanın da enerji tüketimi üzerinde olumlu etkisinin olduğunu göstermektedir.

Sarıtaş ve Okşak (2020) OECD ülkelerinde 1996-2018 dönemine ait verileri kullanarak petrol tüketiminin; ihracat, ithalat ve büyüme üzerindeki etkisini panel veri analizi yardımıyla araştırmışlardır. Araştırmalarında, birinci modelde büyüme, ikinci modelde ihracat ve üçüncü modelde ise ithalat bağımlı değişken olacak şekilde üç farklı model kurmuşlardır. Araştırmalarının sonucunda elde edilen ampirik bulgularda; birinci modelde petrol tüketimi ve tasarrufların, büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı pozitif bir etkiye sahip olduğu gözlemlenmektedir. Döviz kuru ise negatif bir katsayıya sahip olmakla birlikte, büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. İkinci model için elde edilen sonuçlarda, petrol tüketimi ve tasarrufların, ihracat üzerinde pozitif yönlü bir etki oluşturduğu görülmektedir. Bu modelde döviz kuru ise pozitif bir katsayıya sahip olmakla birlikte, ihracat üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip değildir. Son modelde ise; petrol tüketimi, tasarruflar ve döviz kurunun istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde pozitif yönlü olarak ithalatı etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Aydın (2020) Türkiye için 1965- 2017 yılı verilerini kullanarak enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi zaman ve frekans boyutunda nedensellik testlerini yardımıyla incelemiştir. Çalışmasının sonucunda elde ettiği bulgular, zaman boyutunda herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığını gösterirken, frekans boyutunda Türkiye için uzun dönemde ilişkinin yönünün enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru olduğunu savunan Büyüme Hipotezinin geçerli olduğu

göstermektedir.

Elektrik ya da enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve ihracat arasındaki ilişkiyi ele alan literatür taraması genel olarak değerlendirildiğinde değişkenlerin birbirleriyle ilişki içinde olduğunu elektrik ya da enerji tüketimindeki artışın zaman için üretimi artırarak ekonomik büyüme ve ihracatı arttırdığını söylemek mümkündür.

EKONOMETRİK METODOLOJİ VE AMPİRİK BULGULAR

2008-2017 dönemi için Türkiye'nin TR2 Batı Marmara Bölgesinde (Çanakkale, Balıkesir, Tekirdağ, Edirne ve Kırklareli) elektrik tüketimi, ihracat ve kişi başı gelirdeki artış (ekonomik büyüme) arasındaki nedensel ilişkilerin araştırıldığı çalışmanın bu bölümünde araştırmanın yöntem ve ampirik bulgularına yer verilmektedir.

Veri Seti

Çalışmaya dahil edilen değişkenlere ait bilgiler ve değişkenlerin temin edildiği kaynak Tablo 1'de yer almaktadır.

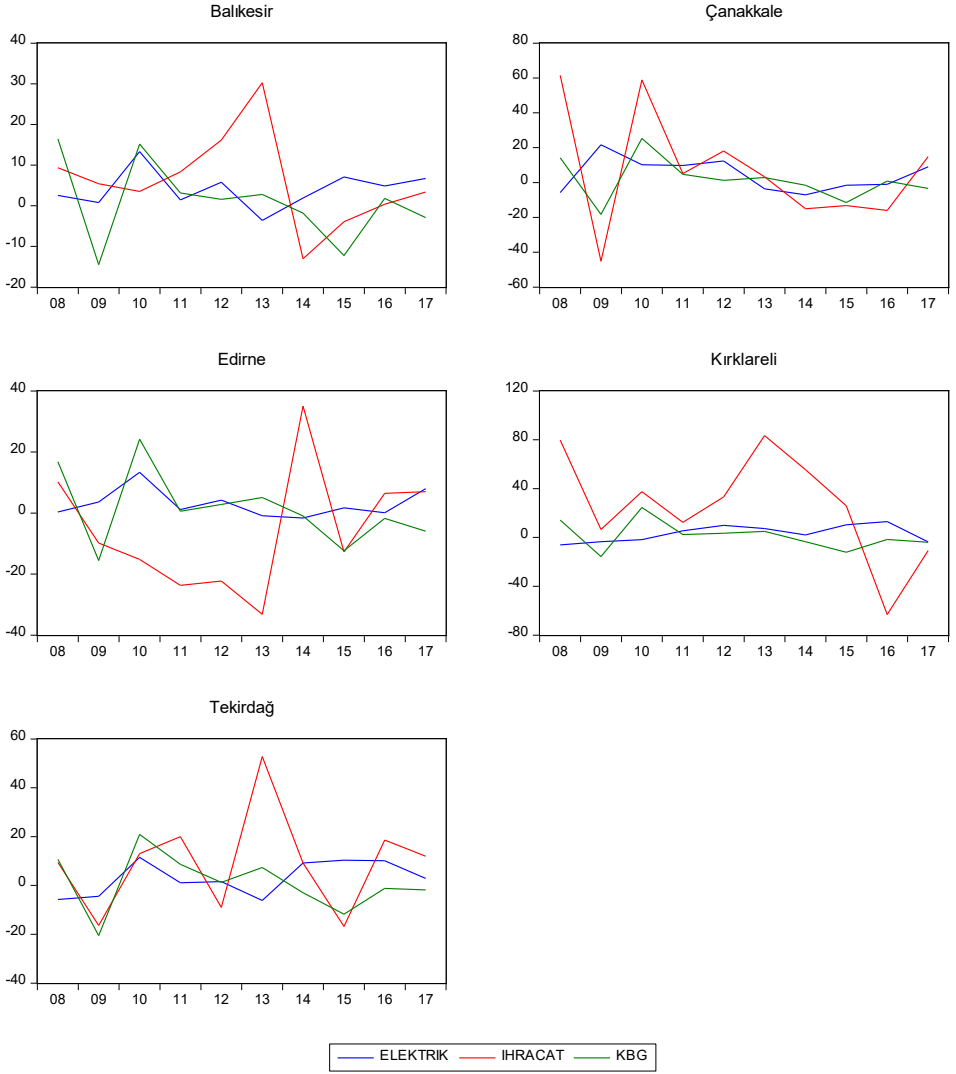
Tablo 1. Analizde Kullanılan Değişkenler ve Tanımları

Değişken	Değişkenin Açıklaması	Analiz Dönemi	Değişkenin Elde Edildiği Kaynak
KBG	Kişi Başına Düşen GSYİH'deki %değişme	2008-2017	TÜİK
ELEKTRİK	Kişi Başına Düşen Toplam Elektrik Tüketimi (kWh)	2008-2017	TÜİK
İHRACAT	İhracattaki % değişme	2008-2017	TÜİK

Şekil 1'de çalışmaya dahil edilen değişkenlerin düzeyde grafikleri sunulmuştur. Şekil 1'e göre bölgeler bazında ihracat ve kişi başı gelir değişkenlerine ait genel eğilim değişkenlik göstermektedir. Ancak elektrik tüketimi ise yıllar itibariyle artma eğilimindedir.

Şekil 1. Analizde Kullanılan Değişkenlerin İllere Ait Düzey Grafikleri

Ekonometrik Analiz

Değişkenler arasındaki olası nedensel ilişkilerin tespitinde kullanılan en yaygın testlerden birisi Granger (1969) nedensellik testidir. Granger'ın nedensellik testi, bir nedenin etkiden sonra gelemeyeceği fikri üzerine kurulu olup bir serinin kesin olarak öngörülebilirliğinden hareket etmektedir (Emirmahmutoğlu, 2011: 84). Genel olarak Granger Nedensellik analizi değişkenlerin yıllar itibariyle durağanlıklarının analiz edilmesi sonuçların gerçek ve güvenilir olması hususunda son derece önemlidir. Aksi durumda, sahte regresyon sorunu ortaya çıkmakta ve

ulaşılan sonuçlar gerçek olmayan bir bağıntıyı gösterebilmektedir.

Ancak panel veri analizinde özellikle birim kök sınamalarında yatay kesitlerin birbirleriyle bağımlı olup olmamaları ile eğim katsayılarının homojen olup olmamaları oldukça önem arz etmektedir. Birinci kuşak testlerde yatay kesit birimlerinin bağımlı olmadıkları varsayılırken, ikinci kuşak testlerde ise yatay kesit bağımlılığı ve birimler arası korelasyon dikkate alınmaktadır. Yapılan son çalışmalar yatay kesit birimlerinin bağımsız olacağını öne sürmenin gerçekçi olmayacağını kanıtlamaktadır.

Yatay kesit bağımlılığının var olup olmadığını belirlemede yaygın bir şekilde Pesaran (2004) CDLM testi, Breusch-Pagan (1980)'ın CDLM1 testi ve Pesaran (2004)'nın CDLM2 testleri kullanılmaktadır. CDLM1 ve CDLM2 testleri zaman boyutunun kesit boyutundan büyük olduğu durumda, CDLM testi ise, yatay kesit boyutunun zaman boyutundan büyük olduğu durumda kullanılan testlerdir (Güloğlu ve İvrendi, 2008). Çalışmadaki 2008-2017 dönemi 10 yıl (T) ve 5 il (N) olması CDLM1 testinin uygulanmasını gerekli koşul haline getirmiştir. Test sonuçları Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2. CDLM2 Test Sonuçları

Sabitli Model						
CDLM2	ELEKTRİK		KBG		İHRACAT	
	Test ist.	Olasılık değeri	Test ist.	Olasılık değeri	Test ist.	Olasılık değeri
	26,220	0,00	93,118	0,00	14,759	0,141

Tablo 2'de sunulan bulgular sonucunda, yatay kesit bağımsızlığını ifade eden boş hipotez istatistiki olarak %1 anlamlılık seviyesinde elektrik ve kişi başı gelir değişkenleri için reddedilirken, ihracat değişkeni için ise reddedilememektedir.

Paneli oluşturan serilerin homojenlik sınamaları için Pesaran ve Yamagata (2008)'nın $\tilde{\Delta}$ test istatistiklerinden yararlanılmıştır. Tablo 3'de sunulan ampirik bulgulara göre tahmini yapılan test istatistiklerinin olasılık değeri %1 anlamlılık seviyesinde boş hipotez reddedilememektedir. Dolayısıyla panel veri setini oluşturan değişkenlerin homojen oldukları görülmektedir.

Tablo 3. Homojenlik Testi Sonuçları

$\tilde{\Delta}$ Test istatistiği	p.değeri	$\tilde{\Delta}_{adj}$ Test istatistiği	p. değeri
-1,445	0,926	-1,694	0,955

Tablo 2’den hareketle değişkenlerde yatay kesit bağımsızlığına rastlanmaması nedeniyle, analizde yatay kesit bağımlılığını göz ardı etmeyen 2. kuşak birim kök testlerinden Smith vd. (2004)’ün geliştirdiği $\bar{t}$ birim kök testi kullanılmıştır. $\bar{t}$ istatistiği Im, Pesaran ve Shin (IPS, 2003) tarafından geliştirilen birinci kuşak testin bootstrap versiyonunu temsil etmektedir. Testin yokluk hipotezi paneli oluşturan tüm kesitlerin birim kök taşıdığını, alternatif hipotezi ise en az bir yatay kesitin durağanlığının geçerli olduğunu ifade etmektedir. Tablo 4, elektrik, kişi başı gelir ve ihracat serilerine ait birim kök test sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 4. Smith vd. (2004) Test Sonuçları

Değişken	$\bar{t}$ değeri	Olasılık değeri
ELEKTRİK	-2,862	0,013
KBG	-3,853	0,005
İHRACAT	-2,314	0,000

Tablo 4’te sunulan bulgulara göre her üç değişken için hesaplanan $\bar{t}$ değerlerinin olasılık değerleri 0.01 anlamlılık seviyesinde anlamlıdır ve seriler durağandır.

Birim kök sınavının ardından değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri Dumitrescu ve Hurlin (2012) (DH) tarafından ortaya atılan panel nedensellik yaklaşımı aracılığıyla ele alınmıştır.

Dumitrescu ve Hurlin (2012) nedensellik testi, vektör otoregresif modele dayanmakta, paneldeki bütün değişkenlerin ortak bir düzeyde durağan olmaları durumunda kullanılmakta ve yatay kesit bağımsızlığını varsaymaktadır. Bununla birlikte, Monte Carlo simülasyonları testin yatay kesit bağımlılığı şartları altında bile güçlü sonuçlar üretebildiğini göstermektedir (Bayar, 2017).

Analizlerinde x ve y değişkenleri arasındaki ilişki aşağıda belirtilen doğrusal eşitlikle ele alınmaktadır:

$$y_{i,t} = \alpha_i + \sum_{k=1}^K \gamma_i^{(k)} y_{i,t-k} + \sum_{k=1}^K \beta_i^{(k)} x_{i,t-k} + \varepsilon_{i,t}$$

Eşitlikte bireysel etkilerin zamanla değişmediği, gecikme uzunluğu k’nın paneli oluşturan tüm yatay kesitler için benzer olduğu varsayımları yapılmıştır. Ancak otoregresif parametre $\gamma_i(k)$ ve eğim katsayısı $\beta_i(k)$ ’nin ise gruplar arasında farklılaşabildiği kabul edilmiştir. DH testine ait hipotezler ise;

$$H_0 : \beta_i = 0 \quad \forall_i = 1, \dots, N$$

$$H_1 : \beta_i = 0 \quad \forall_i = 1, \dots, N_1 \text{ ve } \beta_i \neq 0 \quad \forall_i = N_1 + 1, \dots, N$$

şeklindedir. Bu hipotezler sınanırken Wald istatistiği kullanılmaktadır. Bireysel Wald istatistiğinin ortalamasını ifade eden $W_{N,T}^{HnC}$ istatistiği aşağıdaki formül ile elde edilmektedir (Dumitrescu ve Hurlin, 2012):

$$W_{N,T}^{HnC} = 1/N \cdot \sum_{i=1}^N W_{i,T},$$

Testte sıfır hipotezi altında ortalama istatistik $W_{N,T}^{HnC}$ 'nin dağılımı belirlenir. Dağılım belirlenirken iki durum ele alınmıştır. Bunlar T ve N'nin sonsuza gittiği asimptotik durum ve T'nin N'den küçük olduğu yarı asimptotik durumdur. DH, T ve N'nin sonsuza gittiği asimptotik durumda $Z_{N,T}^{HnC}$ ortalama istatistiğinin, T'nin sabit olduğu ($T > 5 + 2K$ ise) durumda ise yarı asimptotik dağılıma sahip $\tilde{Z}_N^{HnC}$ ortalama istatistiğinin kullanılmasını önermiştir. Ortalama istatistikler aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır (Dumitrescu ve Hurlin, 2012):

$$Z_{N,T}^{HnC} = \sqrt{N/2K} \cdot (W_{N,T}^{HnC} - K) \rightarrow N(0,1)$$

$$\tilde{Z}_N^{HnC} = \sqrt{\frac{N}{2K}} \cdot \sqrt{\frac{T-2K-5}{T-K-3}} \cdot \left[\left(\frac{T-2K-3}{T-2K-1} \right) \cdot W_{N,T}^{HnC} - K \right] \xrightarrow[N \rightarrow \infty]{d} N(0,1)$$

DH testine ait analiz sonuçları Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5. Dumitrescu ve Hurlin (DH) Test Sonuçları

Yokluk Hipotezi:	W-ist.	Zbar-ist.	Olasılık değeri
IHRACAT ELEKTRİK'in Granger Nedeni Değildir	1.48236	-0.01176	0.9906
ELEKTRİK IHRACAT'ın Granger Nedeni Değildir	7.24555	9.875083	0.0002
KBG ELEKTRİK'in Granger Nedeni Değildir	1.89699	0.26466	0.7913
ELEKTRİK KBG'nin Granger Nedeni Değildir	7.56264	10.37644	1.66E-24
KBG IHRACAT'ın Granger Nedeni Değildir	0.21232	-0.85845	0.3906
IHRACAT KBG'nin Granger Nedeni Değildir	1.15372	-0.23085	0.8174

Sonuçlara göre elektrik tüketiminden kişi başı gelirdeki artışa (ekonomik büyüme) doğru ve yine elektrik tüketiminden ihracata doğru %1 anlamlılık seviyesinde tek yönlü nedensellik ilişkilerinin var olduğu tespit edilmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Enerji (yenilenebilen ve yenilenemeyen), temel üretim faktörleri olan emek, sermaye, doğal kaynak ve girişimci kadar önemli bir girdidir. Emek gücü ve sermayenin kullanımı ile belirli bir seviyeye getirilen üretim, enerji girdisinin de üretim sürecine dahil edilmesiyle daha fazla ürün elde edilmesini sağlar. Enerji sayesinde daha fazla elde edilen ürün ülkenin Gayri Safi Yurtiçi Hasılası ve ihracatını artırarak ekonomik büyümesine önemli katkılar sağlamaktadır.

Enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve ihracat arasındaki ilişki ülke ve ülke grubu bazında çok fazla çalışılmış olsa da bölge ve il bazında çalışma verilerinin yetersizliğinden dolayı çok fazla çalışılmamış/çalışılmamıştır.

Bu çalışmada 2008-2017 dönemi için TR2 Batı Marmara Bölgesinde (Çanakkale, Balıkesir, Tekirdağ, Edirne ve Kırklareli) elektrik tüketimi, ihracat ve kişi başı gelirdeki artış (ekonomik büyüme) arasındaki nedensel ilişkiler araştırılmıştır. Dumitrescu ve Hurlin (2012)'nin test sonuçlarına göre elektrik tüketimi ihracat ve kişi başı gelirin Granger nedenidir. Başka bir ifadeyle, elektrik tüketiminden ihracata ve elektrik tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensel ilişkilerin var olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır.

Sonuç olarak birincil enerji kaynaklarının tükenme riskine karşılık ihracat ve kişi başı gelir üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılan elektrik enerjisinin özellikle TR2 Bölgesinde planlı kullanılması son derece önemlidir. Enerji kıtlığı veya elektrik tüketim düzeyini azaltmaya yönelik tasarruf politikaları ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyebilecektir. Ekonomik büyüme düzeyinin enerji yetersizliğinden dolayı negatif yönde etkilenmemesi adına uzun dönemde elektrik arzı altyapısını geliştirmeye yönelik yapılacak yatırımlar, enerji güvenliğinin kontrol altına alınması ekonomik büyümeye olumlu yönde katkı sağlayacaktır (Kutluay Şahin, 2017). Bunların yanında üretimde elektrik kullanımında katma değeri yüksek ürünleri üreten stratejik sektörlerin belirlenerek bu sektörlerde elektrik kullanımında kolaylıkların ve teşviklerin sağlanması ihracat gelirlerinin artmasına katkı sağlayarak ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyecektir.

KAYNAKÇA

1. Akcan, A. &Metin İ. (2018) “Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği”, Turkish Studies Economics, Finance and Politics, Volume 13/14, Spring 2018, p. 1-14.
2. Alev, N. & Erdemli, M (2019). “Elektrik Enerjisi Tüketimi Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Avrupa Birliği Ülkeleri Ve Türkiye İçin Bir Analiz”, ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi (ASSAM-UHAD)-ASSAM International Refereed Journal Cilt: 6, Sayı: 15, 66-85.
3. Altıntaş, H. & Koçbulut, Ö. (2014). “Türkiye’de elektrik tüketiminin dinamikleri ve ekonomik büyüme: Sınır testi ve nedensellik analizi”, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 43, 37-65.
4. Arslan, E. & Solak, A. (2019). “Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Tüketiminin İthalat Üzerindeki Etkisi”, Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi-International Journal of Society Researches, Yıl:9, Cilt:10, Sayı: 17, 1380-1407.
5. Aydın, M. (2020). “Enerji Tüketimi- Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye İçin Frekans Alanında Nedensellik Yaklaşımı”, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 56, 83-96.
6. Aydın, F. F. (2010). “Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme”, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 35, Ocak-Temmuz, 317-340.
7. Aytaç, D. (2010). “Enerji ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Çok Değişkenli VAR Yaklaşımı ile Tahmini”, Maliye Dergisi, Sayı 158, 482-495.
8. Bayar, Yılmaz (2017). “Yükselen Piyasa Ekonomilerinde Emeklilik Fonları, Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme: Bir Panel Nedensellik Analizi”, BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar, Cilt: 11, Sayı: 1, 51-64.
9. Breusch, T. & Pagan, A. (1980). “The LM Test and Its Applications to Model Specification In Econometrics”, Review of Economic Studies, 47, 239-254.
10. Çütçü, İ. (2019). “Sanayide Kullanılan Elektrik Tüketimi İle Dış Ticaret Dengesi Arasındaki İlişki: Yapısal Kırılmalı Testlerle Ekonometrik Bir Analiz”, Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Cilt 37, Sayı 1, 17-39.
11. Dumitrescu, Elena-Ivona & Hurlin, Christophe (2012). “Testing for Granger non-Causality in Heterogeneous Panels”, Economic Modelling, 29(4), 1450–1460.
12. Emirmahmutoğlu, F. & Köse, N. (2011). “Testing for granger causality in heterogeneous mixed panels”, Economic Modelling, 28, 870-876.

13. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (2019). “Elektrik”, İnternet Adresi: <https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Elektrik>, (17.09.2019).
14. Gövdere, B. & Can, M. (2015). “Enerji Tüketimi Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneğinde Eşbütünleşme Analizi”, Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt:1, Sayı:2, 104-114.
15. Güloğlu, B. & İvrendi, M. (2008). “Output fluctuations: transitory or permanent? The case of Latin America, Applied Economic Letters, 17, 4, 381-386.
16. Im, K. S., Pesaran, M. H. & Shin, Yongcheol (2003). “Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels”, Journal of Econometrics, 115: 53-74.
17. Karagöl, E., Erbaykal, E. & Ertuğrul, H. M. (2007). “Türkiye’de Ekonomik Büyüme ile Elektrik Tüketimi İlişkisi: Sınır Testi Yaklaşımı”, Doğu Üniversitesi Dergisi, 8(1), 72-80.
18. Kraft, J. & Kraft, A. (1978), “On the Relationship Between Energy and GDP”, Journal of Energy Development, 3, 401-403.
19. Kutluay Şahin, Dilek. (2017). “Elektrik Tüketimi Ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Ampirik Analizi: G-8 Ülkeleri”, The Journal Of Social Sciences Institute-Afro-Eurasia Special Issue/ ISSN: 1302-6879, 64-70.
20. Mucuk, M. & Uysal, D. (2009). “Türkiye Ekonomisinde Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme”, Maliye Dergisi, Sayı: 157, 105-115.
21. Özşahin, Ş. & Mucuk, M. & Gerçekler, M. (2016). “Yenilenebilir Enerji ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: BRICS-T Ülkeleri Üzerine Panel ARDL Analizi”, Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, yıl: 4, cilt: 4, sayı: 4, 111-130.
22. Pesaran, M. H. (2004). “General diagnostic tests for cross section dependence in panels”, Cambridge Working Papers in Economics, No: 435, Faculty of Economics, University of Cambridge.
23. Pesaran, M. H. & Yamagata, T. (2008). “Testing slope homogeneity in large panels”, Journal of Econometrics, 142, 50-93.
24. Saatçi, M. & Dumrul, Y. (2013). “Elektrik tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisinin dinamik bir analizi: Türkiye örneği”. Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, XXXII (2), 1-24.
25. Sandalcılar, A. R. & Cihan, K. A. (2018). “Türkiye’de İthalatın, İktisadi Büyümenin Ve Elektrik Tüketiminin İhracat Üzerindeki Etkilerinin Analizi”, Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi- Global Journal of Economics and Business Studies (GJEBS), Cilt:7, Sayı:14, 25-37.
26. Sarıtaş, T. & Okşak, Y. (2020). “OECD Ülkelerinde Petrol Tüketiminin İhracat İthalat ve Büyüme Etkisi”, Gaziantep University Journal of So-

- cial Sciences, 19(3), 1-19.
27. Šatrović, E. & Dağ, M. (2019). “Energy Consumption, Urbanization And Economic Growth Relationship: An Examination On OECD Countries”, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ISSN: 1308-6219, YIL-11, Sayı 22, 315-324.
  28. Smith, L. V., Leybourne, S., Kim, T. H. & P. Newbold (2004). “More Powerful Panel Data Unit Root Tests with An Application To Mean Reversion in Real Exchange Rates”, Journal of Applied Econometrics, 19, 147-170.
  29. Tekbaş, M. (2019). “Türkiye’de Dış Ticaret ve Enerji Tüketimi”, International Congress of Energy, Economy and Security-(ENSCON’19), 285-295.
  30. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2014). “Enerji İstatistikleri”, İnternet Adresi: <http://www.tuik.gov.tr/> (20.10.2019).
  31. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). “Bölgesel Göstergeler”, İnternet Adresi: <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/>, (23.09.2019).
  32. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). “İl Göstergeleri”, İnternet Adresi: <https://biruni.tuik.gov.tr/ilgosterge/?locale=tr>, (22.09.2019).
  33. Usta, .C. (2016). “Türkiye’de Enerji Tüketimi Ekonomik Büyüme İlişkisinin Bölgesel Analiz”, Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi, 2 (2), 181-201.
  34. Yapraklı, S. Ve Yurttaçkımaz, Z. Ç. (2012). Elektrik tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik: Türkiye üzerine ekonometrik bir analiz. C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 13(2), 195-215.
  35. Yenal Kesbiç, C. & Salkım Er, A. (2017). “Yenilenebilir Enerji Tüketimi Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Ab Ülkeleri Ve Türkiye İçin Bir Panel Veri Analizi”, İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi-Journal of Economic Policy Researches Cilt/Volume:4, Sayı/Issue:2, 135-154.

• Bölüm-3•

**COVID-19 SÜRECİNDE SIKINTIYA DAYANMA,
MUTLULUĞUN DIŞSALLIĞI VE BAĞLANMA**

Zeynep SET

Özet

Amaç: Covid-19 sürecinde bireylerin sıkıntıya dayanma, mutluluğun dışsallığı ve bağlanma boyutları arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesidir. Yöntem: Araştırma, sıkıntıya dayanma kapasitesi, mutluluğun dışsallığı ve bağlanma arasındaki ilişkileri değerlendirmeyi amaçlayan ilişkiel tarama modeline göre tasarlanmıştır. Çalışma grubundaki bireylerin 154'ü (% 69.1) kadın, 69'u (% 30.9) erkektir ve yaşları 18-59 arasında değişmektedir. Çalışmada Üç Boyutlu Bağlanma Stilleri Ölçeği, Mutluluğun Dışsallığı Ölçeği, Sıkıntıya Dayanma Ölçeği ve Demografik Bilgi Formu kullanılmıştır. **Bulgular:** Çalışmanın sonuçları sıkıntıya dayanmanın tolerans alt boyutu ile güvenli bağlanmanın pozitif yönde ilişkili olduğunu, kaygılı ve kaçınan bağlanmayla ise negatif yönde ilişkili olduğunu göstermektedir. Sıkıntıya dayanmanın öz yeterlilik alt boyutu ise benzer şekilde, güvenli bağlanma ile pozitif yönde ilişkili, kaygılı ve kaçınan bağlanmayla ise negatif yönde ilişkilidir. Çalışmanın bir diğer sonucu ise, mutluluğun dışsallığının güvenli bağlanma ile negatif yönde, kaygılı ve kaçınan bağlanmayla ise pozitif yönde ilişkili olduğudur. **Sonuç:** Mutluluğun dışsallığı ve sıkıntıya dayanma kapasitesinin bağlanma boyutlarına göre değişiklik gösterdiği görülmektedir. Koronavirüs sürecinde mutluluğun dışsallığı ve sıkıntıya dayanma kapasitesi kavramlarının anlaşılması ve değerlendirilmesinin pandemiye verilen tepkilerdeki bireysel farklılıkları ve sonraki süreçlere etkisini anlamakta etkili olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: sıkıntıya dayanma, mutluluğun dışsallığı, bağlanma boyutları, pandemi

Summary

Aim: The aim of the study is to evaluate the relationships between externality of happiness, distress tolerance and attachment during Covid-19 processs. **Method:** The research is designed according to the relational screening model, which aims to evaluate the relationships between distress tolerance, externality of happiness and attachment. 154 (69.1%) of the individuals in the study group are women, 69 (30.9%) are men and their ages vary between 18-59. Three-Dimensional Attachment Styles Scale, Externality of Happiness Scale, Distress Tolerance Scale and Demographic Information Form were used in the study. **Results:** The results of the study show that the tolerance sub-dimension of distress tolerance is positively related to secure attachment, and it is negatively related to anxious and avoidant attachment. Similarly, the self-efficacy sub-dimension of distress tolerance is positively associated with safe attachment, and negatively related to anxious and avoided attachment. Another result of the study is that the externa-

lity of happiness is negatively related to secure attachment, and positively related to anxious and avoidant attachment. **Conclusion:** It is seen that the externality of happiness and distress tolerance levels varies according to attachment dimensions. It is thought that understanding and evaluating the concepts of externality of happiness and distress tolerance during the Covid-19 process will be effective in understanding individual differences in responses to pandemic and their impact on subsequent processes.

Keywords: distress tolerance, externality of happiness, attachment dimensions, pandemic

Giriş

Covid-19 2019 yılının sonunda ilk olarak Wuhan'da ortaya çıkmış ve hızla dünyadaki diğer ülkelere yayılmıştır. Enfeksiyonun semptomları hafif düzeyden ağır düzeyde solunum yetmezliğine kadar değişiklik göstermektedir. Kronik hastalığa sahip olmak ve ileri yaşta olmak hastalığın daha ağır seyretme olasılığını arttırmaktadır.¹ Toplumda salgın yaşanması, kendilerine ve sevdiklerine yönelik sağlık tehditleri başta olmak üzere ekonomik zorluklar, gündelik rutinleri sürdürmemeye, sosyal ortamlardan uzaklaşma, karantina gibi çeşitli psikososyal stres faktörleri ile ilişkilidir.² Bu değişiklikler ve rutinlerdeki aksamalar, zaten savunmasız olan grupları ruhsal sağlık açısından riskli hale getirmektedir.³ Ayrıca, pandemi sürecinde aile bireylerinin, arkadaşlarının veya sevdiklerinin hastalanması veya ölümüne maruz kalınması gibi travmatik deneyimler yaşanabilir.⁴ Pandemi sırasındaki ruhsal sağlığı anlamak, daha sonraki sonuçlara zemin hazırladığı için çok önemlidir. Pandemiye verilen tepkileri tek bir teoriyle açıklamak mümkün görülmemektedir. Bazı risk ve koruyucu faktörlerin pandemi ile ilişkili olarak ruh sağlığı ile ilişkili olması muhtemeldir. Stresin yarattığı olumsuz etkilere yatkınlığı arttıran faktörlerden birinin belirli kişilik özellikleri olduğu düşünülmektedir.⁴

Sıkıntıya dayanma kapasitesi, bireyin olumsuz psikolojik durumlara dayanmada algıladığı veya gerçek yeteneğini ifade eder.⁵ Sıkıntı, fiziksel ve bilişsel süreçlerin bir sonucu olabilir, ancak genellikle duygusal bir deneyim olarak ortaya çıkar. Sıkıntıya dayanma kapasitesi düşük olan bireyler, olumsuz duyguları ve karmaşık durumları dayanılmaz olarak tanımlar ve yönetemezler. Kendi başa çıkma yeteneklerini küçümserler ve olumsuz duygulardan kaçınmaya çalışırlar.⁶ Birçok kavramsal psikopatoloji modeli, sıkıntıya dayanma kapasitesinin psikolojik bozuklukların oluşumu ve sürdürülmesinde açıklayıcı bir rolü olduğunu öne sürmektedir.⁷ Kişinin stresle başa çıkma ve sıkıntıyı yönetme yeteneğini tanımlayan dayanıklılık, stres faktörlerini takip eden olumsuz ruhsal sıkıntılara karşı da koruyucu niteliktedir.⁸ Bu nedenle, sıkıntıya dayanma kapasitesi düşük olan bireylerin, kaygı belirtilerinin kontrol edilemez olduğunu düşünmesi nedeniyle kaygı ile ilgili problemlere daha yatkın olduğu düşünülmektedir. Olumsuz durumlara dayanamama, kaçınma, güvenlik davranışları, ritüeller gibi kaygının sürdürülmesine neden olan baş etme yöntemlerini de kullanma motivasyonunu arttırmaktadır.⁹ Toplumsal felaketler sıklıkla belirsizlik, karışıklık ve aciliyet duygusu ile karakterizedir. Bu durum hem yetişkinlerde hem de çocuklar için stresli olabilmektedir.⁴ Örneğin, kasırgadan sonra depresyon ve TSSB semptomlarının sıkıntıya dayanma kapasitesi ile ilişkili olduğu bulunmuştur.¹⁰ Amerika'da genç yetişkinler ile Covid-19 sürecinde yapılan bir çalışmada ise, sıkıntıya dayanma kapasitesi düşük olan bireylerin, klinik düzeyde depresyon, kaygı ve TSSB belirtileri gösterdiği bulunmuştur.¹¹

Mutluluğun dışsallığı kavramı ilk olarak Joshanloo (2017) tarafından öne sürülmüştür.¹² Mutluluğun dışsallığı, bireylerin mutluluğu kontrollerinin ötesinde ve dışsal faktörlere bağlı olarak algılama derecesi olarak tanımlanmaktadır. Kader, şans mutluluğu belirleyen dışsal faktörlerden en yaygınlarıdır ancak mutluluğun dış faktörlere bağlı olduğunun düşünülmesi kişiden kişiye ve kültürden kültüre farklılıklar gösterebilir. Joshanloo'ya (2017) göre mutluluk kaynakları süreklilik içerir. Buna göre, bu sürekliliğin bir ucu dış faktörleri (şans, kader) diğer ucu ise iç faktörleri (çabalar, bireysel amaçlar) içerir.¹² Pandemilere verilen tepkiler de benzer şekilde korkudan kaderciliğe veya kayıtsız kalmaya kadar bireysel farklılıklar göstermektedir.¹³ Mutluluğun dışsallığı kavramını değerlendiren çalışmalar, mutluluğun dışsallaştırılması arttıkça yaşam memnuniyeti, dayanıklılık, pozitif duygulanımın azaldığını göstermektedir.¹²

Bakım veren ve çocuk arasındaki erken bağlanma deneyimlerinin daha sonraki ruh sağlığına etkisinin incelenmesi Bowlby'nin çalışmaları ile başlamıştır. Bowlby (1969) hem primatlarda hem de insanlarda stabil ve güvenli bağlanmanın önemini göstermiştir. Oluşan güvenli bağlanma, bakım verenin ihtiyaçlara yanıt verebilirliğine ve ulaşılabilirliğine bağlı olarak tehditlere karşı koruma sağlar ve yaşam becerilerini öğretir. Bu sayede çocuk, dünyayı keşfederken tehdit altında kaldığında bakım vereni bir sığınak olarak algılar.¹⁴ Çocukların annelerinin mevcudiyeti, yokluğu ve geri dönüşü sırasındaki davranışlarına dayanarak, güvenli, kaygılı ve kaçınan bağlanma olmak üzere üç tür bağlanma stili tanımlanmaktadır.¹⁵ Yetişkin bağlanma süreçleri ve bağlanma yönelimindeki bireysel farklılıklar üzerine yapılan araştırmalar ise, Bowlby'nin bağlanma davranış sistemi olarak adlandırdığı kavramın, kaygı-tamponlama işlevi gösteren, ve stresle başa çıkma, sıkıntı yönetimi, psikolojik dayanıklılık gibi değişkenler ile ilişkili olan bir faktör olduğunu göstermektedir.¹⁶ Bu çalışmanın amacı, Covid-19 sürecinde bireylerin sıkıntıya dayanma, mutluluğun dışsallığı ve bağlanma boyutları arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesidir.

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, içinde bulunduğumuz Covid-19 salgını sürecinde sıkıntıya dayanma kapasitesi, mutluluğun dışsallığı ve bağlanma arasındaki ilişkileri değerlendirmeyi amaçlayan ilişkisel tarama modeline göre tasarlanmış bir araştırmadır.¹⁷

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu 223 kişi oluşturmaktadır. Çalışma grubundaki bireylerin 154'ü (% 69.1) kadın, 69'u (% 30.9) erkektir ve yaşları 18-59 arasında değişmektedir (=30.72, Ss=12.05). Katılımcıların diğer demografik özellikleri Tablo 1'de verilmiştir.

Buna göre, katılımcıların %42.2'sinin çalışmaya devam ettiği; % 60.5'inin düzenli geliri olduğu; % 71.3'ünün orta düzey gelir durumunda olduğu; %78.9'unun önlemleri yeterli bulduğu; %58.3'ünün uykusunda ve/veya iştahında bozulma olduğu; %57'sinin yaşamının büyük bir bölümünü büyük şehirde geçirdiği; %72.2'sinin arkadaş veya yakınlarla çok nadir yüz yüze görüştüğü; %39.9'unun arkadaş veya yakınlarla sıklıkla internetten görüştüğü ve %41.3'ünün arkadaş veya yakınlarla çok sık sosyal medya aracılığı ile görüştüğü belirlenmiştir.

Veri Toplama Araçları

Üç Boyutlu Bağlanma Stilleri Ölçeği

Üç boyutlu bağlanma stilleri ölçeği güvenli, kaçınan ve kaygılı-kararsız bağlanma stillerini ölçmek üzere Erzen (2015) tarafından geliştirilmiştir.¹⁸ Ölçek toplamda 18 maddeden oluşmakta ve 3 alt boyuttan oluşmaktadır. İçerik ve dil geçerliği çalışmalarında uzmanların görüşünden yararlanılmış ve Cohen Kappa uyuma indeksi kullanılarak dil ve anlam geçerliği için .87, içerik geçerliği için .72 uyuma indeksi puanları elde edilmiştir. Açımlayıcı faktör analizine göre güvenli, kaçınmalı ve kaygılı-kararsız olmak üzere üç boyut ortaya çıkmaktadır. Ölçeğin alt boyutlarına göre iç tutarlılık katsayısının güvenli bağlanma stili için .69, kaçınan bağlanma stili için .80 ve kaygılı kararsız bağlanma stili için .71 olduğu görülmüştür.¹⁹ Ölçeğin bu araştırma için hesaplanan iç tutarlılık katsayısı ise .71'tir.

Sıkıntıya Dayanma Ölçeği

Sıkıntıya Dayanma Ölçeği (SDÖ) kişilerdeki sıkıntıya dayanma kapasitesindeki kişisel farklılıkları ölçmek üzere Simons ve Gaher (2005) tarafından geliştirilmiştir.⁶ Ölçeğin Türkçe'ye uyarlama çalışmaları Sargın ve arkadaşları Akın, Akça ve Gülşen (2014) tarafından yapılmıştır.²⁰ Ölçek, dört alt boyuttan (dayanıklılık, yoğunlaşma, değerlendirme ve düzenleme) ve 15 maddeden oluşmaktadır. Ölçek, 5'li Likert tipi (1 tamamen katılıyorum, 5 tamamen katılmıyorum) şeklinde olan bir derecelendirmeye sahiptir. Ölçeğin, alt boyutlarının iç tutarlılık güvenilirlik katsayıları; ölçeğin bütünü için .82 iken, dayanıklılık alt boyutu için .62, yoğunlaşma alt boyutu için .66, değerlendirme alt boyutu için .71 ve düzenleme alt boyutu için .61 olarak ifade edilmiştir. Test tekrar test iç güvenilirlik katsayıları; ölçeğin tümü için .63, dayanıklılık alt boyutu için .60, yoğun-

laşma alt boyutu için .62, değerlendirme alt boyutu için .64 ve düzenleme alt boyutu .58 olarak bulunmuştur. Ölçeğin, düzeltilmiş madde toplam korelasyonları .25 ile .59 arasında sıralanmaktadır.²⁰ (Akın, Akça ve Gülşen, 2014). Ölçeğin bu araştırma için hesaplanan iç tutarlık katsayısı ise .87'dir .

Mutluluk Dışsallığı Ölçeği

Mutluluk Dışsallığı Ölçeği bireylerin mutluluk seviyelerini kontrollerinin ötesinde ve çoğunlukla dış faktörlere bağlı olarak algılama derecesini ölçmek için geliştirilmiştir. Ölçek 4 maddeden oluşan tek boyutlu bir ölçektir (örneğin, Mutluluğum, kontrolüm dışındaki kuvvetler tarafından kontrol edilir). Ölçekteki maddelerin her biri, 1 (kesinlikle katılmıyorum) ile 7 (kesinlikle katılıyorum) arasında değişen 7'li Likert ölçeğinde derecelendirilmiştir. Ölçekte yer alan maddeler 4 ile 28 arasında değişen küresel bir puan elde etmek için toplanmıştır. Ölçekte daha yüksek puanlar mutluluk inançlarının dışsallığının daha yüksek olduğunu göstermektedir. Ölçeğin iç tutarlılığı için Cronbach'ın alfa katsayısı hesaplanmıştır. Sonuçlar, > .60'ın hemen altında, .56'lık bir alfa katsayısı göstermiştir.²¹ İç tutarlılık güvenilirliği, kabul edilebilir. 60 ölçütünün hemen altında bulunmuştur. Ölçeğin bu araştırma için hesaplanan iç tutarlık katsayısı ise .77'dir.

Demografik Bilgi Formu

Araştırmacı tarafından hazırlanan formda, katılımcıların yaşları, cinsiyetleri, eğitim düzeyleri ve çalışma durumları gibi bilgiler sorgulanmıştır. Bu çalışmada bu bilgiler analize dahil edilmiştir.

İşlem

Araştırmacı tarafından, araştırmanın verilerinin toplanması için hazırlanan veri toplama kitinin cevaplanmasının 10-15 dakika arasında bir zaman aldığı gözlenmiştir. Araştırma kapsamında toplanana veriler IBM Spss 21 programı ile test edilmiştir. Araştırmada değişkenler arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesinde Pearson Korelasyon Katsayısı ve Çoklu Hiyerarşik Regresyon Analizi tekniklerinden yararlanılmıştır. Analizler öncesinde verinin dağılımı değerlendirilmiştir. Yapılan ön analizlerde, değişkenlerin basıklık değerinin .053 ile 1.29 arasında; çarpıklık değerinin ise -.055 ile .908 arasında değiştiği ve bu elde edilen değerlerin kabul edilebilir sınırlar içinde yer aldığı belirlenmiştir.²²

BULGULAR

Katılımcıların Üç Boyutlu Bağlanma Stilleri Ölçeğinden, Mutluluğun Dışsallığı Ölçeğinden ve Sıkıntıya Dayanma Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasındaki ilişkiler Pearson Korelasyon Katsayısı ile değerlendirilmiştir. Analiz sonuçları Tablo 2'de verilmiştir.

Korelasyon analizi sonuçlarına göre, Sıkıntıya Dayanma Ölçeği Tolerans alt boyutundan alınan ortalama puanların güvenli bağlanma ile ($r=.21, p<.01$) pozitif yönde, kaçınan ($r=-.21, p<.01$) ve kaygılı/kararsız bağlanma ile ($r=-.30, p<.01$) alanları ile negatif yönde anlamlı ilişkili olduğu görülmektedir. Benzer şekilde Sıkıntıya Dayanma Ölçeği Öz yeterlik alt boyutundan alınan ortalama puanların güvenli bağlanma ile ($r=.18, p<.01$) pozitif yönde, kaçınan ($r=-.23, p<.01$) ve kaygılı/kararsız bağlanma ile ($r=-.18, p<.01$) alanları ile negatif yönde anlamlı ilişkili olduğu belirlenmiştir. Ayrıca Sıkıntıya Dayanma Ölçeğinden alınan ortalama puanların güvenli bağlanma ile ($r=.19, p<.01$) pozitif yönde, kaçınan ($r=-.24, p<.01$) ve kaygılı/kararsız bağlanma ile ($r=-.29, p<.01$) alanları ile negatif yönde anlamlı ilişkili olduğu gözlenmiştir.

Son olarak katılımcıların Mutluluğun Dışsallığı Ölçeğinden aldıkları ortalama puanların güvenli bağlanma ile ($r=-.17, p<.01$) negatif yönde, kaçınan ($r=.30, p<.01$) ve kaygılı/kararsız bağlanma ile ($r=.46, p<.01$) alanları ile pozitif yönde anlamlı ilişkili olduğu belirlenmiştir.

Katılımcıların demografik özellikleri, Üç Boyutlu Bağlanma Stilleri Ölçeğinden ve Mutluluğun Dışsallığı Ölçeğinden aldıkları ortalama puanların Sıkıntıya Dayanma Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar üzerindeki yordayıcılığı Çoklu Doğrusal Hiyerarşik Regresyon analizi ile değerlendirilmiş analiz sonuçları Tablo 3'te verilmiştir.

Regresyon analizi sonuçları değerlendirildiğinde regresyon analizinin ilk bloğuna demografik özelliklerin alındığı ve varyansın yaklaşık %7'sini açıkladığı görülmüştür ($F_{15,207}=1.07, p>.05$). Modelin bu aşamasında düzenli gelirin ($\beta=.20, p<.05$) ve arkadaşlarla internette görüşme sıklığının ($\beta=-.20, p<.05$) modele anlamlı katkılarının olduğu görülmüştür.

Modelin ikinci aşamasında bağlanma boyutları modele eklenmiş ve model varyansın yaklaşık % 20'sini açıklamıştır ($F_{15,207}=11.075, p<.01$). Modelin bu aşamasında kaygılı/kararsız bağlanmanın ($\beta=-.27, p<.05$) modele anlamlı katkısının olduğu belirlenmiştir. Ayrıca eklenen değişkenlerin modeldeki varyansa katkısının da (%13) anlamlı olduğu görülmektedir.

Modelin son aşamasında mutluluğun dışsallığı değişkeni modele eklenmiş ve model varyansın yaklaşık % 21'ini açıklamıştır ($F_{15,207}=2.837, p<.01$). Modelin bu aşamasında eklenen değişkenlerin modele anlamlı katkısının olmadığı görülmektedir.

Modelin son aşamasında elde edilen bulgulara göre, düzenli gelirin olmasının ve arkadaşlar/yakınlar ile sosyal medya aracılığı ile görüşme sıklığının sıkıntıya dayanmayı arttırdığı; arkadaşlar/yakınlar ile internet (görüntülü) aracılığı ile görüşme sıklığının ve kaygılı/kararsız bağlanmanın ise sıkıntıya dayanmayı düşürdüğü belirlenmiştir.

Tartışma

Covid-19 dünya çapında bir sağlık tehdidi oluşturması sebebi ile karantina, sosyal izolasyon, okulların kapatılması, sokağa çıkma kısıtlamaları gibi zorlu deneyimlere neden olmuştur. Bu çalışmanın amacı koronavirüs sürecinde sıkıntıya dayanma, mutluluğun dışsallığı ve bağlanma arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesidir.

Çalışmanın sonuçları sıkıntıya dayanmanın tolerans alt boyutu ile güvenli bağlanmanın pozitif yönde ilişkili olduğunu, kaygılı ve kaçınan bağlanmayla ise negatif yönde ilişkili olduğunu göstermektedir. Sıkıntıya dayanmanın öz yeterlilik alt boyutu ise benzer şekilde, güvenli bağlanma ile pozitif yönde ilişkili, kaygılı ve kaçınan bağlanmayla ise negatif yönde ilişkilidir. Bağlanma boyutlarının gelişmesinde sıkıntılı durumlarda bakım verenin verdiği cevap öngörücü niteliktedir.²³ Bakım veren tutarlı olarak ihtiyaçlara yanıt verdiğinde çocuklar tehdit altında ebeveyni güvenli bir sığınak olarak algılamakta, kaygılı ve kaçınan bağlanmada ise tehdit ile karşılaştığında korunacağına dair bir şüphe duymaktadırlar.¹⁶ Araştırmalar, güvenli bağlanmanın gelişiminin yetişkinlikte duygu düzenlemenin temelini oluşturduğunu savunmaktadır.^{24,25} Bu durum, güvenli bağlanan bireylerin stres altında duygularını daha iyi yönetebilmelerine ve dolayısı ile sıkıntıya dayanma toleranslarının artmasına sebep oluyor olabilir. Kaçınan ve kaygılı bağlanmada ise, bireyler duygularını etkili bir şekilde düzenleyemedikleri için bu durum sıkıntı ile başa çıkabileceklerine dair inançları düşmesine sebep oluyor ve duygulardan kaçınma gibi baş etme yöntemlerini kullanmaya motive ediyor olabilir.

Çalışmanın bir diğer sonucu ise, mutluluğun dışsallığının güvenli bağlanma ile negatif yönde, kaygılı ve kaçınan bağlanmayla ise pozitif yönde ilişkili olduğudur. Mutluluğun dışsallığının bağlanma boyutları ile ilişkisini doğrudan araştıran bir çalışmaya rastlanmamıştır. Alan yazındaki bulgular, güvenli bağlanmanın daha fazla yaşam memnuniyeti ve öz yeterlilik ile ilişkili olduğunu göstermektedir.^{26,27} Sonuçların olası bir açıklaması, güvenli bağlanan bireylerin yeterliliklerini daha yüksek görmeye yatkınlıkları olduğu için mutluluğu da kontrol edilebilir görmeleri olabilir. Kaygılı ve kaçınan bağlanmada ise yeterliliğin düşük algılanması bireylerin mutluluk seviyelerini kontrollerinin ötesinde ve dış faktörlere bağlı algılamalarına sebep oluyor olabilir. Bu durumun pandemi sürecinde bireylerin kendilerini korunmaya muhtaç hissetmeleri ve tehdide karşı aktif rol alamamalarında etkisi olabileceği düşünülmektedir.

Demografik veriler değerlendirildiğinde ise, düzenli gelirin olmasının ve arkadaşlar/yakınlar ile sosyal medya aracılığı ile görüşme sıklığının sıkıntıya dayanmayı arttırdığı görülmektedir. Koronavirüs süreci, ekonomik zorluklar, sosyal

hayatımızda kısıtlamalar gibi günlük rutinlerde değişimlere yol açmıştır. Pandemi süreçlerinde deneyimlene değişiklikler belirsizlik ve karışıklık duygularına sebep olabilmektedir.⁴ Düzenli gelire sahip olmanın belirsizlik durumunu azaltıcı bir etkisi olduğu ve pandeminin yarattığı sıkıntılı durumlara dayanma kapasitesini arttırdığı düşünölebilir. Benzer şekilde, arkadaşlar ile sosyal medyadan ilişkileri sürdürmek, pandemi öncesi rutinlerin sürdürölmesine yardımcı olduğu için sıkıntıya dayanmayı artırıyor olabilir.

Çalışmanın bulguları değerlendirildiğinde, koronavirüs sürecinde mutluluğun dışsallığı ve sıkıntıya dayanma kapasitesi kavramlarının anlaşılması ve değerlendirilmesinin pandemiye verilen tepkilerdeki bireysel farklılıkları ve sonraki süreçlere etkisini anlamakta etkili olacağı düşünölmektedir. Mutluluğun dışsallığı ve sıkıntıya dayanma kapasitesinin bağlanma boyutlarına göre değişiklik gösterdiği görölmektedir. Pandemi sırası ve sonrasında yapılacak ruh sağlığı müdahalelerinde, özellikle kaygılı ve kaçınan bağlanmaya sahip bireylerde sıkıntıya dayanma kapasitesinin güçlendirilmesinin ve mutluluğun dışsallaştırılması algısının hedef alınmasının önemli olacağı düşünölmektedir. Çalışma bağlanma boyutları, mutluluğun dışsallığı ve sıkıntıya dayanma kapasitesini birlikte değerlendiren ilk çalışma olması açısından önemlidir. Koronavirüs sürecinin yarattığı zorlukların ruh sağlığı üzerinde bazı bireylerde olumsuz etkileri olacağı muhtemeldir. Bu sebeple, ileride yapılacak çalışmalarda koronavirüs sürecinde mutluluğun dışsallığı ve sıkıntıya dayanma kapasitesi kavramları ile psikolojik semptomlar arasındaki ilişkilerin anlaşılmasının önemli olacağı düşünölmektedir.

Tablo 1. Demografik Özellikler

Demografik Özellik		n	%	Demografik Özellik		n	%
Çalışma	Hayır	129	57.8	Arkadaşlarla/Yakınlarla Görüşme Sıklığı - Yüz Yüze	Çok nadir	161	72.2
	Evet	94	42.2		Nadiren	50	22.4
Düzenli Gelir	Hayır	88	39.5	Arkadaşlarla/Yakınlarla Görüşme Sıklığı - Telefon	Sıklıkla	10	4.5
	Evet	135	60.5		Çok sık	2	0.9
Kronik Rahatsızlık	Hayır	190	85.2	Arkadaşlarla/Yakınlarla Görüşme Sıklığı - Telefon	Çok nadir	4	1.8
	Evet	33	14.8		Nadiren	35	15.7
Medeni Durum	Bekar	139	62.3	Arkadaşlarla/Yakınlarla Görüşme Sıklığı - Sosyal Medya	Sıklıkla	100	44.8
	Evli/Partner İle	84	37.7		Çok sık	84	37.7
Ekonomik Düzey	Düşük	31	13.9	Arkadaşlarla/Yakınlarla Görüşme Sıklığı - İnternet (görüntülü arama)	Çok nadir	5	2.2
	Orta	159	71.3		Nadiren	42	18.8
	Yüksek	33	14.8		Sıklıkla	89	39.9
Covid-19 Önlemleri	Yetersiz	47	21.1	Arkadaşlarla/Yakınlarla Görüşme Sıklığı - Sosyal Medya	Çok sık	87	39
	Yeterli	176	78.9		Çok nadir	16	7.2
Uyku ve/veya İştahta Bozulma	Yok	93	41.7	Arkadaşlarla/Yakınlarla Görüşme Sıklığı - Sosyal Medya	Nadiren	40	17.9
	Var	130	58.3		Sıklıkla	75	33.6
Yaşamının Büyük Bir Bölümünü Geçirdiği Yer	Köy-Kasaba	11	4.9	Arkadaşlarla/Yakınlarla Görüşme Sıklığı - Sosyal Medya	Çok sık	92	41.3
	İlçe	46	20.6				
	İl	39	17.5				
	Büyük Şehir	127	57				

Tablo 2. Üç Boyutlu Bağlanma Stilleri Ölçeği, Mutluluğun Dışsallığı Ölçeği ve Sıkıntıya Dayanma Ölçeği Arasındaki İlişkiler Pearson Korelasyon Katsayısı Sonuçları

Değişkenler	1	2	3	4	5	6	7
1. UBBO-Güvenli Bağlanma	-						
2. UBBO-Kaçınan Bağlanma	-.36**	-					
3. UBBO-Kaygılı/Kararsız Bağlanma	-.28**	.46**	-				
4. SDO- Tolerans	.21**	-.21**	-.30**	-			
5. SDO- Regülasyon	.02	-.09	-.11	.25**	-		
6. SDO- Öz yeterlik	.18**	-.23**	-.18**	.69**	.06	-	
7. SDO- Toplam	.19**	-.24**	-.29**	.95**	.47**	.76**	-
8. MDO-Toplam	-.17**	.30**	.46**	-.27**	-.05	-.22**	-.23**

*p<.05, **p<.01, UBBO: Üç Boyutlu Bağlanma Ölçeği, SDO: Sıkıntıya Dayanma Ölçeği, MDO: Mutluluğun Dışsallığı Ölçeği

Tablo 3. Katılımcıların demografik özellikleri, Üç Boyutlu Bağlanma Stilleri Ölçeğinden ve Mutluluğun Dışsallığı Ölçeğinden aldıkları ortalama puanların Sıkıntıya Dayanma Ölçeğinden Aldıkları Ortalama Puanlar Üzerindeki Yordayıcılığı Çoklu Doğrusal Hiyerarşik Regresyon Analizi Sonuçları

Yordayıcı Değişkenler	1. Adım					2. Adım			
	B	SH	β	t	p	B	SH	β	t
Sabit	41.52	7.89		5.26	.00	56.17	11.80		4.76
Yaş	-.09	.12	-.09	-.73	.47	-.06	.11	-.06	-.53
Cinsiyet ¹	.31	1.90	.01	.16	.87	.01	1.79	.00	.01
Eğitim	1.86	1.57	.09	1.18	.24	.23	1.50	.01	.15
Çalışma ²	-1.50	2.17	-.07	-.69	.49	-2.28	2.12	-.10	-1.08
Düzenli Gelir ³	4.56	2.17	.20	2.10	.04	5.08	2.05	.22	2.48
Kronik Rahatsızlık ³	-1.36	2.59	-.04	-.53	.60	-1.64	2.45	-.05	-.67
Medeni Durum ⁴	-1.42	3.85	-.06	-.37	.71	-.94	3.61	-.04	-.26
Ekonomik Düzey	.79	1.60	.04	.50	.62	.20	1.51	.01	.13
Eş/Partner ile İlişki Kalitesi	-.20	.59	-.03	-.34	.73	-1.04	.59	-.16	-1.78
Çocuk ile İlişki	.72	.96	.11	.75	.45	.41	.90	.06	.46
Uyku ve İştahta Bozulma ⁵	-.77	1.74	-.03	-.44	.66	-1.65	1.66	-.07	-.99
Arkadaşlarla/Yakınlarla Görüşme Sıklığı - Yüz Yüze	.34	1.34	.02	.25	.80	.03	1.26	.00	.02
Arkadaşlarla/Yakınlarla Görüşme Sıklığı - Telefon	1.17	1.22	.08	.96	.34	.81	1.15	.05	.71
Arkadaşlarla/Yakınlarla Görüşme Sıklığı - İnternet (görüntülü)	-2.84	1.20	-.20	-2.37	.02	-3.34	1.13	-.23	-2.96
Arkadaşlarla/Yakınlarla Görüşme Sıklığı - Sosyal Medya	1.67	.96	.14	1.74	.08	1.93	.90	.16	2.15
UBBO-Güvenli Bağlanma						.49	.32	.11	1.56
UBBO-Kaçınan Bağlanma						-.29	.18	-.13	-1.62
UBBO-Kaygılı-Kararsız Bağlanma						-.60	.18	-.27	-3.36
Mutluluğun Dışsallığı									
F			1.072					2.870*	
FΔ			-					11.075*	
R ²			0.07					0.2	
R ² Δ								.13*	

*p<.01. UBBO: Üç Boyutlu Bağlanma Ölçeği. ¹:Kadın=1, Erkek=0; ²:Çalışıyor=1, Çalışmıyor=0; ³:Var=1, Yok=0; ⁴:Evlili/Partneri ile yaşıyor=1, Bekar=0; ⁵:Var=1, Yok=0;

KAYNAKÇA

1. Wu Z, McGoogan JM. Characteristics of and important lessons from the coronavirus disease 2019 (COVID-19) outbreak in China: summary of a report of 72 314 cases from the Chinese Center for Disease Control and Prevention. 2020; 323(13): 1239-1242.
2. Shultz JM, Espinel Z, Flynn W, Hoffmann Y, Cohen RE. DEEP PREP: All-hazards disaster behavioral health training. Miami, FL: DEEP Center. 2008
3. Conrad R, Rayala H, Diamond R, Busch B, Kramer N. Expanding telemental health in response to the COVID-19 pandemic. *Psychiatric Times* 2020.
4. Taylor S. *The psychology of pandemics: Preparing for the next global outbreak of infectious disease*. Cambridge Scholars Publishing 2009; 25-40
5. Brown RA, Lejuez CW, Kahler CW ve ark. (2005) Distress tolerance and early smoking lapse. *Clin Psychol Rev*, 25:713-733
6. Simons JS, Gaher RM. The Distress Tolerance Scale: Development and validation of a self-report measure. *Motivation and emotion* 2005; 29(2): 83-102.
7. Zvolensky MJ, Vujanovic AA, Bernstein A, Leyro T (2010). Distress tolerance: Theory, measurement, and relations to psychopathology. *Curr Dir Psychol Sci* 2010; 19(6): 406-410.
8. Kukihara H, Yamawaki N, Uchiyama K, Arai S, Horikawa E. Trauma, depression, and resilience of earthquake/tsunami/nuclear disaster survivors of Hiro-no, Fukushima, Japan. *Psychiatry ClinNneuroscis* 2014; 68(7): 524-533.
9. Keough ME, Riccardi CJ, Timpano KR, Mitchell MA, Schmidt NB (2010). Anxiety symptomatology: The association with distress tolerance and anxiety sensitivity. *Behavior therapy* 2010; 41(4): 567-574.
10. Cohen JR, Danielson CK, Adams ZW, Ruggiero KJ. Distress tolerance and social support in adolescence: Predicting risk for internalizing and externalizing symptoms following a natural disaster. *J Psychopathol Behav Assess* 2016; 38(4): 538-546.
11. Liu CH, Zhang E, Wong GTF, Hyun S. Factors associated with depression, anxiety, and PTSD symptomatology during the COVID-19 pandemic: Clinical implications for US young adult mental health. *Psychiatry Research* 2020.
12. Joshanloo M. Mediators of the relationship between externality of happiness and subjective well-being. *Personality and Individual Differences*

- 2017; 119: 147-151.
13. Wheaton MG, Abramowitz JS, Berman NC, Fabricant LE, Olatunji BO. Psychological predictors of anxiety in response to the H1N1 (swine flu) pandemic. *Cognit Ther Res* 2012; 36(3): 210-218.
  14. Bowlby J. Attachment and loss: Retrospect and prospect. *Am J Orthopsychiatry* 1982; 52(4): 664-678.
  15. Ainsworth MDS, Blehar MC, Waters E et al. Patterns of attachment: Assessed in the Strange Situation and at home. NJ: Erlbaum: Psychology Press Classic Edition; 1978
  16. Hazan C, Shaver P. Romantic love conceptualized as an attachment process. *J Pers Soc Psychol* 1987; 52(3): 511.
  17. Karasar N. Bilimsel araştırma yöntemi: kavramlar, ilkeler, teknikler. Nobel Yayın Dağıtım; 2012
  18. Erzen E. *Üç boyutlu Bağlanma Stilleri Ölçeği*. XIII. Ulusal Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresinde basılan bildiri, Mersin Üniversitesi, Mersin; 2015
  19. Karabacak A, Demir M. Özerklik, bağlanma stilleri, bilinçli farkındalık ve duygu düzenleme arasındaki ilişkilerin incelenmesi. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi* 2017; 12(23): 271-291.
  20. Akın A, Akça MŞ, Gülşen M. Sıkıntıyı tolere etme ölçeği Türkçe formu: geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Kastamonu Eğitim Dergisi* 2014; 23(2): 619-630.
  21. Nunnally JC. Psychometric theory. New York; 1967
  22. Çokluk Ö, Şekercioglu G, Büyükoztürk Ş. Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik: SPSS ve LISREL uygulamaları. Pegem Akademi. 2012
  23. Leerkes EM, Blankson AN, O'Brien M. Differential effects of maternal sensitivity to infant distress and nondistress on social-emotional functioning. *Child development* 2009; 80(3): 762-775.
  24. Schore AN. Affect regulation and the origin of the self: The neurobiology of emotional development. Routledge; 2015
  25. Siegel DJ. The developing mind: How relationships and the brain interact to shape who we are. Guilford Publications; 2015.
  26. Jiang XU, Huebner ES, Hills KJ. Parent Attachment and Early Adolescents' life Satisfaction: The Mediating Effect Of Hope. *Psychology in the Schools* 2013; 50(4): 340-352.
  27. Tchakmakjian G. Attachment and emotional adjustment: The association with selfefficacy and social anxiety in young Armenian adults. Doctoral dissertation. 2004

• Bölüm-4 •

DÜNYA VE TÜRKİYE'DEN ÖRNEKLERLE
KENTSEL TARIM

URBAN AGRICULTURE with EXAMPLES from
the WORLD and TURKEY

Kaan KAPAN¹,

Şeyma ÖZTOPRAK²,

---

1 İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bölgesel Coğrafya A.B.D., Dr. Öğr. Üyesi.
İletişim: kapankaan@gmail.com

2 İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya A.B.D., Yüksek Lisans Öğrencisi.
İletişim: seymaztoprak@gmail.com

GİRİŞ

Dünyada var olan toplumların istisnasız hepsi ilk yerleşim biriminden günümüzdeki modern şehirlerin kurulması dönemine kadar *tarımsal alanların* hep yakınlarında yer almasını istemişlerdir. Ancak endüstri devrimiyle beraber sanayileşmenin etkisiyle şehirler çekim merkezi haline dönüşmüş ve tarımsal araziler şehrin dışına itilip kırsalın tanımıyla iç içe geçmiş bir hal almıştır.

Kavram olarak kentsel tarımı, şehrsel arazinin içinde halkın ilkel yollarla yaptığı tarımsal faaliyet türü olarak tanımlaması yapılırsa da aslında kentiçi ve çevresinde yapılan, yüksek verimli, istihdam olanağı veren, ikamet eden şehirli halkın sağlıklı gıdaya güvenilir ve aracısız şekilde ulaşmasını sağlayan ekonomik getirisi sanılan aksine çok yüksek olan bir ekonomik faaliyet türüdür. Whittlesey'e göre ise "ticari bahçe ve meyve tarımı" kategorisine dahil edilmekle birlikte şehirlerin hemen yanında bulunmaktadır. Fakat kent tarımı sadece sebze-meyve üretim ve ticaretini kapsamaz, çeşitli uygulamaları da (çiçekçilik, büyük ve küçük hayvan yetiştiriciliği, sebze ve meyve üretimi, su bitkileri tarımı vb.) kapsadığı unutulmamalıdır (Kaya, 2006). Kavram etimolojik olarak ise genelde çalışmalarda iki başlığa ayrılmaktadır: kentiçi tarım ve kent çevresi tarım. Kentiçi tarım (intra-urban agriculture) tarımsal amaçlar için kullanılan ya da şehir yetkililerinin yetki alanları içerisinde yasal olarak tarım yapılan alanlardır. Kent çevresi tarımı (peri-urban agriculture) ise daha karmaşıktır. Kent çevresi alanının dış sınırlarını örneğin çevre mahallelerin, değişen oranlardaki bina, yol ve artan orandaki kilometre başına boş alan miktarlarını göz önünde bulundurarak betimlemeye çalışılmaktadır (Mougeot, 2000). Çalışmamızda ise her iki kavramı da kapsayan kent/kentsel tarım ifadesi tercih edilmiştir.

Dünya metropollerinde aktif olarak yapılan kentsel tarıma, kırsaldaki tarımın sancılandığı Günümüz Türkiye'si şehirlerinin de ihtiyacı bulunmaktadır. Türkiye özellikle son yıllarda kendi üretim ve tüketim dengelerini değiştirecek ölçüde mülteci alan ve nüfus yoğunluğunun beklenenin üzerinde yaşandığı bir ülke olmasından kaynaklı olarak, ekonominin her türünde çözüm yolları aranıp politikalar oluşturulmaktadır. Bu politikalar oluşturulurken tarımsal üretimin ne kadar önemli olduğu ve kent tarımına yönlendirmenin yapılması gerektiği de unutulmamalıdır. Birleşmiş Milletler raporlarına göre dünya genelinde şehrsel nüfus hızla artacağından büyük nüfuslu kentlerde gıdaya erişim her geçen gün daha da önem kazanacağı aşikârdır. Tüm bu hususlar doğrultusunda kentsel tarım günümüz dünyasında birçok faydasıyla karşımızda durmaktadır. Kentsel tarımı görmezden gelemeyiz; aksine bir an önce gereken planlanmalar yapılmalı, yerel yönetimler ve hükümetler kent tarımına gerekli bütçeyi sağlayıp hayatımıza dâhil edilmelidir. Küreselleşmeyle birlikte şehre olan akım devam etmekte kentin

içinde var olan tarımsal araziler hızla yok edilmektedir. Gelişmiş ülkeler ise artık **şehirleşme olgusunun tarım alanlarını katletmesini değil içinde geliştirmesi gerektiği** kanısını ortaya çıkarmıştır. Buradan hareketle bu çalışmada kentsel tarımın mevcut durumu ortaya koyularak özel ve devlet iştirakiyle örnek olacak projelerin üretilmesi hususunda dünyadan ve Türkiye’den örneklerle temel unsurlar ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

1. KENTSEL TARIMIN KISA TARİHÇESİ

Kentsel tarım ifadesi çok yeni bir kavram olmasının yanında geçmişi tarihin ilk şehirlerine kadar dayanmaktadır. Eski uygarlıklardan Mezopotamya, Çin, Hint, İnka, Aztek ve Mayaların besin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için ziraata dayalı şehirler kurdukları ve bunu erişim kolaylığının olması nedeniyle en yakınlarındaki tarımsal alanlarda hatta ve hatta evlerinin önündeki küçük bahçelerde yaptıkları bilinmektedir. Ancak kavramı daha özelleştirerek *kent bahçeleri/kentsel tarım ölçeğinde* incelediğimizde ilk olarak daha eskilerinin bilinmesine rağmen doğrudan devlet politikasında yer alması nedeniyle “Roma dönemindeki *“Pompeii”* şehri bize en güzel örneklerini sunmaktadır. Uygulamada her ailenin ortalama 100 m²’lik kendine ait bir tarımsal alanı bulunması bizim Orta Çağ’da kentiçi tarımın Akdeniz havzasında yapıldığının kanıtıdır (Mozes & Eizenberg, 2018). Ancak kavramın şu anki anlattığını bizler sanayi devriminin olmasıyla birlikte *daha çok aranan ve bilinçli olarak yapılan bir tarımsal faaliyet kolu olarak şehirlerde* ortaya çıkmasıyla anlaşılmıştır. Bu oluşumun da sanayileşme faaliyetlerinin başat ülkelerinden olan İngiltere’de ilk olarak görülmesi gayet normaldir. İngiltere’de 1700-1800 yılları arasında “sanayi şehrine karşılık kentte tarımsal bir alan yaratma, daha az beton kullanma, kentsel mekâna egemen olma, rantı engelleme” gibi amaçlarla Londra’da bahçe-kentler kurulduğu (Kılınç, 2020) ve özellikle bu kentlerdeki fabrikalarda çalışan işçiler yoksullukla mücadele etmek ve kendi besin kaynaklarını sağlamak amacıyla bahçeler yaptığı bilinmektedir (Özkaya, 2009; Bulut, 2006; Yulu, 2019).

Kentsel tarım pratiklerinin bir kısmı yüzyıllar öncesine dayanan geçmişe sahip olmakla birlikte üretim şartlarına uyum sağlayarak halen farklı ülkelerde farklı yöntemlerle yapılmaktadır. Bunlara örnek olarak yine Avrupa’da 19. yüzyılın ikinci yarısında icat edilmiş olan hobi bahçeleri, Avrupalı sömürgecilerin Afrika kolonilerinde antik yöntemlerle kurduğu bostanlar, Çin’de uygulanan ve yüzlerce yıllık tarihi olan insan gübresinin yakın çevrede yer alan çiftlikler ve Kolomp’un vardığı tarihe kadar geçmişi olan Meksika şehrinin “chinampasları” (bir çeşit tarımsal sistem) gösterilebilir (Yılmaz, 2015). Sonrasında 20. yüzyıla gelindiğinde, I. ve II. Dünya Savaşı yıllarında yaşanan gıda sorununa çözüm için kentsel

yoksullara taze yiyecek sağlamak amacıyla birçok şehirde sebze bahçeleri tekrardan kurulmuştur. Avrupa’da adına Zafer Bahçeleri (victory garden) denilen bu mekânlar savaş yılları boyunca şehirlerde yaygın olarak görülmekteydi. 1960’lı yıllardan itibaren ise bu boş araziler o bölgede yaşayan halkın kendi kullanımları için sebze ve meyve yetiştirmek için düşük bir ücret karşılığı kullanılan bugünkü topluluk bahçelerine (community garden) dönüştürülmüştür.

2. ŞEHİRLEŞMEYLE BİRLİKTE KENTSEL TARIMDA ÖN PLANA ÇIKAN ÜLKE VE ŞEHİRLER

18. ve 19. yüzyıllarda başlayan sanayileşme hareketlerinin neticesinde şehirsel fonksiyonu ön plana çıkan yerleşim merkezlerinin sayısı her geçen gün artmaktadır. Bu artışın belirli bir plan dahilinde olmamasından kaynaklı olarak kırsal yerleşmelerde yaşayanların daha iyi yaşam standartlarına sahip olan şehirlere doğru hızla bir göç sürecinin yaşanmasına neden olmuştur. “Yeni dünya düzeniyle beraber büyük bir nüfus kitlesi kırsalı terk edip kentlere göç etmiştir. Bu göçün temelinde de tarım kesimindeki ekonomik dengesizlikler (Es & Ateş, 2010), yaşam standartları, eğitim, sağlık gibi vb. hizmet sektörü unsuru, moda gibi birçok neden yatmaktadır.” Her geçen yıl şehirleşme oranı hızla artmakta ve dünya kentsel nüfusunun 5 yıl sonra %65’e varacağı öngörülmektedir. Şehirleşmenin getirdiği çarpık kentleşme, gecekondulaşma, tarım arazilerin kent içinde yok olması gibi kötü koşulları durdurmak için ilk girişim aslında Howard’ın Yarının Bahçe Şehirleri-Garden Cities of Tomorrow (1902) adlı kitabında değinilmiştir. Howard şehrin düzensiz büyümesini durdurmak için “Bahçe Şehir” adlı bir plan önermesi ile birlikte ilk defa ortaya koymuştur. Bahçe Şehir kavramına örnek olarak İngiltere’deki Letchworth şehri verilebilir. Yeni kurulan şehir tarım alanlarının ve parkların oluşturduğu yeşil kuşaklar tarafından çevrelenecektir. Böylece şehir ve çevresindeki bölge arasında bariyer olup düzensiz büyümenin engellenmesi öngörülmektedir (Tümertekin & Özgüç, 2015). Zaman geçtikçe ise bu kavram mekân fiyatlarının daha da değerlenmesi neticesinde küçülmüş, günümüzde kentsel tarım faaliyetlerinin yapıldığı alanlardan daha çok şehrin keşmekeşliğinden uzaklaşmak, dikey mimari yerine yatay ve müstakil bir yaşam alanı oluşturulmasına doğru evrilmiştir. Şehrin alanı büyüdükçe kır ve kent kavramları bulanıklaşmaktadır. İkisinin karşımı yeni bir yerleşim ortaya çıkmaktadır. Bu yeni yerleşim iki tanıma da uymamaktadır. Kentlerin mekânsal yapısını etkileyen bu yeni büyüme biçimiyle kentler yayılmaya başlamış ve tarım alanlarını da içine alarak kırsalın koşulu olan tarımsal üretimi de yeniden içine almıştır (Yenigül, 2016).

Toprak hangi işlevde olursa olsun her koşulda değerli bir fiziki şart olmuştur

(Sezgin& Varol, 2012; Doğan, 2004). Kentsel alanda oluşan rantın tarımsal araziye göre konutların daha yüksek getirisinin olmasıyla tarım toprakları kaybedilmektedir (Sezgin & Varol, 2012). Günümüzde de artan şekilde kentsel tarımı hayata geçirmek yerine durmaksızın yeni yapılar inşa edilmektedir.

Kentsel tarım özellikle az gelişmiş ülkelerin şehirlerinde yaygın olmasına karşın son yıllarda gelişmiş ülkelerin de kentsel tarımı desteklediği görülmektedir (Kaufman & Bailkey, 2000). Her ne kadar bu kavrama alışık olmasak da yüzbinlerce yıldır devam ettirildiği bilinmektedir. En eski medeniyetlerde yerleşimin yakınındaki küçük bahçelerden günümüz metropollerinin gkdelenlerindeki yeşil çatılara değin var olmuştur. Kent nüfusu arttıka, kent merkezindeki ve çevresindeki tarımsal üretim de buna bağlı olarak artmaktadır. (Smit, Nasr, & Ratta, 2001). şüphesiz nüfus arttıka gıdaya olan ihtiyaç da beraberinde artmaktadır ve dahasında görülmektedir ki dünyanın çoğu şehri sürdürülebilir kent olmak için tarımı kendi içinde yaşatmaya çalışmaktadır.

Dünyada kentsel tarım denildiğinde birden farklı amaca dayalı olarak yapıldığını tespit etmiş bulunmaktayız. İlk olarak tarihten günümüze gelindiğinde ekonomik sebeplerden dolayı çıktığı görülürken sonrasında Avrupa’da şehirleşmeyle ve kişisel hakların gelişmesiyle birlikte sosyal güvencenin daha iyi seviyelere çıkarılması amacıyla çeşitli kentiçi tarım uygulamalarının yapıldığı görülmektedir. Genel olarak dünyada yapılış amaçları incelendiğinde 7 türde yapıldığı tespit edilmiştir;

- Ekonomik gelir sağlaması,
- Bahçecilik faaliyetlerinin yürütülmesi,
- şifa (tıbbi) bahçelerinin kurulması,
- Toprağın iyileştirici özelliğinin (terapi, rahabilitasyon) kullanılması,
- Sosyalleşme (halkın bir araya gelip sosyalleşmesi) amaçlı olarak kullanılması,
- Mültecilere ve göçmenlere istihdam sağlanması,
- Kentsel Isı Adası’ etkisini hafifletmesi

...gibi birçok unsurun gerçekleştirilmesi amacıyla kuruldukları ya da devam ettirildikleri görülmektedir. Bu hususlar ayrıntılı olarak ele alındığında ise kentsel tarım faaliyetlerinin yapılmasında ekonomik gelirin sağlanması ve bahçecilik faaliyetlerinin yürütülmesi en önemli nedenler olarak listenin başında yer almaktadır. Yapılan amaca ve beklentiye göre yapılış tarzında da aynı tanımında olduğu gibi bir standart ile göstermek neredeyse imknsızdır. Kentsel tarım kapsamında dünyadan bazı şehirler farklı amaç ve uygulama yöntemleri ile diğerlerinden ön plana çıkmaktadır (Tablo 1). Bu lke ve şehirler gözlemlendiğinde yapılan faaliyetin, ülke ve şehrin ekonomik ve sosyal yapısına göre yapılış amacının da değiş-

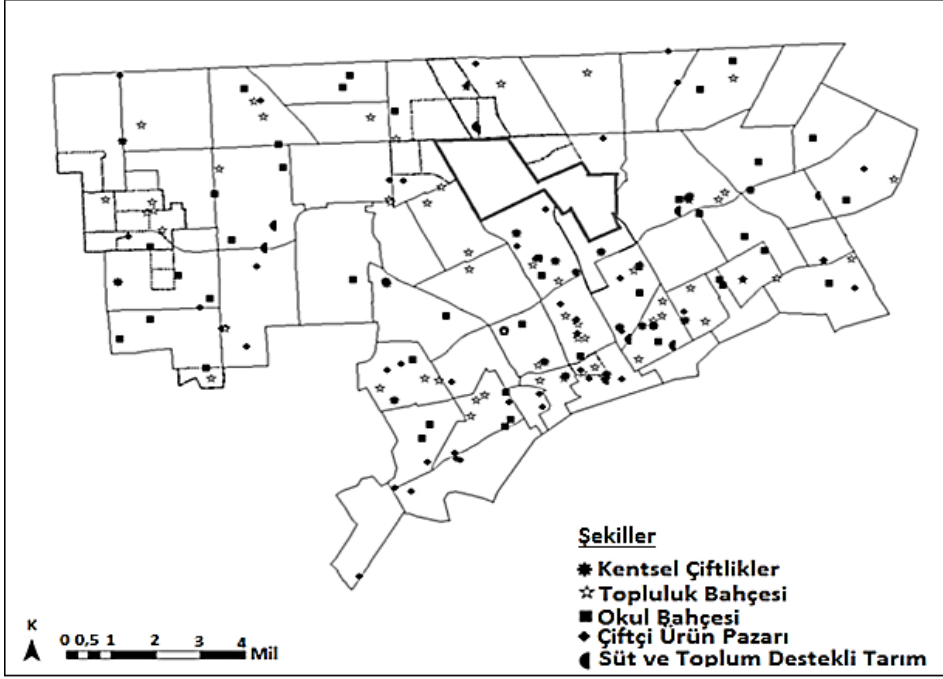
tiğini tespit etmiş bulunmaktayız. Örneğin ekonomik göstergeler açısından önde olan Hong Kong’da tarımsal amacın yanında daha kaliteli yaşam, yeşil dönüşüm için yapıldığı ancak ekonomik açıdan geri olan Endonezya gibi devletlerde de daha çok direk olarak ekonomi amaçlı yapıldığı görülmektedir. Ele alınmaya çalışılan ülkeler ve şehirler özelinde değerlendirildiğinde ekonomik anlamda önem taşıyan ABD ile başlamak gerekmektedir.

Tablo 1: Kentsel Tarımın Yapılış Amacına ve Uygulama Yöntemlerine Ülkeler

ÜLKE/ŞEHİR	KENTSEL TARIMIN YAPILIŞ AMACI
Küba	Ekonomik gelir sağlanması
Abd (Detroit)	Bahçecilik faaliyetlerinin yürütülmesi
İngiltere (Londra)	Şifa (Tıbbi) bahçelerinin kurulması
İngiltere (Londra)	Toprağın iyileştirici özelliğinin (terapi, rehabilitasyon) kullanılması
İspanya (Girona)	Sosyalleşme amaçlı (halkın bir araya gelip sosyalleşmesi) olarak kullanılması
Abd (Kansas City)	Mültecilere ve göçmenlere istihdam sağlanması
Hong Kong	Kentsel ısı adası etkisini hafifletmesi
Endonezya (Çakarta)	Ekonomik kriz

Amerika Birleşik Devletleri’nde, tarımsal üretimin gelirinin üçte birinden fazlası kentsel Metropol alanlarından sağlanmaktadır (Smit, Nasr, & Ratta, 2001). Geniş tarım alanlarına sahip olan ABD için bu rakam dikkat çekici niteliktedir. ABD’nin kentsel tarımına şehir ölçeğinde örnek verecek olursak, Michigan eyaletinin en büyük şehri olan Detroit’i gösterebiliriz. Detroit’in kentsel tarımı tarihi uzun bir geçmişe dayanmaktadır. Detroit şehri “Motown” (motor şehir) olarak da bilinmektedir. Detroit’in kentsel tarım uygulamaları 19. yüzyılın sonlarında belediye başkanının destek verdiği meşhur patates arsalarından (potato patches) I. ve II. Dünya Savaşı dönemindeki Zafer Bahçeleri’ne kadar uzanan bir geleneği olmuştur. Otomotiv sanayiinde çalışmak için Detroit’e gelen Afro-Amerikanlar da arka bahçelerinde sebze yetiştirdiği de bilinmektedir (Giorda, 2012). Amerika gibi ekonomin birçok dalında başarıya ulaşmış bir ülkede tarım faaliyetlerinin öneminin anlaşılmasından kaynaklı olarak halen tarım ve şehir hayatının beraber götürüldüğü şehirleri bulunmaktadır. Bunun en basit örneğini Detroit şehrinde de gözlemlenmektedir (Harita 1).

Harita 1: Detroit Şehrinin Kentsel Tarım Alanları Krokisi

Kaynak: (Taylor & Ard, 2015) ‘den yararlanarak yapılmıştır.

İngiltere ise kentsel tarıma diğer bir güzel örnektir. Londra, İngiltere’nin toplam gıda arzına çok az katkıda bulunur, ancak çalışma alanları ve gıda yelpazesi oldukça geniştir (Garnett, 2000). Büyük Londra (Greater London) kent saçağı üzerinde geniş tarım arazileri bulunmaktadır ve bu verimli araziler giderek azalmaktadır. Bahçecilik, Londra’nın merkezine 30-40 km uzaklıkta olan Lea Vadisi bölgesinde yer almaktadır. Bu vadiye yetiştirilen ürünler bölgedeki süpermarketler tarafından satın alındığı bilinmektedir. Londra’da 1970’lerde ilk olarak görülmeye başlanan kent çiftliklerinde genellikle bahçecilik faaliyeti yapılmasına rağmen, hayvancılık daha baskın olmaktadır. Kent çiftlikleri bağışlarla ve belediye kaynakları tarafından finanse edilmektedir. (Garnett, 2000). Günümüzde kent çiftliklerinin öncelikli amacı toplumu eğitmesi ve belli grupları terapi etmesidir. Toplumun rehabilite edilmesi ve geri kazandırılması gereken insanlarına toprakla uğraşmanın verdiği iyileştirici etkinin yanı sıra, çalışacak bir ortam sağlamanın da en iyi yollardan bir tanesinin de kentsel tarım olduğu düşünülmektedir. Örneğin, Kuzey Londra’da *Doğal Büyüme projesi (Natural Growth)* sığınmacılara ve işkence mağdurlarına iş imkânı sağlamaktadır. Aynı şekilde *Şifa Bahçeleri projesi (Healing Gardens)* ölümcül ve kronik hastalara istihdam olanağı vermek-

tedir. Yine benzer şekilde Mülteciler İçin Yeni Kökler (New Roots for Refugees) Katolik kilisesi hayır kurumunun desteklediği bu projede Kansas City’de mülteci ailelerine organik standartlara göre ürün yetiştiren çiftlik işletmeleri kurmaları için güç verilmektedir ³.

Kentsel tarımın güncel verilerine baktığımızda aslında dünyanın çoğu kentinde yaygın olarak yapıldığını görürüz fakat ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre alınan verimde ve uygulamada farklılık göstermektedir. Gelişmemiş ülkelerdeki kentsel tarım kırdan kente göç ile başlamıştır. Ve daha çok geleneksel ve ekolojik olmayan yöntemlerle yapılmaktadır (Ertürk Keskin & Yıldırım, 2019). Kentsel tarımın asıl amaçlarından biri olan güvenilir ve sağlıklı gıdaya erişim ise gelişmemiş ülkelerde karşılığını bulamamaktadır. Ancak Küba gibi kırdan kente göç olgusuyla oluşmamış, Sovyetler Birliği ve müttefikleriyle ticaret anlaşmaları kesilmesi ve ABD ambargosu gibi nedenlerle Küba’da geleneksel tarım uygulamalarından organik ve kentsel tarıma geçilen örnekleri de bulunmaktadır (Koont, 2004). Küba Hükümeti, Tarım Bakanlığı ile hareket ederek Havana’da gıda sorununa yerel çözümler bulmak amacıyla ekilebilecek “yeni arazi” oluşturma yaklaşımını teşvik etmiştir. Böylece yeni araziler kazandırılmıştır. Verimsiz arazilere yerleştirilen saksı-bahçeler ile parklardaki verimli toprakların tarımsal üretime kazandırılması ve insanların kendi bahçelerini ekip biçmesi gibi yeni arazi oluşumları desteklenmiştir. (Koont, 2004). Küba kentsel tarımı hayata geçirerek kendi tarımsal devrimini gerçekleştirmiş ve gıda açısından başka ülkelere bağımlılık durumundan kurtulmuştur. Küba’nın patates, lahana, fasulye ve biber verimi; Orta Amerika’daki ve dünyadaki ülkelerin ortalama verimlerden daha üstün konumdadır. (Koont, 2004) Hükümet ve birçok kesim tarafından el ele verilip desteklenen Küba kent tarımından alınan verimin kanıtının yaşayan bir örneğidir.

Güneydoğu Asya’daki kentsel tarım faaliyetlerine baktığımızda Endonezya’nın başkenti Cakarta ön plana çıkmaktadır. Cakarta’daki kentsel tarım faaliyetlerinin başlangıcı da Küba’ya benzer şekilde temelinde ekonomik kriz sonrası gıda talebi görülmektedir. Cakarta idari yönetimi tarafından kentsel tarım faaliyetlerini desteklenmiştir. Cakarta’da kentsel tarım kapsamında örnek olarak hem hükümetin hem de STK’ların gönüllü girişimiyle Ciliwung nehrinin kıyısına yaklaşık 50 bin meyve ağacı dikmişlerdir. (Indraprahasta, 2013). Ve nihayetinde başarıya ulaşmış bir proje olarak kentsel tarım literatürüne girmiştir.

Dünyanın farklı bir coğrafyasında ise kentsel tarım çok farklı bir amaç için yapılmaktadır. Hong Kong’daki çatı çiftlikleri (rooftop farming) sadece tarımsal

---

3 <https://newrootsforrefugees.org/sample-page/>

ürün sağlamakla kalmayıp aynı zamanda ‘kentsel ısı adası’ etkisini hafifletmeye yardımcı olmaktadır. “Eskiden balıkçılık köyü olan Hong Kong şu anda dünyanın en yoğun yerleşilen bölgelerinden biridir. 1.100 m²’lik arazinin dörtte birinde 7,4 milyon insan yaşamaktadır. Hong Kong’da “Rooftop Farming” adlı hareket yakın bir zamanda ortaya çıkmasına rağmen 50’den fazla kentsel çiftlik kurulmuştur⁴.

Diğer bir örnek ise İspanya’nın Girona şehrinde ise kentsel tarım ekonomik değil sosyal temelli bir proje olarak başlamıştır ancak zamanla kentte yaşayanlar için alternatif bir ekonomiye dönüşmüştür. Özellikle 2008 ekonomik kriz döneminde bu alanlar İspanya’da trend olmuştur. Nitekim ne zaman bir kriz patlak verse tüm toplumlar çareyi yanı başlarındaki mevcut alanlarda üretim yaparak, gıda kıtlığını gidermeye çalışmakta görmüşlerdir. Girona’da yerel yönetimin desteğinin büyük bir payı bulunmaktadır. Belediye alandaki evlerin yaklaşık yarısını özel mülkiyetten kiralamak suretiyle almıştır. İnsanlar belediyeye başvurarak gerekli koşulları sağlayınca parsel sahibi olabilmektedir. Burada kişi bahçesinde ektiği ürünü kendi tüketebilmektedir (Hazar, 2016).

Tüm bu ülkelerde yaşanan örnekler doğrultusunda kentsel tarımının tarihi çok eskiye dayandığı ve birçok ülkede çeşitli amaçlar için yapıldığı görülmektedir. Kentsel tarım şifa bahçelerinden istihdama, ısı adasının etkini azaltmaktan tıbbi amaçlı kullanıma kadar farklı ihtiyaçlara cevap olmuştur. Kentsel tarım yapılma oranları hızlı nüfus artışı ve beraberinde gelen gıda arzıyla her geçen yıl artmaktadır. Büyük şehirlerdeki tarımla uğraşan kentsel ailelerin yüzdesi 1980’lerde ve 1990’larda kentsel tarımın önemi çarpıcı şekilde dünya çapında artmıştır. Örneğin, 1970 ve 1991 yıllarında Moskova’daki anketler tarımla uğraşan ailelerin yüzde 20’den yüzde 65’e (Smit, Nasr, & Ratta, 2001; Brown, 1993) 1967 ve 1991’de Tanzanya’nın Darüsselam kentinde yapılan araştırmalarda da kent tarımının yüzde 18’den yüzde 67’ye yükseldiğini göstermiştir (Smit, Nasr, & Ratta, 2001; Sawio, 1994). Yine Kenya ve Tanzanya’daki çalışmalar şehirdeki her beş ailenin üçünün kentsel tarımla uğraştığını saptamıştır (Smit, Nasr, & Ratta, 2001; Lee Smith & Vd. 1985).

Kentsel tarımın şehirleşmeyle yaşadığı değişim sürecini ve ön plana çıkan ülke ve şehirlere inceledikten sonra ülkemizdeki kentsel tarımın durumunu merak etmemek elde değildir. Çalışmamızın geri kalan kısmında ise ülkemiz ve özelde de İstanbul’daki kentsel tarımın durumunu ele alınacaktır.

---

4 <https://www.reuters.com/article/us-hongkong-farming-cities-feature-trfn/crops-in-the-clouds-the-rise-of-rooftop-farming-in-space-starved-hong-kong-idUSKBN1XF03P>

3. TÜRKİYE VE İSTANBUL'DA KENTSEL TARIM

Türkiye’de kentsel tarım deyince çoğumuzun aklında ilk olarak tarihi eskiye dayanan bostanlar gelmektedir. Bizans’tan Osmanlıya, Osmanlı’dan günümüze kadar İstanbul’un surları boyunca ve muhtelif alanlarda varlığını sürdüren bostanlar; kentsel tarım faaliyetleri ile İstanbul için yerinden üretimin ilk merkezi olmuştur. Tarihsel süreç içinde baktığımızda İstanbul’daki her bir bostanda ve tarımsal alanda farklı tarım yöntemleri uygulanır ve her birinin uzmanlaştıkları ürün de farklılık göstermiştir. Örneğin Arnavutköy vişneleriyle, Çengelköy salatalığıyla, Yedikule Bostanları ise marullarıyla ünlenmiştir (Kanbak, 2016). Tarihi 1500 yıl öncesine dayanan Yedikule Bostanları, Osmanlı ve Bizans dönemlerinden kalma şehir içi tarım arazilerine bir örnektir (Sezen, 2018). 17. yüzyıla kadar İstanbul’da mevcut olan tarım arazileri kenti doyurabiliyordu fakat daha sonra İstanbul şehrinin nüfusu artmış ve kent içindeki tarım arazileri ortadan yavaş yavaş kalkmıştır. Bu durumu şimdilerde bir sokak adında yaşayan “Langa Bostanları (Mustafa Kahraman, 2018)” 1950’lerde imara açılana değin İstanbul’un zervevat ihtiyacını karşıladığı (ŞİRİN, 2018), İstanbul’da 700 yıllık geçmişe sahip Kuzguncuk Bostanı da çağlar boyu kentsel tarım arazisi olarak değerlendirilen ve kentlilerin sosyalleştiği bir ortam olarak varlığını sürdürdüğü (Sezen, 2018) bilinmektedir. Zaman içinde çeşitli nedenlerle (dünya savaşları gibi) bostanların alanı giderek azalarak ve yakın zamanda ara ara gündeme gelen tehditler ile yol olma tehlikesiyle karşılaşmıştır.

Özellikle Türkiye’de 1950’lerden itibaren şehirleşme süreci çok hızlı yükseliş göstermiştir. Bu etki ile şehir merkezlerindeki tarımsal alanlar işgal edilmiş ve tarım toprakları tarım dışı kullanıma itilmiştir. Böylece halihazırda arazi olan ormanlar açılarak yeni tarım alanları kazanılmaya çalışılmıştır (Özdemir & Karadoğan, 1996). Tarımın ana sektör olmaktan çıkıp yerine başka bir ekonomik faaliyetin almasıyla gelişen şehirler zamanla tarım alanlarının aleyhine, yatay bir şekilde genişleme göstermektedirler. Merkezden uzaklaştıkça iki tarafa doğru uzayıp büyüme gösteren şehirler, genellikle tarım alanlarını da iyice şehrin dışına itmektedirler (Dinç, 2020). İstanbul’da sanayi faaliyetlerinin giderek artmasıyla aşırı nüfus artışı, çarpık kentleşme ve tarım alanlarının şehrin dışına itilmesi gibi ortaya çıkan birçok problem beraberinde gelmiştir (B. Akova, 2012). Kaçınılmaz olarak İstanbul’un aşırı nüfusuyla tarım alanları neredeyse yok olurken yakın çevresindeki tarım arazilerinin de sanayi tesisleri kurulup verimli araziler yok edilmiştir. 20. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul özelinde kentleşmenin etkileri diğer pek çok yerleşmelere göre çok ağır olmuştur. İstanbul ekonomik, demografik, kültürel açıdan hızlı bir mekânsal dönüşüme girmiştir. Bu değişim özellikle tarım alanlarının aleyhine gelişme göstermeye başlamıştır (Bayar, 2018). Fiziki

ve beşerî unsurlar bir mekânın içinde sürekli etkileşim içinde (Güngör, Ş., & Uysal, A. 2017) bulunmalarından kaynaklı olarak yeni yerleşim alanları ve ulaşım sistemlerinin açılması için var olan tarım alanları hızla yok olmuştur. Özellikle 1973 yılında Boğaziçi Köprüsünün ve 1988'de FSM Köprüsü'nün açılmasıyla şehir özellikle kuzeye doğru yayılma göstermiş, kuzeydeki tarım alanları, ormanlar ve su havzaları büyük bir tehlikeyle karşılaşmıştır (Taşdemir, 2015). Günümüzde ise İstanbul'un kuzeyindeki ilçelerin mahallelerinde halen kentsel tarım önemli bir geçim kaynağıdır. Sarıyer (Gümüşdere), Beykoz ve Çatalca (Kızıllıcaali) 'daki köylerde seracılık, hayvancılık, çiçekçilik vb. yapılmakta ve iç tüketimde kullanılmaktadır. Ayrıca İstanbul'da tarımsal üretimin yapıldığı ancak üretim miktarının iç tüketim için yetersiz kaldığı görülmektedir. İstanbul'da toprak sınıflarına göre incelendiğinde de Avcılar, Beykoz, Büyükçekmece, Çatalca, Esenler, Eyüp, Gaziosmanpaşa, Küçükçekmece, Pendik, Sarıyer, Silivri, Şile, Şişli, Ümraniye ve Tuzla ilçeleri en fazla tarıma uygun ilçeler olarak görünmektedirler (Rasouli, 2012). Tarım alanlarının yerleşime açılması, nüfusun artması, güvenilir gıdaya erişimde yaşanan zorluklar özellikle büyükşehirlerde kentsel tarımın yapılmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Kentsel tarım içerisinde yer alan hobi bahçeleri son zamanlarda halkın toprağa olan özleminden kaynaklanan ilgisini çekmektedir. İstanbul gerek toprak yapısı gerek barındırdığı nüfus dolayısıyla kentsel tarıma uygun olabilecek arazilere sahip bulunmaktadır.

Türkiye'nin nüfusu belli merkezlerde yoğunluk göstermektedir. Bu yoğun şehirlerde de halkı besleyebilecek yeterli tarım arazisi yapılaşmadan dolayı çok yetersiz bulunmaktadır. Özellikle büyükşehirler, ülkenin belli tarım üreticisi kesimlerinden ve ihracat ile gelen ürünleri tüketmektedir. Eskiden ülkemizde yetiştirilen tarım ürünleri büyük oranda ihtiyacı karşılarsa da günümüzde ihtiyacı karşılamakta yetersiz kalmaktadır. Bunun sebeplerinden biri de ürün arzının dengesinin bir türlü sağlanamamasından (Bakırcı, 2005) kaynaklanmaktadır. Şehre yakın yerlerde, insanların gıda ihtiyacını takriben hesaplayıp, tarımsal üretimin gerçekleştirilmesiyle bu dengesizliğe alternatif çözüm olabilir. Ayrıca gelişen teknoloji ile birlikte dinamik bir yapıya sahip olan mekânda üretilen ürünlerin kalitesi, organik olması gibi hususlar tüketiciler için yıldan yıla önem kazanmaktadır. Organik tarım ürünlerine ve güvenilir gıdaya ulaşmanın aslında kolay yolu ise şehre yakın veya şehrin merkezinde gerçekleştirilen tarımsal faaliyetlerle desteklenmesi gerekmektedir. Ama ne yazık ki mevcut tarım alanlarının hızla yok edilmesi, bostanların rantlaştırılması, kent ve tarım politikalarında kentsel tarıma olanak verilmemesi gitgide kentsel tarımı bitirme noktasına getirmiştir. Ülkemizde günümüzde kentiçi/kentsel tarım ancak hobi bahçelerinde, bostanlarda, çatılarda, evlerin bahçelerinde ve balkonlarında, belediyelerin destek verdiği projelerde ve

bazı üniversitelerin gerçekleştirdiği girişimlerle kentsel tarım uygulanmaya çalışılmaktadır. Türkiye’de kentsel tarıma bilhassa gereksinim duyan şehirlerimizin bir haritasını yapacak olursak, yoğun nüfuslu yerleşmeler bu alanlara karşılık gelecektir. Özellikle de büyükşehirlerde halk aracısız, uygun fiyatlı ve güvenilir gıda tüketmek istemekte bunun için şehre yakın alanlarda üretilecek tarımsal ürünlerle; halka hem uygun fiyatlı hem de güvenilir gıdaya ulaştırılabilmeleri açısından kentsel tarım alanları çok önemlidir. Örneğin İstanbul’da bazı ilçelere bağlı mahallelerde (Pendik, Beykoz, Sarıyer, Çatalca) gereken destek sağlanırsa buradan kent pazarlarına tarım ürünleri kolay sunulabilir. Son yıllarda dünya genelinde gelişmiş ve bazı gelişmekte olan ülkelerde ilgi artışı gören ve taraftar toplayan kentsel tarım da hem organik olmasından hem de şehir halkına hızlı ulaşılabilmek açısından herkesi kendine çekebilmektedir. Son zamanlarda insanların ilgi gösterdiği kentsel tarım türlerinden biri olan hobi bahçeleri ülkemizde de bulunmakta ve yenileri inşa edilmektedir. Şu an Erzurum, Diyarbakır, Ankara, İzmir gibi şehirlerimizde uygulama örnekleri görülmektedir.

Türkiye’de ve İstanbul’da kentsel tarım faaliyetlerini genel bir giriş yaptıktan sonra detaylı olarak incelediğimizde yapılaş amaçlarına göre farklılık gösterdiğini ve bunların 6 başlık halinde incelenmesinin uygun olacağı kanısına ulaşılmış bulunmaktayız. Kent merkezlerinde tarım alanlarının kullanımını kategorilendirdiğimizde karşımıza;

3.1. *Sosyalleşmek, vakti değerlendirmek amaçlı olarak kullanım (İstanbul’da bulunan 11 Hobi Bahçesi)*

3.2. *Yeşil Çatı uygulaması (Akmerkez AVM, Kanyon AVM Çatıları)*

3.3. *Toprağın iyileştirici özelliğinin -terapi, rehabilitasyon amaçlı- kullanılması (Metris Cezaevi)*

3.4. *Bahçelerin (Şifa) Tıbbi amaçlı kullanımı (Zeytinburnu Tıbbi Bitkiler Bahçesi)*

3.5. *Topraksız Tarım uygulamaları (Yıldız Teknik Üniversitesi Kampüsü)*

3.6. *Bahçecilik faaliyetleri ve tarımsal üretimin yürütülmesi (Yedikule Bostanları, Sarıyer, Beykoz, Çatalca)*

...gibi unsurlar-başlıklar ortaya çıkmaktadır. İstanbul özelinde bile ele alındığında mekân ile insanın amaçları doğrultusunda tarım alanlarından faydalanma şekillerinde farklılıklarının yaşandığı tespit edilmektedir.

Toprağın iyileştirici özelliğinin toplumun yardımı en çok ihtiyacı olan gruplar üzerinde kullanılması kentsel tarımın özelliklerinden biridir. Bu etkinin özellikle cezaevlerinde uygulandığını görmekteyiz. Türkiye’de özellikle Metris Ceza İnfaz Kurumu ve Foça Açık Ceza İnfaz Kurumlarında hükümlüler tarımla meşgul olarak toprağın iyileştirici etkisinden faydalanan kurumlar arasında ön plana çı-

kanlardır. Hükümlülerin tarım yaparak rehabilite edip tekrardan topluma kazandırmaya çalışmak bu ve diğer cezaevlerinin en öne çıkan özelliklerinden birisidir. Ayrıca söz konusu cezaevlerinde hükümlüler toprakla uğraşp hem rahatlarlarken hem de zirai faaliyetten sağlanan gelirlerle ayrıca geçimlerini sağlayabilmekte ve ekonomik getirisi de olmaktadır.

Kentsel tarımın bir diğer yapılaş amaçlarından biri de bu tarımsal alanların **Şifa/tıbbi amaçlı kullanımdır**. Türkiye'nin de ilk tıbbi bahçesi ise İstanbul Zeytinburnu'nda yer alan Tıbbi Bitkiler Bahçesi'dir. Bu tıbbi bahçenin ana hedefleri bitkileri incelemek, halkın bu bitkileri tanımmasına yardımcı olmak ve şifa amaçlı bitkilerin yetiştirilmesini sağlamaktır. Aynı zamanda içinde bir laboratuvara da yer veren bu bahçede günlük hayatta kullandığımız çeşitli ürünlerin (merhem, krem, parfüm, kolonya, sabun, yağ) üretimini gerçekleştirmiştir. Halka ziyaretlere açık olan bu bahçede ulaşımın da kolay olmasıyla insanların doğayla buluşmasına fırsat tanımakta ve bir diğer kentsel tarım alanı örneği olmaktadır (Foto 1).

Foto 1: Zeytinburnu Tıbbi Bitkiler Bahçesi

Hobi bahçelerini de “Sosyal, ekonomik ve etnik bakımdan farklı insanların kendi sebze, meyve ve çiçeklerini yetiştirip paylaşabilecekleri, yaşayan eğitimsel bir laboratuvar” (Önder & Polat, 2008) olarak tanımlamasını yapabiliriz. Kentsel tarımın bir unsuru olan bu bahçelerin en önemli özelliği ise şehir hayatından biraz olsun kaçmak isteyen kentlilere doğa ile bütünleşme olanağı sağlamaktır. Bunun yanı sıra şehre büyük katkı olarak kent atıklarının değerlendirilmesine yardımcı olmaktadır. Kentte küçük evler ve parseller ile yeşil alan yaratarak tarımı hafıza-

larda canlandırarak farkındalık yaratmaktadır. Biyo-konforun ve daha sağlıklı bir çevrede yaşama olanağının sağlanması gibi pek çok yönden katkı sağlamaktadır (K. Korkut, & T. Üstün, 2017). Günümüzde yaşanan hızlı şehirleşme ile belki de yerel yönetimlerin ilgi gösterip yapmaya çalıştıkları önemli kentsel tarım alanlarından da biridir ve her geçen gün daha da artacağı görülmektedir. Günümüzde İstanbullularda hobi bahçelerine ilgi göstermektedir. Özellikle şehrin kuzey ilçelerinde birçok hobi bahçesi inşa edilmiş ve yenileri planlar içerisinde yer almaktadır. İstanbul'da 2020 itibariyle 11 hobi bahçesi (<https://www.yesilist.com/istanbulun-11-hobi-bahcesi/>) bulunmaktadır:

1. Beykoz Belediyesi Hobi Bahçesi,
2. Yemyeşil Hobi Bahçeleri (Beykoz),
3. Komşuköy Hobi Bahçeleri (Beykoz),
4. Beykoz Hobi Bahçeleri,
5. Bahçetepe İstanbul Belediyesi Hobi Bahçeleri (Başakşehir),
6. Çengelköy Doğa Bahçesi,
7. YTÜ Hobi Bahçesi (Esenler),
8. Arnavutköy Hobi Bahçesi,
9. Küçükçekmece Belediyesi Hobi Bahçesi,
10. Sultangazi Belediyesi Hobi Bahçesi,
11. Cavidan

Foto 2: İstanbul'daki bazı hobi bahçeleri a) Arnavutköy b) Beykoz Belediye c) Yıldız Teknik Üniversitesi d) Beykoz

Kentsel tarım faaliyetlerinin içinde yer alan **yeşil çatı uygulamaları** ülkemizde daha çok peyzaj alanında ön plana çıkarken; yurt dışında kentsel tarımın önemli uygulama alanlarındandır. Dünyada birçok örneği bulunan yeşil çatılar, şehrin en kalabalık mekânlarında insanlara hem görünüm olarak doğayı hatırlatan hem de CO² oranını azaltıp gerçek manada nefes aldiren uygulamalardır. İstanbul'un genelinde inşaat alanı olarak kaybedilen toprağın çatıda değerlendirilmesi olarak kazanılması mümkündür. Ancak yeşil çatı uygulamaları, (Bahadır, 2010) ülkemizde yeterli bütçenin ayrılmaması ve çevre politikalarındaki eksiklikler nedeniyle yaygın olmasa da örnekleri mevcuttur. Genellikle de örnekleri büyük alan kaplayan çatılarıyla AVM teraslarında karşımıza çıkmaktadır. Yeşil çatı uygulamalarına örnek olarak;

- *Zorlu Center AVM* (Farklı bitki türleri yetiştirilen 72 bin m²'lik yeşil çatısıyla Avrupa'nın en büyük yeşil çatısı proje unvanına sahip)

- *Kanyon AVM* (Merkezi iş alanlarının olduğu bölgede özellikle yoğun iş saatlerinde çalışanlara yeşil alan imkânı sunmakta ve ayrıca büyük alan kaplayan yeşillikle, bölgede yer alan gökdelenlerin daha da artırdığı kentsel ısı adası etkisini hafifletip, hava kalitesine katkı sağlamaktadır (Bahadır, 2010)

- *Akmerkez AVM* (Akmerkez çatısında yaklaşık 100 çeşit bitkiye ev sahipliği

yapmaktadır. Hem tıbbi bitkiler hem de yenilebilir tohumlar yetiştirilmektedir. Çatısında yer alan Üçgen terasla beraber buraya gelenlere rekreasyonel bir alan da sunmaktadır) verilebilir.

Foto 3: Yeşil Çatı uygulamalarına örnekler (İstanbul'daki çeşitli AVM'ler)

Çatılar da tarımın kavramsal dönüşümü gibi ekolojik ve kavramsal açılarından değişim içerisinde. Çatı genellikle kullanılmayan bir alan iken günümüzde aktivite ve yaşam alanı olarak kullanılabilir bir dönüşüm geçirmektedir (Tohum, 2011). Fakat günümüzde dönüşüm hızı istenilen kapasite açısından yeterli olmamaktadır. İhtiyacın fazla olmasından kaynaklı olarak daha sistematik ve planlı çalışmalarla bu süreç yönetilmelidir. Örnekleri hep yoğun iş merkezlerinin olduğu kalabalık yerlerde görülmektedir. Yeşil çatıların bu alanlarda doğayla insanı buluşturmasının yanı sıra birçok faydası da bulunmaktadır. Ancak sadece hep en kalabalık yerlerde yani Merkezi iş alanları çevresinde değil günlük yaşamın sürdüğü binaların sıklığı ve kentsel ısı adasının etkisinin yoğun olarak hissedildiği merkezlerde de hayatın kalitesini arttırmak açısından çok güzel bir çözümler getirebilmektedir.

Kentsel tarımda da kâğıt üzerinde yazılan çizilenle değil bir şekilde projelerle gerçek hayatta uygulamaya geçmesi, yöneticilerin getirilerini görmelerine ve insanların bu yeni kentsel tarım olanaklarına da tekrardan yönelmelerine neden olacağı aşikârdır. Kentsel tarımın özellikle topraksız tarım alanlarının şehirde bulunan kamu ve özel iştiyaklı projelerle kampüslerde, özel mülkiyet alanlarında ya da hazine alanlarında başlaması dünyada olduğu gibi ülkemizde de önemli bir kentsel tarım ana kaynağını oluşturmaktadır. Özellikle yoğun nüfuslu şehir-

lerde yapılaşmanın sıklığından dolayı ekilecek alanların kalmamasına çözüm olabilecek yöntem **topraksız tarımdır**. Topraksız tarım çok kısaca toprak kullanmadan, bitkilere ihtiyacı olan besin maddelerini su ortamında vermektir. Burada toprak olmadığından toprakla beraber gelen zararlı otlar ve böcekler olmayacağından ilaç kullanımı olmayacak ve besinler çok daha güvenilir olacaktır. Tarım girdilerinde önemli bir paya sahip olan kimyasal gübre kullanımında %90'a yakın tasarruf sağlanmıştır (Şahin & Kendirli, 2016) İstanbul'da Yıldız Teknik Üniversitesi ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi iş birliğiyle 2017 yılında başlatılan "Topraksız Tarım Araştırma ve Uygulama Serası" projesi, üniversitenin Davutpaşa Kampüsü'nde kullanılmayan sera alanı restore edilerek topraksız tarım sahasına dönüştürülmüştür. Bu modern sera, Türkiye'deki topraksız tarım alanlarının metropoldeki ilk örneğini oluşturması bakımından oldukça önemlidir⁵.

Foto 4: İBB ve YTÜ iş birliğiyle kurulan "Topraksız Tarım Araştırma ve Uygulama Serası"

Kentsel tarımın yapılış amacının ana ve asıl unsurlarından biri de **bahçecilik faaliyetleri ve tarımsal üretimin yürütülmesidir**. İstanbul'da ise bahçelerde, bostanlarda ve seralarda yetiştirilen ürünler hem şehir halkının gıda ihtiyacının küçük bir kısmını hem de yapan kişilere ekonomik kazanç sağlamaktadır. İstanbul iklim ve ortam bakımından sera ve benzer, tarımsal üretime çok uygun bir mekândır. Özellikle şehrin iki yakasında da kuzey kısımlarında daha az nüfusa sahip olan ilçelerde örtü altı yetiştiricilik, gündelik sebze üretimi ve seracılık faa-

5 (<https://www.tarlasera.com/haber-11668-istanbul%E2%80%99da-tarim-kampuslerden-yukseliyor>)

liyetleri yaygın olarak görülmektedir. “Bu tarımsal alanlar daha çok aile işletmesi tipindedir ve malzeme olarak plastik örtü malzeme tercih edilmektedir. Plastik sera malzemesi ekonomik açıdan ucuz olduğu için tercih edilmektedir fakat alınan verim de o ölçüde olmaktadır “(Kolay, 2016).

Foto 5: Gümüşdere’de yer alan bir seranın içinden bir görünüm

Kaynak: Kolay, 2016

Tarım alanlarında önemli gelişmelerin yaşanmasına rağmen ülke için hayati önem taşıyan bu sektörün gelişmesi önündeki birtakım sorunlar bulunmaktadır ve gelişmiş tarım ülkeleri sırasında yer almak için ülkelerin söz konusu sorunları çözmesi gerekmektedir (Timor vd. 2018). Örnej vermek gerekirse İstanbul’da tarımsal üretimin yapıldığı ve sorunları bulunan ilçelerden birisi olan Beykoz Paşabahçe ve Anadolu Kavağı arasında yer almaktadır. Doğasıyla, yeşilliğiyle ön plana çıkan Beykoz’da yaklaşık 20 köy geçimini tarımsal üretimden (tarım, hayvancılık ve balıkçılık) sağlamaktadır (Özer, 2012). İstanbul’da tarımı arttırmak ve teşvik etmek için çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. 2020’nin başında Beykoz’da düzenlenen *Tarım Çalıştayı* ile kentsel tarımın merkezî adayı olan Beykoz’da tarım hakkında birçok konu ele alınmıştır. Bu çalıştay da söz alan İstanbul İl Tarım ve Orman Müdürü: “İstanbul et ihtiyacının 5, sebze ve meyve ihtiyacının 1 günlüğünü kendi karşılıyor. Beykoz’da, 16 milyonu besleyecek bir konsept geliştirmemiz gerekir.” sözleriyle konunun önemine dikkat çekmiştir⁶. Beykoz dışında Çatalca ve Silivri’de tarımsal kaynak açısından önemli potansiyele sahip ilçelerin başında gelmektedir. 2020 itibarıyla İstanbul Büyükşehir Belediyesi ve ilgili bakanlık konunun önemini anlamış ve hatta seçim vaatlerinde bile bu ilçelerde kentsel tarıma dayalı teşvik ve planlamaların yapıldığı ve yapılacağı üzerin-

6 <https://istanbul.tarimorman.gov.tr/Haber/1060/Beykozda-Tarim-Calistayiyapildi>

de durulmuştur. Tüm bu hususların yanında Türkiye'nin iç politika konularından biri olan tarım politikalarının belirlenmesinde ve uygulanabilmesinde özellikle ülkemizin coğrafi özellikleri dikkatle incelenmeli ve bu doğrultuda (Doğan, 2008) yönlendirilmeler yapılmalıdır.

Dünya üzerinde yapılan yedi türden yola çıkılarak tüm bu yapılan türlerde ülkemizde de yapılabileceği aşikârdır. Son günlerde yaşanan küresel salgın ile birlikte güvenli ve sağlıklı gıdaya ulaşmanın önemini anlamış bulunmaktayız. Artık sadece planlamalar yapmak yerine var olan sorunları hızlı şekilde çözüp sahada pozitif uygulamaların yapılması gerektiğini düşünülmektedir.

SONUÇ

Kentsel tarım dünyada ve ülkemizde önemi tam olarak kavranamamış ve akademik çalışmalarda eksikliği saptanmış bir konudur. Aslında insanlığın tarıma başlamasıyla birlikte başlamış fakat zaman zaman ortam ve şartlara bağlı olarak günümüzde tekrar gün yüzüne çıkarak önemi anlaşılmıştır. Kentsel tarımın insanlar tarafından ön plana özellikle salgın, savaş ve ekonomik anlamda darda oldukları yıllarda çıktığı gözlenmiştir. Ülkelerin gelişmişlik profiline ve halkın beklentisine göre şekillenebilmekte olan kentsel tarım, edinilen bilgiler neticesinde belirli ülkelerde belirli amaçlarda yedi türde yapıldığı tespit edilmiştir.

Ülkeler bazında ele aldığımızda kentsel tarımdan nasibini en çok alan ülkenin Küba olduğu karşımıza çıkmaktadır. Kendisine uygulanan ambargo ile birlikte oldukça sıkıntı çekerek çareyi kendi kendine yetmekte bulmuştur. Hatta belli tarımsal ürünlerin üretiminde ön plana çıkarak bölgesel olarak ilk sırada yer almıştır. Böylece, kentsel tarımla birlikte, dışa bağımlılığı da azaltmıştır. Yine bu örnekte olduğu gibi kentsel tarıma sıkıntılı ve zor süreçlerden sonra ülkelerin başvurduğunu görmekteyiz. Genel olarak baktığımızda da 1900'lü yıllardan itibaren kentsel tarım uygulamalarında hep bir artış görmekteyiz. Bunun en belirgin sebebi de artan nüfusla beraber artan gıda ihtiyacı ve buna ters orantı azalan arazilerdir. Şehrin kalabalıklaşmasıyla beraber boş alanlar azalmaktadır. Önemli olan ise büyük nüfuslu şehirlerde mevcut olan alanı değerlendirip kentsel tarım arazisine katmaktır. Ülkemizde ise sosyalleşmek ve vakti değerlendirmek, yeşil çatı uygulamaları, toprağın iyileştirici özelliği, bahçelerin (şifa) tıbbi amaçlı kullanımı, topraksız tarım uygulamaları, bahçecilik ve tarımsal üretimin yürütülmesi amaçlı olarak 6 türde kullanıldığı ve uygulandığı görülmektedir.

Dünyada çarpıcı örnekleri görülse de Türkiye'de kentsel tarım ne yazık ki istenilen seviyede değildir. Her şeyden önce maddi olarak destek sağlanmalı ve hukuki açıdan politikalarda yer almalı ve geri plana itilmemelidir.

Ülkemizde bu konuyla ilgili destek veya girişim az miktarda görmekteyiz.

Önemi giderek bazı çevrelerce anlaşılrsa da özellikle üniversiteler tarafından üzerinde durulması gereken hususlardandır. Günümüzde YÖK tarafından bazı üniversitelerimize bölgesel konularda tarıma odaklanma amacı belirlenmesine rağmen üniversitelerimiz kentsel tarım noktasında istenilen seviyede değildir. En basitinden İstanbul gibi yaklaşık 16 Milyon nüfusu sahip olan bir metropolde, şehrin gıda gereksinimi yalnızca dışardan karşılaması büyük bir yanıştır. Hele ki tarım yapılacak oldukça uygun araziler varken bir an önce gerekli kurumların bu konuyla daha çok ilgilenmesi gerekmektedir. Beykoz, Çatalca, Sarıyer ve Silivri gibi ilçelerde gerekli destekler sağlanmalı, çiftçiye pazar oluşturmalı ve teşvikler kesilmemelidir. Kentsel tarıma ihtiyaç günümüzde oldukça fazladır ama yakın geleceği düşündüğümüzde daha çok ihtiyaç olacaktır. Eğer bugünden uygun şartlar sağlanırsa gelecekte adımlar atmak daha kolay olacaktır. Ayrıca eğitim seviyesi de arttıkça insanların gıdaya olan hassasiyetleri de artmaktadır. Bu da organik tarım yollarını aramayı tetiklemektedir. Yine bu da karşımıza kentsel tarım kapısını aralamaktadır.

KAYNAKÇA

1. Akın, H. (2015). Kentsel Tarımın Bereketi. *Mimarlık Tasarım ve Mekân Dergisi*.
2. Akseki, H., & Meşhur, M. (2013). Kentsel Yayılma Sonucu Yapılaşmaya Açılan Verimli Tarım Alanları: Konya Kenti Deneyimleri -An Analysis Of The Konya's Urbanized Fertile Agricultural Lands And Urban Sprawl. *Megaron*.
3. Altıntaş, S. (2016). Kentsel Tarım ve Sürdürülebilirlik. *Şehir ve Toplum*, 29-39.
4. B. Akova, S. (2012). Ergene Havzasında Şehirler ve Şehirleşme. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi Cilt:3 Sayı:9*, 29-52.
5. Bahadır, Ö. (2010). Yaşayan Çatılar Kent Vahaları. *Ekoyapı*.
6. Bakırcı, M. (2005). Türkiye'de Organik Tarımın Geleceği ve Türkiye-Avrupa Birliği (Ab) Tarım Müzakerelerine Etkisi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi*, Sayı:13 İstanbul, 67-83.
7. Bayar, R. (2018). Arazi Kullanımı Açısından Türkiye'de Tarım Alanlarının Değişimi. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 187-200.
8. Bulut, İ. (2006). Genel Tarım Bilgileri ve Tarımın Coğrafi Esasları (Ziraat Coğrafyası). *Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara*, 255.
9. Brown, A. (1993).
10. Doğan, M., (2004). Türkiye Ziraatinde Seracılık Faaliyetlerine Bir Örnek Fethiye Ovası'nda Seracılık ve Önemi. *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Bölüm Dergisi* , Vol.12, 85-95.
11. Doğan, Ö. S. (2008). Türkiye'nin Tarım Politikalarının Belirlenmesinde Coğrafi Özelliklerin Önemi. *Sosyoloji Dergisi/Journal Of Sociology*, (17).
12. Dinç, Y. (2020). Karşılaştırmalı Bir Şehir Coğrafyası Alanya ve Manavgat Örneği (Doktora Tezi). İstanbul.
13. Ertürk Keskin, N., & Yıldırım, C. (2019). Küba'da Kentsel Tarım Uygulamaları: Havana Örneği. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 149-162.
14. Es, M., & Ateş, H. (2010). Kent Yönetimi, Kentlileşme ve Göç: Sorunlar ve Çözüm Önerileri.
15. Güngör, Ş., & Uysal, A. (2017). Postyapısalcı Coğrafyalarda İlişkisel Bir Mekân Olarak Nevşehir'in Kavak Beldesi'ndeki Doğal Soğuk Hava Depoları Sayı:36. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 218 - 231.
16. Garnett, T. (2000). *Urban Agriculture in London: Rethinking Our Food Economy*.
17. Giorda, E. (2012). *Farming in Motown: Competing Narratives For Urban Development and Urban Agriculture in Detroit. Sustainable Food Plan-*

- ning (S. 271-282).
18. Hazar, D. (2016). Girona’da Kentsel Tarım. Şehir ve Toplum.
  19. <https://www.yesilist.com/istanbulun-11-hobi-bahcesi/> (12.04.2020).
  20. Indraprahasta, G. (2013). The Potential of Urban Agriculture Development in Jakarta. *Procedia Environmental Sciences*.
  21. Kanbak, A. (2016). İstanbul Yedikule Bostanları: Bir Yerinden Üretim Pratiği. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 166-180.
  22. Kaufman, J., & Bailkey, M. (2000). *Farming Inside Cities: Entrepreneurial*.
  23. Kaya, Ç. (2006). *Kent Tarımı Dergisi*.
  24. Kılınç, İ. (2020). Kentte Tarım, Kentsel Çiftlik ve Uygulamalar.
  25. Kiper, T., Korkut, A., & T. Üstün, T. (2017). Kentsel Alanlarda Ekolojik Bahçe Tasarım Anlayışları. 5th International Symposium on Innovative Technologies in Engineering and Science . Bakü.
  26. Koont, S. (2004). *Food Security in Cuba*.
  27. Lee Smith, D., & ve diğerleri. (1985). *Urban Food Production and the Cooking Fuel Situation in Urban Kenya, National Report: Results of a 1985 National Survey*.
  28. Mougeot, L. (2000). *Urban Agriculture: Definition, Presence, Potentials and Risks, and Policy Challenges*. Kanada: International Development Research Centre.
  29. Mozes, T.-A., & Eizenberg, E. (2018). *Mediterranean Urban Agriculture*. Routledge Handbook of Landscape and Food.
  30. Önder, S., & Polat, A. (2008). Peyzaj Tasarım Süreci Kapsamında Konya Kenti için Yeni Bir Hobi Bahçesi Oluşturulması. *Selçuk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 18-25.
  31. Özdemir, M., & Kardoğan, S. (1996). Türkiye’de İl Merkezlerinin Coğrafi Mekânla İlişkileri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 271-291.
  32. Özer, B. (2012). Kentsel Tarım Potansiyeli: İstanbul ve Saraybosna. *Kentli Dergisi*, 44-51.
  33. Özkaya, T. (2009). *Kent Bahçeleri: Krize ve İşsizliğe Karşı*.
  34. Rasouli, S. (2012). *Sürdürülebilir Kentsel Tasarımda Kentsel Tarımın Rolü “İstanbul Örneği”*. Yüksek Lisans Tezi.
  35. Sawio, C. (1994). *Urban Agriculture and the Sustainable Dar Es Salaam Project*.
  36. Sezen, I. (2018). Kentsel Sürdürülebilirlik için Bir Araç Olarak Kentsel Tarım ve Kişiyeye Tahsisli Bahçeler. *Atlas International Refereed Journal on Social Sciences*.

37. Sezgin, D., & Varol, Ç. (2012). Ankara'daki Kentsel Büyüme ve Saçaklanmanın Verimli Tarım Topraklarının Amaç Dışı Kullanımına Etkisi.
38. Smit, J., Nasr, J., & Ratta, A. (2001). Urban Agriculture Yesterday and Today.
39. Şahin, G., & Kendirli, B. (2016). Yeni Bir Zirai İşletme Modeli: Dikey Çiftlikler. Tücaum Uluslararası Coğrafya Sempozyumu, (S. 682-695). Ankara.
40. Şakar Kolay, H. (2016). İstanbul İli Sınırları İçerisinde Yer Alan Örtüaltı Yetiştiriciliğin Yapısal Yönden İncelenmesi . Yüksek Lisans Tezi Tekirdağ.
41. Taşdemir, İ. (2015). Lucis Modeli ile Uygun Tarım Alanlarının Belirlenmesi: İstanbul Örneği. III. Uluslararası Kop Bölgesel Kalkınma Sempozyumu, (S. 369-376).
42. Taylor, D., & Ard, K. (2015). Food Availability and the Food Desert Frame in Detroit: An Overview Of The City's Food System. *Environmental Practice*, 102-133.
43. Timor, A. N., Bayramlı, G., & Kapan, K. (2018). Geçmişten Günümüze Kazakistan'da Tarım Faaliyetleri. *Iğdir University Journal of Social Sciences*, (15).
44. Özgüç, N., & Tümertekin, E. (2015). Beşerî Coğrafya, İnsan, Kültür, Mekân. İstanbul: Çantay Kitabevi.
45. Tohum, N. (2011). Sürdürülebilir Peyzaj Tasarım Aracı Olarak "Yeşil Çatılar" Yüksek Lisans Tezi.
46. Yenigül, S. (2016). Büyükşehirlerde Tarımsal Alanların Korunmasında Kentsel Tarım ve Yerel Yönetimlerin Rolü. Megaron.
47. Yulu A, Kapan, K, (2019) "Tarım Alanından Rekreasyon Alanına: Iğdır Vali Yolu Caddesi" I. İstanbul Uluslararası Coğrafya Kongresi.
48. Yılmaz, Ç. (2015). Kentsel Tarımın Avrupa Birliği Ve Türkiye'deki Geleceği. Ankara.

YARARLANILAN WEB KAYNAKLARI

1. Zeytinburnu Tıbbi Bitkiler Bahçesi, “ <https://ztbb.org/ztbb/seralar> “ (06.11.2020).
2. [Yesilist herkes için yeşil](https://www.yesilist.com/istanbulun-11-hobi-bahcesi) “<https://www.yesilist.com/istanbulun-11-hobi-bahcesi>“ (05.06.2020).
3. Kanyon AVM “http://www.cativecephe.com/yayin/681/uluslararasi-yesil-cati-kongresi-istanbul-da-duzenleniyor_20381.html#.XuoCs2gzbIV “ (12.03.2020).
4. İstanbul Büyükşehir Belediyesi, “<https://www.ibb.istanbul/Uploads/2019/1/DSC-8897.jpg> “(25.01.2020).
5. <https://www.yesilodak.com/topraksiz-tarim-nedir>.
6. <https://www.tarimtv.gov.tr/tr/video-detay/cezaevinde-tarim-ve-hayvan-4024>.
7. http://www.cativecephe.com/yayin/681/uluslararasi-yesil-cati-kongresi-istanbul-da-duzenleniyor_20381.html#.XuoCs2gzbIV.
8. <http://trdergisi.com/istanbulda-bir-botanik-merkezi-zeytinburnu-tibbi-bitkiler-bahcesi/>.
9. <http://politeknik.org.tr/kentte-tarim-kentsel-ciftlik-ve-uygulamalar-ismail-kilinc-sendika-org/?cv=1>.

• Bölüm-5•

**İŞLETMELERİN BİR REKABET ARACI OLARAK
KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK**

Semra TETİK¹

---

¹ Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Salihli MYO, semratetik@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6266-8178

Giriş

Günümüz dünyasında her alanda büyük değişimler yaşanmaktadır. İşletmelerin rekabette üstünlük sağlayabilmeleri için değişimin hızını yakalamaları ve çağa ayak uydurmaları büyük bir çabayı da beraberinde getirmektedir. Değişen koşullara göre, işletmelerin kar sağlama amacı ile birlikte bazı sosyal kalıplara uyması hatta topluma karşı sorumluluklar üstlenmesi zorunluluk haline gelmiştir. Dolayısıyla birçok işletme asıl faaliyetlerinin yanı sıra sosyal fayda sağlamak amacıyla topluma, çevreye ve insanlığa karşı bazı sorumlulukları da yerine getirmektedir. Bu kapsamdaki sorumluluklar kurumsal sosyal sorumluluk olarak değerlendirilmektedir.

Kurumsal sosyal sorumluluk; işletmelerin yerine getirmesi beklenen yasal, ekonomik ve ahlaki tüm faaliyetlerin bir süreç içerisinde gönüllü olarak sürdürülmesidir. Geniş anlamıyla kurumsal sosyal sorumluluk işletmelerin karar vermeden önce, toplum üzerinde yaratacağı etkinin ayrıntılı bir şekilde düşünülmesi olarak ifade edilebilir. Kurumsal sosyal sorumluluğun temel düşüncesi, tüm paydaşlara sorumlu bir şekilde davranmak gerektiğidir (Uzunkaya, 2019:17). Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri hem uygulama yöntemleri hem de izlediği stratejiler ve evrensel standartlar ile günümüzde işletmeler için hayati bir konu haline gelmiştir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde toplumun sorunlara karşı duyarlılık gösteren, çalışanlarını düşünen, fikirlerine değer veren ve gelecek beklentilerini ve sorumluluklarını garanti eden, tüketici isteklerine ve ihtiyaçlarına karşılık veren işletmeler rekabette üstünlük elde edebilmektedir.

Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları topluma fayda yaratırken, işletme için de aynı oranda fayda yaratmaktadır. İşletmelerin rekabet açısından stratejik önem verdikleri kurumsal sosyal sorumluluğun, uzun vadede işletmeye kazandırdığı çok şey vardır. Kurum imajını güçlendirirken, ekonomik başarıyı da beraberinde getirmektedir. Günümüzde tüketiciler satın alma kararı verirlerken işletmelerin gerçekleştirdikleri sosyal sorumluluk faaliyetlerini yerine getirip getirmediğini dikkate almaktadır. Bu bağlamda çalışmada, bir bakıma başarı kriterleri arasında yer alan kurumsal sosyal sorumluluk konusu kavramsal perspektifte incelenmiştir. Bu kapsamda öncelikle, kurumsal sosyal sorumluluk kavramına ilişkin tanımlara yer verilmiş olup, kurumsal sosyal sorumluluğun önemi, kurumsal sosyal sorumluluk yaklaşımları, kurumsal sosyal sorumluluk alanları, kurumsal sosyal sorumluluk ilkeleri ve kurumsal sosyal sorumluluğun yararları ve sakıncaları ele alınmıştır.

Kurumsal Sosyal Sorumluluk Kavramı

Günümüzde yaşanan değişim ve gelişmeler toplumun işletmelerden beklediği işlevleri de değiştirmiş ve en etkili rekabet aracı olarak kurumsal sosyal sorumluluk kavramı ortaya çıkmıştır. Literatüre bakıldığında kurumsal sosyal sorumluluk kavramı ile ilgili üzerinde uzlaşma sağlanmış bir tanımın bulunmadığı görülmektedir. Kurumsal sosyal sorumluluk kavramına ilişkin birçok farklı tanım yapılmıştır.

Öncelikle sorumluluk ve sosyal sorumluluk kavramlarının tanımlanmasında yarar bulunmaktadır. Türk Dil Kurumu (2018)'na göre sorumluluk kavramı “kişinin kendi davranışlarını veya kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesi, sorum, mesuliyet” olarak tanımlanmaktadır. Bowen'e (1953) göre sosyal sorumluluk, işletmelerin kendi amaçlarının yanı sıra toplum tarafından benimsenen değerlere ve amaçlara uygun politikalar belirleyerek hayata geçirme ve toplumun yaşam kalitesini yükseltmeye yönelik faaliyetler bütünüdür (Carroll, 1999:270). Sosyal sorumluluk kavramı daha bireysel bir nitelik taşıırken kurumsal sosyal sorumluluk kavramı daha örgütsel bir nitelik taşımaktadır (Aktan ve Börü, 2007:12). Bu bağlamda kurumsal sosyal sorumluluk, işletmelerin insanları, parçası oldukları toplumu ve içinde yaşadıkları çevreyi etkilemeleri kapsamında herhangi bir faaliyetinden dolayı sorumlu tutulması olarak ifade edilebilir (Canatan, 2009:4).

Kurumsal sosyal sorumluluk, ticari bir faaliyet olmamasına rağmen, aynı zamanda yardımseverlik kavramı ve uygulamasını barındıran sosyo-kültürel bir faaliyet olarak da görülebilir (Orçan, 2007:28; Pusak, 2014:5-6). Avrupa Komisyonu'na göre kurumsal sosyal sorumluluk, işletmelerin faaliyetlerinde ve paydaşlarıyla etkileşimlerinde gönüllü olarak sosyal ve çevresel kaygıları taşıdıklarını gösteren bir kavramdır (İlic, 2010:305). Dünya bankası tarafından kurumsal sosyal sorumluluk, “toplumun ekonomik gelişimi, eğitimi, felaket yaralarının tedavisi, çevrenin korunması, sağlık sorunlarının çözümü ve devletlerin etrafındaki daha birçok sorunun çözülmesi konusunda bir araç” şeklinde tanımlanmıştır. İşletmelerin sosyal sorumluluk kapsamında davranması, kanunlarla belirtilen yasal yükümlülüklerin ötesinde, insan unsuru, çevre ve bütün paydaşlarla ilişkilerde daha özenli davranması demektir (Aktan ve Börü, 2007:12).

Whetten ve diğerleri (2002) kurumsal sosyal sorumluluğu “bir paydaş tarafından toplumun kendisinden beklediği ileri sürülen veya etik kurallarının uyulmasını zorunlu kıldığı ve bu nedenle de işletmelerden haklı olarak beklenebilecek kurumsal davranışlar” olarak tanımlamışlardır (Gülmez, 2012:7). Davis (1973:312), kurumsal sosyal sorumluluk kavramını “işletmenin geleneksel eko-

nomik kazanç sağlamanın yanı sıra toplumsal yararlar da sağlamak amacıyla işletmenin dar ekonomik, teknik ve yasal zorunluluklarının ötesindeki sorunları da düşünmesi ve cevap vermesi” olarak ifade etmektedir. Frederick (1960) ise, işletme kaynaklarının geniş kapsamda sosyal amaçlara yönelik kullanılmasını gerektiğini söylemektedir. Bu bağlamda kurumsal sosyal sorumluluk, gönüllü işler ve kurumsal kaynaklar kullanılarak toplumun refah düzeyini arttırmak için işletmelerin benimsediği bir yükümlülük olarak tanımlanabilir (Erkman ve Şahinoğlu, 2012:269).

Günümüzde önemi gittikçe artan kurumsal sosyal sorumluluk en genel anlamda işletmelerin topluma karşı sorumluluklarıdır. Kurumsal sosyal sorumluluk teknolojik değişimin, gelişimin ve rekabetin hız kazandığı bir dönemde işletmelerin rakiplerinden farklı olduğunu göstererek, iyi bir firma imajı yaratmasına ve itibar kazanmasına değer katacak olan çalışan memnuniyetini sağlama açısından önemli bir kavramdır (Karabekiroğlu, 2016:2). Kurumsal sosyal sorumluluk denildiğinde, genel olarak bir işletmenin faaliyetlerini gerçekleştirirken çevreyi ve doğayı korumaya yönelik gerekli önlemler alınarak üretim yapması akla gelmektedir. Ancak bu tanımlama yeterli olmamaktadır. İşletmenin çevreye ve doğaya yönelik sorumluluklarının yanı sıra işletmenin faaliyetlerinden önemli ölçüde etkilenebilecek olan paydaşlara karşı da sorumludur (Aktan ve Börü, 2007:13). Dolayısıyla işletmelerin kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin etkin bir şekilde yerine getirilebilmesi için, ekonomik, sosyal ve çevresel amaçları ile değerleri arasında denge sağlamaları önemlidir (Hoştut, 2018:105).

Kurumsal sosyal sorumluluk, işletmelerin asıl amaç ve faaliyet kapsamı dışında, çevreye ve topluma yararlı olacak birtakım yükümlülükler üstlenmesi olarak tanımlanabilir. Diğer bir ifadeyle kurumsal sosyal sorumluluk, işletmeleri ekonomik amaçları doğrultusunda faaliyetlerini yürütürken çalışanlarına, müşterilerine, tedarikçilerine, rakiplerine, devlete ve topluma yönelik sorumlu davranmaları gerektiğini belirten bir olgudur (Demir ve Türkmen, 2014:49). Kurumsal sosyal sorumluluk kavramına ilişkin yapılan tanımlamalar kapsamında genel bir tanım yapılırsa, kurumsal sosyal sorumluluk, işletmelerin kar elde etmeye yönelik gerçekleştirdikleri faaliyetlerin planlamasını yaparken dış çevrelerini ve dış çevrelerine karşı sorumluluklarını da dikkate almaları ve işletmelerin paydaşı olan sosyal çevreye yönelik duyarlılığı olarak ifade edilebilir.

Kurumsal Sosyal Sorumluluk İle İlişkili Kavramlar

Kurumsal sosyal sorumluluk kavramının, çevre ve topluma ilişkin tüm konuları içine alması ve sosyal paydaş perspektifiyle geniş bir kitleye hitap etmesinden dolayı literatürde kurumsal sosyal sorumluluk ile ilişkili olan birçok kavram

bulunmaktadır (Gocejna, 2016:68). Söz konusu kavramlar *iş etiği*, kurumsal vatandaşlık, paydaş yönetimi, kurumsal sürdürülebilirlik, kurumsal hayırseverlik, kurumsal itibar, kurumsal yönetişim, halkla ilişkiler ve sponsorluk gibi kavramlardır (Carroll, 2015:87).

İş etiği; günümüz iş dünyasında etik büyük bir öneme sahiptir. Etik insanlar için neyin iyi ve doğru, neyin kötü ve yanlış olduğunu ifade etmektedir. İşletme etiği ise insancıl değerlerin ışığında işletme faaliyetlerinin doğru bir şekilde gerçekleştirilmesi çabasıdır (Karalar, 2001:74). Etik değerler toplumdan topluma ve hatta aynı toplumda zaman içinde değişse de, dürüstlük, adalet, hakkaniyet gibi değişmeyen ve evrensel nitelikte olan ahlaki değerler vardır ve bu değerlerden vazgeçilemez. İşletmelerin de bu değerler doğrultusunda faaliyetlerini sürdürmek gibi sorumlulukları vardır (Tutar ve Altınkaynak, 2014:61). Etik değerleri önemseyen işletmeler, müşteri memnuniyetini artırarak işletmenin uzun dönemde piyasa değerini yükseltebilir (Karacan ve Alptekin, 2020:807). Tüketiciler ve toplum da işletmelerin etik değerlere saygılı olmalarını beklemektedir (Ceylan ve Anbar, 2014:85).

Kurumsal vatandaşlık; bu kavram ile işletmenin toplumdaki tüm bireylere ve hatta gelecek nesillere karşı ekonomik ve sosyal sorumlulukları olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca işletmenin yaşamını sürekli kılması için iyi bir vatandaş olarak sorumlulukları ifade edilmektedir. Diğer bir ifadeye kurumsal vatandaşlık, işletmeler ticari faaliyetlerini yasal, ahlaki ve sosyal ilkeler çerçevesinde toplum ile arasındaki sosyal sözleşmenin gereklerine uygun bir şekilde gerçekleştirme-sidir (Sarıkaya ve Kara, 2007:228). Kurumsal sosyal sorumluluk perspektifinde davranan, gerek kendi faaliyet alanlarında gerekse de toplumsal sorunların çözülmesinde öncü olan işletmelerin, iyi bir kurumsal vatandaş olarak ülkenin sosyo-ekonomik refahının artmasında yaşamsal rol oynamaktadır (Peltekoğlu ve Tozlu, 2017:8).

Paydaş yönetimi; paydaş, işletme amaçlarına erişmeyi etkileyen veya bundan etkilenen kişiler veya gruplardır (Freeman, 1984:25). Paydaş yönetimi, işletmelerin paydaşlarının ihtiyaçlarını ve isteklerini etkin bir şekilde karşılamak için gerçekleştirdikleri faaliyetleri içerir. Günümüzde işletmelerin başarısı paydaşlarıyla iyi ilişkiler kurmaları ve paydaşlarına ilişkin çalışmaları stratejik bir perspektifle yönetebilmelerinden geçmektedir. Bu da işletmeleri kendi paydaşlarıyla sağlam ilişkiler kurmaları ve sürdürebilmeleri için paydaş yönetimini gerektirmektedir. Paydaş yönetimi, paydaşlarla etkili ilişkiler kurmaya yönelik faaliyetlerin planlanması örgütlenmesi, yöneltmesi, koordine edilmesi ve denetlenmesi sürecidir (Uzunoğlu ve Öksüz, 2010:170).

Kurumsal sürdürülebilirlik; işletmelerin her türlü faaliyetini sürdürülebilirlik

ilkeleri temelinde yerine getirmeleri gereğini ifade etmektedir. Sürdürülebilirlik, bugünün ihtiyaçlarının, gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılmasına engel olmayacak şekilde karşılanmasını esas alan ve sosyal refahın artırılması için gereken çalışmaların gerçekleştirilmesine yönelik oluşturulmuş olan bir ekonomi modelidir (Demirtaş, 2015:6). İşletmelerin gerçekleştirdikleri sosyal sorumluluk faaliyetleri sürdürülebilir kalkınmayı da beraberinde getirmektedir.

Kurumsal hayırseverlik; sivil toplum örgütlerini destekleme, stratejik girişimleri finanse etme, gönüllülük esasına dayalı ekip çalışmaları yürütmek, toplumdaki problemlerin çözümünde lider olmak gibi hayırsever çalışmalar yürüten işletmeler hem kendi çıkarları hem de toplum yararına da birçok katkı sunmaktadır. Böylece rakiplere karşı güçlü bir rekabet gücü oluşturan, tüketiciler nezdinde marka değerini arttıran ve marka imajı yaratan sonuçlar elde etmektedir (Smith, 2005; Anbar, 2019:12). Kurumsal hayırseverlik iyilik yapma arzusuna dayanır ve hediyeler ve bağışları içerir. İşletmeler de herhangi bir karşılık beklemeden bağışta bulunurlarsa iyiliğin değeri sürdürülebilir. Toplum işletmelerden hayırsever davranışlar beklemektedir (Ürkmezler, 2020:16).

Kurumsal itibar; bireylerin ya da grupların işletme hakkında sahip olduğu algıdır (Fillis, 2003:52). Kurumsal itibar algısı, paydaşların işletmeye yönelik düşüncelerinden oluşmaktadır. Kurumsal itibar, paydaşlar nezdinde güven, saygı ve değer kazanmaktır. Küresel iş dünyasında meydana gelen teknolojik gelişmeler yoğun rekabeti de beraberinde getirmiştir. İşletmelerin rekabet üstünlüğünü sürdürmeleri değişen çevre koşullarına uyum sağlamalarına bağlıdır. Bu bağlamda işletmeler rekabet gücünü ellerinde tutabilmenin anahtarı olarak itibar yönetimini görmektedir. Kurumlar itibar yönetimi yaklaşımıyla paydaşlarının beklentilerine cevap verecek soyut anlamda işletme kar sağlamayı amaçlamaktadır (Gül ve Avcı, 2018:53).

Kurumsal yönetim; günümüzde işletmelerin sürekliliğinin güvencesi olarak görülen kurumsal yönetim, bir anlamda yönetsel faaliyetlerin bir ekip tarafından gerçekleştirilmesidir. Kurumsal yönetim, örgütün vizyon, misyon, strateji, yapı, kültür ve liderlik yaklaşımı gibi örgüt için kritik unsurlarını kimin belirleyeceği ve düzenleyeceği sorularına cevap arayan bir yönetim tekniği olarak ifade edilebilir (İşcan ve Naktiyok, 2005:127). Kurumsal yönetimin işletmelerin etkin işleyişi ve dolayısıyla ekonomik büyüme ve gelişmesine yönelik önemli bir etkisi bulunmaktadır (Kendirli ve Konak, 2014:118).

Halkla ilişkiler; kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin başarısında ve işletmelerin paydaşlarıyla etkili ilişkiler kurmasında ve sürdürmesinde son derece önemli bir işleve sahiptir. Kurumsal sosyal sorumluluk başarısı ve paydaşların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımı, işletmelerin iç ve dış paydaş-

larıyla her daim iletişim kurmasını zorunlu kılmaktadır. Etkili iletişim kurulabilmesi de halkla ilişkiler faaliyetleriyle gerçekleşmektedir. Dolayısıyla işletmelerde, kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri halkla ilişkiler uygulamacılarının görevi olarak görülmekte ve genellikle halkla ilişkiler bölümleri tarafından yerine getirilmektedir (Öksüz, 2014:56).

Sponsorluk; yer ve zaman satın almadan işletme amaçlarını gerçekleştirmek için kitle iletişim araçları kapsamındaki gösteri ve olaylara yapılan yatırımlar olarak tanımlanabilir (Tek ve Özgül, 2005:749). İşletmeler, devlet kurumlarının ya da sivil toplum örgütlerinin spor, eğitim, kültür, sanat, sağlık ve sosyal alanda bazı etkinliklerine sponsor olmak suretiyle genellikle maddi olarak destek vermektedir. Verilen bu destek gerçekleştirilen etkinliklere yönelik nakdi ya da aynı ürün hizmetler sunma şeklinde olabilir. Genellikle sivil toplum örgütlerinin isteği üzerine gerçekleşen sponsorluk kimi zaman da kurumdan sivil toplum örgütlerine teklif sunulması şeklinde gerçekleşebilir. Sponsorluk alan taraf, amaçlarına ulaşması bakımından kaynaklara ihtiyacı olan bir örgüt, takım, program veya herhangi bir olay olabilir (Madill ve Reilly, 2010:133).

Kurumsal Sosyal Sorumluluğun Önemi

Her işletmenin kendisine özgü bir çevresi vardır. İşletmeler açık sistemler olduğu için çevresiyle etkileşim içerisinde. İşletmenin içinde faaliyette bulunduğu bu çevre işletmeye önemli yükümlülükler getirir. Dolayısıyla işletmeler etkileşim içinde oldukları çevreye en az zarar, en fazla fayda sağlayacak şekilde eylemlerini gerçekleştirmek zorundadır. İşletme, çevresindeki sistemin alt sistemidir ve yaşamlarını sürekli kılabilmesi çevre koşullarında meydana gelen değişim ve gelişmelere ayak uydurmalarıyla mümkündür. Bu uyum sürecinde işletmelerin kullanacağı en önemli araçlardan biri kurumsal sosyal sorumluluktur (Vançin, 2016:5).

Kurumsal sosyal sorumluluk kavramını, bazıları çağdaş halkla ilişkiler uygulaması, bazıları toplumun sorunlarını çözebilecek bir çözüm yolu, bazıları da işletmelere yüklenmek istenen bir yük olarak görmektedir (Yamak, 2007:7). Günümüzde daha bilinçli ve seçici olan tüketicilerin ve toplumun işletmelerden sadece mal ve hizmet üretmelerini değil, sosyal faydaya da eğilerek refahın artırılmasına ve yaşanabilir bir toplum oluşturulmasına katkı sağlamalarını beklemektedir (Yurttadur vd., 2016:35). Teknolojik alanda yaşanan gelişmeler, toplumun bilinç düzeyinin artmasına yol açmış, insan ve çevre konularında daha bilinçli ve duyarlı kişi sayısının artmasıyla beraber işletmeler de bundan etkilenecek sosyal sorumluluk çalışmalarına önem vermeye başlamışlardır (Saran vd., 2011:3735). Böylelikle işletmelerin, kendi amaçları doğrultusunda yürüttükleri faaliyetlerin

sonuçlarını üstlenme sorumluluğunun yanında sosyal sorunlara çözüm üretme çabaları ve toplumsal refahın artmasına katkıda bulunurken diğer yandan işletmelerin yaşamlarını sürekli kılabilmelerinin de temelini oluşturmaktadır (Pusak, 2014:16).

Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri, topluma yararlı olmasının yanı sıra işletmeler ve ülke ekonomisi açısından da önemlidir. Toplum için; daha uyumlu bir toplum oluşturma doğrultusunda sürdürülebilir bir ekonomik sisteme geçişi temel alacak değerler üretebilir (Serçek ve Harman, 2020:160). İşletmeler için; işletmenin marka değerini ve dolayısıyla piyasa değerini, çalışanların örgüte olan bağlılıklarını arttırması, nitelikli insan kaynaklarının işletmeye çekilmesi, kurumsal öğrenme ve yaratıcılık potansiyelinin artması, yatırımcılar ve finansal analistler gözünde işletmenin daha çekici hale gelmesi, müşteri memnuniyeti ve bağlılığı ile pazarda rekabet gücünün artması, verimlilik ve kalitenin artmasını sağlaması açısından önemlidir (Çakır, 2006:44). Ülke ekonomisi için ise işletmeleri sürdürülebilir ve yaratıcı bir duruma getirerek ekonomik gelişme açısından önem kazanmaktadır (Serçek ve Harman, 2020:160). Dolayısıyla işletmelerin kurumsal sosyal sorumluluk anlayışı ile faaliyetleri yerine getirmesi artık bir zorunluluk haline gelmiştir.

İşletmeler için kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin önemini arttıran nedenler şu şekilde sıralanabilir (Yurt, 2018:13):

- Dünyada ticari sınırların kalkmasıyla uluslararası işletmeler ve küresel dağıtım ağlarının önem kazanması ile bilhassa insan kaynakları yönetiminin, sağlık, güvenlik ve çevresel korumaya ilişkin hususlarda kurumsal sosyal sorumluluk endişesinde artış olmuştur.
- Birleşmiş Milletler, hükümetler arası örgütler ve Uluslararası Çalışma Örgütü genel kabul gören davranışlara yönelik toplumsal kuralları standart hale getiren ilkeler, bildiriler ve anlaşmalar yapmışlardır.
- Hem yatırımcılar hem de tüketiciler sosyal sorumluluk kapsamındaki çalışmalarını giderek daha fazla desteklemektedir ve işletmeler, gerek çevresel gerekse sosyal konulara ilişkin tehditleri ve fırsatları nasıl ele aldıkları konusunda daha fazla bilgiye ulaşmayı istemektedir.
- Sivil toplum organizasyonlarının her geçen gün güçlenmesi; işletmelere uygulamış oldukları baskıları da arttırmıştır.
- Devletlerin kurumsal sosyal sorumluluk kapsamındaki sorunlara duyarlılık göstermesini sağlayan düzenlemelerin ve kanunların sınırlı bir şekilde kalması hususunda farkındalık oluşturacak şekilde bir bilinçlilik ortaya çıkmıştır.
- Günümüzde teknolojik yenilikler, cep telefonları, internet ve diğer kişisel

dijital araçlar kurumsal sosyal sorumluluk kapsamında gerçekleştirilen etkinlikleri izlemeyi ve bu konuda gerekli bilgileri duyurmayı kolaylaştırmaktadır.

- İş dünyası; kurumsal sosyal sorumluluk anlayışının, başarısızlık olasılığını azaltabildiğinin, yeni fırsatlar ortaya çıkarabildiğinin ve marka bağlılığı ve işletme itibarını arttırabileceğinin farkına varmaktadır.
- Yüksek düzeyde iş ahlaki ihlali, toplumun işletmelere olan güvenini azaltmış ve kurumsal yönetim, şeffaflık, hesap verilebilirlik ve etik ilkelere olan gereksinimin gündeme gelmesine yol açmıştır.

Kurumsal Sosyal Sorumluluk Yaklaşımları

Kurumsal sosyal sorumluluk klasik ve modern olmak üzere iki yaklaşım içermektedir. Klasik yaklaşımda işletmeler kar sağladıklarında topluma karşı sorumluluklarını gerçekleştirmiş kabul edilmektedir. Dolayısıyla işletmenin tek sorumluluğu toplumun ihtiyaç duyduğu mal ve hizmeti üretmektir. Modern yaklaşımda ise işletmeler toplumsal ihtiyaçlara yönelik projeler ürettiğinde topluma karşı sorumluluklarını yerine getirmiş sayılmaktadır. Dolayısıyla işletme toplumsal refahın artışı sağlayan bir araç olarak görülmektedir (Özkal, 2019:19). Söz konusu yaklaşımlar aşağıda açıklanmıştır.

Klasik Yaklaşım

Klasik yaklaşımın öncülerinden Friedman, yöneticilerin işletme sahiplerine karşı en önemli sorumluluğunun en yüksek kazancı sağlamak olduğunu söylemektedir (Top ve Öner, 2011:68). Friedman, işletmelerin hayır işlerine ya da bazı gruplara bağış yapması olarak ifade ettiği kurumsal sosyal sorumluluk anlayışına olumsuz bakmaktadır. Ona göre yapılan işin tamamen kişisel çıkarlar doğrultusunda değil, işletmelerin çıkarlarını arttırmayı sağlayacak şekilde olması gerekmektedir (Çelik, 2007:76).

Klasik yaklaşımda kar ve verimlilik sağlayan işletme kurumsal sosyal sorumluluğu gerçekleştirmiş sayılabilir. İşletmelerin, belirli bir faaliyet dönemi sonucunda elde ettikleri gelirleri sosyal sorumluluk faaliyetleri için kullanırlarsa bazı iş odaklı projeleri azalabilir. Sosyal sorumluluk çalışmaları aslında işletmeyi olumsuz etkileyebilmektedir. Gelirlerinde azalma olursa işletmenin ekonomik kalkınmaya olan katkılarında da azalma olabilecektir. Bundan da gerek tüketiciler gerekse de toplum zarar görebilecektir (Özkal, 2018:19). İşletme odaklı olan bu yaklaşım, kurum yöneticisinin ve ortaklarının çıkarlarını incelemektedir. Böylece işletme güç kazanarak sosyal refahın artışına katkı sağlayacağını savunmuştur (Coşkun, 2010:49).

Günümüzdeki ticari dünyada her açıdan artık daha bilinçli, araştırmacı, öğrenmeye açık, hakkını arayan ve sorgulayan tüketiciler vardır. Bu tüketiciler karşısında, işletmelerin klasik sosyal sorumluluk anlayışıyla hareket etmeleri durumunda tüketiciler sosyal duyarlılık gösteren diğer işletmelere yönelmelerine ortam hazırlayacaktır. Rekabetin artması, aynı işi yapan çok sayıda işletmenin var olması tüketicilere çeşitli avantajlar sunmuştur. Bu avantajlardan birisi de kuşkusuz sosyal sorumluluk faaliyetlerinin yoğunlaşması ve sosyal duyarlılığa daha fazla önem verilmesi olmuştur. Küresel çapta ticari faaliyetlerin bu yönde gelişmesiyle birlikte toplumsal sorunlara odaklanan ve çözüm alternatifleri üretmeye çalışan işletme sayısı giderek artmış ve “modern sosyal sorumluluk” kavramı ortaya çıkmıştır (Tekin, 2019:19).

Modern Yaklaşım

Modern yaklaşıma göre, klasik yaklaşımdan farklı olarak işletmelerin örgütsel sorumluluğun yanı sıra sosyal sorumlulukları da bulunmaktadır. Modern görüş “sosyo-ekonomik anlayış” olarak da ifade edilmektedir. Bu düşünceye göre, işletme, bir yandan toplumun yaşam standartlarını ve refah düzeyini artırırken bir yandan da kar sağlayabilir (Sert, 2013:38). İşletmelerin yaşamlarını sürekli kılmalarını sağlayan parçası oldukları topluma karşı duyarlılık ve vefa göstermeleridir. Bu yaklaşım doğrultusunda faaliyetlerini yürüten işletmeler, ekonomik ve hukuki sorumluluklarını gerçekleştirdikten sonra gönüllü sorumluluklarına yönelik harekete geçerler (Tekin, 2019:20). Dolayısıyla modern yaklaşım günümüzde işletmelerin yerine getirdikleri sosyal sorumluluk faaliyetlerini ifade etmektedir.

Modern yaklaşım, çevreyi esas alır ve paydaşların önem derecesini artırır. Bu bağlamda pazar ve rekabet koşullarında işletmelerin, değişen koşullara uyum sağlamalıdır. Bu görüşe göre, “pay sahiplerine iyi bir kar getirisi sağlanmalıdır, fakat diğer çıkar gruplarının da yasal hakları korunmalıdır” şekilde ifade edilir (Coşkun, 2010:49). Bu anlayışta, işletmeler farklı bazı sorumlulukları yüklenmektedir. Modern anlayış kapsamında bir işletme esasen elindeki kaynakları etkin bir şekilde kullanmalı, yaptıkları üretim faaliyetleri ile çevreyi kirletmemeli, doğaya saygı göstermeli, ekolojik dengeye zarar vermemelidir. Çalışanlarına insanca çalışma koşulları sağlamalı ve onları eğitmelidir (Tosun, 2017:33).

Modern yaklaşımın esasını işletme ile toplum arasında sağlıklı ilişkiler kurulması ve sürdürülmesi oluşturmaktadır. İşletmeler içinde faaliyette buldukları toplumun önemli birer üyesidir. Bu bağlamda, işletme, toplumdaki bilgi alan ve topluma ilişkin faaliyetlerini doğru bilgi sunan iki uçlu şeffaf bir sistem olarak gerçekleştirmelidir. Dolayısıyla toplum işletmelerden sadece kar amacı gütmeyele-

rini değil toplum refahı da yükseltmelerini beklemektedir. Buna göre işletmeler faaliyetlerine, toplum temsilcilerinin isteklerini dikkate alarak toplumsal refahın yükseltilmesi ve sürdürülebilir bir iyileştirme amacıyla yön vermesi gerekmektedir (Taşlıyan, 2012:29).

Kurumsal Sosyal Sorumluluk Alanları

İşletmeler kar sağladıkları sürece yaşamlarını sürekli kılabilmektedir. Bu temel sorumluluklarını gerçekleştirdikten sonra sosyal amaçlı konulara yönelme olanağı bulmaktadırlar. İşletmeler toplumun değer yargılarını göz önüne alarak ahlaki sorumluluklarını yerine getirmektedir. Daha sonra toplum için büyük önem taşıdığını fark ettiği gönüllü faaliyetlere yönelmektedir (Özüpek, 2004:77). Dolayısıyla kurumsal sosyal sorumluluk ekonomik, yasal, ahlaki ve gönüllü sorumluluk olmak üzere dört tür sosyal sorumluluk alanından oluşmaktadır. Bu temel alanlar, literatürde Carroll piramidi olarak bilinmektedir (Carroll, 1991:42).

Ekonomik sorumluluk: İşletmelerin ekonomik sorumluluğu, kıt kaynakların rasyonel kullanımıyla ilgilidir. İşletmelerin en temel ekonomik sorumluluğu, toplumun ihtiyaç duyduğu mal ya da hizmetleri uygun kalitede ve fiyatta üretmektir. İşletmelerin başarısı, genel ekonomik sistemin başarısını oluşturur (Tutar ve Altınkaynak, 2014:60). İşletmelerin tüm sorumluluk alanlarında üzerine düşeni yapabilmesi ekonomik sorumluluğun yerine getirilmesine bağlıdır (Carroll, 1991: 41).

Carroll işletmelerin ekonomik sorumluluklarını şu şekilde sıralamıştır (Carroll, 1991:40):

- Rekabette üstünlüğü korumak
- Kar maksimizasyonunu sağlayacak faaliyetler sürdürmek
- Mümkün olduğunca en yüksek kazancı sağlamaya çalışmak
- Verimli çalışma koşullarının sürekliliğini sağlamak
- Yeni iş alanları oluşturmak
- Ekonomik anlamda yaratıcılığı teşvik etmek

Yasal Sorumluluk: İşletmeler ekonomik faaliyetlerini gerçekleştirirken yasal düzenlemelere uygun olarak hareket etmelidir (Pusak, 2014:21). Yasal sorumluluklar kapsamında rekabeti düzenleyen yasalar, tüketiciyi koruyan yasalar, çevreyi koruyan yasalar, eşitlik ve güvenliği sağlayan yasalar ve hissedarlarla ilgili yasalar bulunmaktadır (Torlak, 2007:36).

Carroll işletmelerin yasal sorumluluklarını şu şekilde sıralamıştır (Carroll, 1991:41):

- Tüm hukuk kuralları kapsamında örgütsel bir vatandaş olmak
- Devletin ve yasaların beklentilerini esas alarak hareket etmek
- Yasal ve kurumsal düzenlemelerin yerine getirilmesi
- En azından asgari yasal gereklilere uygun mal ve hizmet üretmek
- Çeşitli yasal ve yerel kısıtlamalara uymak
- Çalışanlara yasalara uygun bir şekilde davranmaları konusunda bilgilendirmek

Ahlaki sorumluluk: Toplumu ayakta tutan olgu “toplumun temel değerleri”-dir. Söz konusu değerlerin başında ahlak kuralları gelir. Tarihi süreçte değişerek sürekliliğini koruyan değerlerin başında “etik” veya “ahlaki” değerler gelir. (Tutar ve Altınkaynak, 2014:60). Etik ve ahlak kavramı kimi zaman birbirinin yerine kullanılmaktadır. Oysa bu iki kavram anlam olarak farklılık göstermektedir. Etik kavramı, davranışları yönlendiren ilke ve değerleri ifade etmektedir. Ahlak ise toplum içinde insan davranışlarını ve kişilerarası ilişkilerini düzenlemek için başvurulan, neyin iyi neyin kötü olduğunu gösteren kurallar ve ilkeler bütünü olarak tanımlanmaktadır (Gürdoğan ve Tetik, 2018:622). Evrensel nitelik taşıyan dürüstlük, adalet, hakkaniyet gibi ahlaki değerler sürekli korunmalıdır. İşletmeler de faaliyetlerini bu değerlere uygun bir şekilde yerine getirmelidir (Tutar ve Altınkaynak, 2014:61).

Carroll işletmelerin ahlaki sorumluluklarını şu şekilde sıralamıştır (Carroll, 1991:41):

- İşletmelerin sosyal değerlere ve ahlaki kurallara uygun davranması
- İşletmenin amaçlarına ulaşmasını zorlaştıracak ahlaki kurallardan kaçınması
- Toplumun değişen değer yargılarını fark etmesi ve saygı göstermesi
- İşletmelerin ahlaki kurallar gereği yasalara ve düzenlemelere uygun davranması
- Kurumsal amaçlara erişmek için ahlaki normlardan ödün verilmemesi
- İşletmelerin haksız rekabetten kaçınması
- İşletmelerin doğaya ve çevreye karşı duyarlı olması

Gönüllü Sorumluluk: Gönüllülük sorumluluğu, işletmelerin kendi istekleriyle gönüllü olarak gerçekleştirdiği faaliyetleri kapsamaktadır. Söz konusu faaliyetler yasal olarak zorunlu tutulmamış, emredilmemiş ve toplum tarafından açık bir şekilde talep edilmemiştir (Özüpek, 2004:76).

Carroll işletmelerin gönüllülük sorumluluklarını şu şekilde sıralamıştır (Carroll, 1991:41):

- İşletmelerin kültür ve sanat etkinliklerini desteklemesi
- İşletmelerin yaşam standardını arttırmaya yönelik proje çalışmaları yapması
- Toplumun yardımseverlik ve hayırseverlik beklentilerine uygun hareket etmesi
- İşletmelerin eğitime destek vermesi
- İşletmelerin toplumun beklediği yardımseverlik ve gönüllülük davranışlarını sergilemesi

Genel olarak değerlendirildiğinde, işletmelerin kurumsal sosyal sorumluluk alanları, çevre koşullarındaki değişim ve gelişmelere göre genişlemekte olduğu söylenebilir. İşletmeler temel sorumluluklarının yanı sıra yeni sorumluluk alanlarına doğru zamanda yanıt vererek içinde bulunulan durumlara uyum sağlama eğilimindedir. Günümüzde birçok işletme, stratejik planlarıyla eş güdümlü bir şekilde kurumsal sosyal sorumluluk çalışmalarını yerine getirmektedir (Alparslan ve Aygün, 2013:436). Söz konusu faaliyetler, kapsam itibarıyla sürekli olarak genişlemiş olmakla beraber günümüzde genel kabul gören, ekonomik yasal, ahlaki ve gönüllülük boyutlarında yürütülmektedir (Akgül, 2019:30-31).

Kurumsal Sosyal Sorumluluk İlkeleri

Kurumsal sosyal sorumluluk, işletmelerin toplumun ekonomik, sosyal, kültürel, yasal, ahlaki ve sağlıklı beklenenlerini kapsayan sorumluluklarıdır (Eryiğit vd., 2019:296). Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri yürütülürken bazı ilkeler göz önüne alınmalıdır. Söz konusu ilkeler aşağıda açıklanmıştır (Akdemir, 2008:31):

Toplumun çıkarlarını kendi çıkarlarının üzerinde tutmak: Yaşanan yoğun rekabetle başa çıkmaya çalışan işletmeler yaşamlarını sürekli kılmak için çevre ile uyumlu ve dengeli bir biçimde çalışmalı ve sadece kar sağlama amacı gütmemelidir. Sadece kar peşinde koşarak kendi çıkarlarını toplumun çıkarlarından üstün gören bir işletme bir süre sonra toplumun antipatisini kazanır ve ayakta kalmakta zorlanabilir.

Tarafsız olmak: Tarafsızlık ilkesi, işletmelerde yöneticilerin önemli yönetsel karar ve uygulamalarında dil, din ırk, cinsiyet, felsefi inanç ve dünya görüşü gibi nedenlerle ayrımcılık yapmamasını herkese adaletli ve eşit davranılmasını gerektirmektedir. Aksi halde çalışanların yönetime karşı gizli bir tavır geliştirmelerine ve adaletsizlik algısının oluşmasına yol açabilir.

Hesap verebilirlik: Bu ilke, işletmelerin mevcut faaliyetlerinin denetlenmesi ve

değerlendirilmesi konusunda daima açık ve hazır olması gerektiğini ifade etmektedir. Hesap verebilirlik, kurumsal sosyal sorumluluk çalışmalarının doğruluk ve güvenilirlik esasına göre yürütülmesini gerektirmektedir. Böylece işletmelerin kendilerini araştırmaya ve soruşturmaya açık bırakmaları piyasada ve toplumda kendilerine olan güveni arttıracaktır.

Şeffaflık: Bu ilke gereği işletmeler kurumsal sosyal sorumluluk kapsamında yerine getirdikleri tüm faaliyetlerde şeffaf olmalıdır. Çünkü tüketiciler, işletmelerden ticari sır niteliği taşıyan bilgiler dışında olmak kaydıyla, işletmeye ilişkin bilgilerin dürüstlük ilkesi çerçevesinde zamanında, tam, anlaşılabilir, ekonomik ve kolay ulaşılabilir olmasını beklemektedir. Dolayısıyla işletmeler gerçekleştirdikleri kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinde izledikleri politikaları açık bir biçimde ortaya koymalıdır. Yöneticiler verdikleri kararların nedenlerini açıklamalıdır.

Kurumsal Sosyal Sorumluluğun Yararları ve Sakıncaları

Kurumsal sosyal sorumluluğun işletmelere sağladığı yararlar, altı grupta toplanabilir. Bunlar; kurumsal itibarı arttırma, müşteri bağlılığı yaratma, maliyetleri düşürme, nitelikli elemanların işletmeye çekilmesi, heveslendirilmesi ve elde tutulması, yatırımcıların ilgisini çekme, pazar payı ve satışları arttırmadır. Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin işletmelere sağladığı yararlar aşağıda açıklanmıştır (Güleryüz ve Sürgevil Dalkılıç, 2019: 2091-2092):

Kurumsal İtibarı Artırır: Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri, toplum nezdinde işletmelerin iyi bir imajla tanınmalarını destekleyebilir. Özellikle kurumsal sosyal sorumluluk kapsamındaki çalışmalarını etkin iletişim yolları ile paydaşlarına iletebilen işletmeler kurumsal itibar oluşturma ya da var olan itibar değerini koruma bakımından avantaj sağlamaktadır. İyi bir kurumsal itibar oluşturabilen işletmeler kamuoyu tarafından benimsenir.

Müşteri Bağlılığı Yaratır: İşletmelerin kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerini gerçekleştirmeleri ile tüketicilerin bağlılığı arasında olumlu yönde bir ilişki vardır. Kurumsal sosyal sorumluluk anlayışıyla gerçekleştirdikleri çalışmalar sayesinde işletmeler, güçlü ve güvenilir bir kurumsal imaj oluşturarak tüketiciler ile sağlam ve sağlıklı ilişkiler kurup sürdürebilmektedir.

Maliyetleri Düşürür: Günümüzde işletmelerin rekabette üstünlük sağlayabilmeleri için maliyetleri düşürmeleri gerekmektedir. İşte kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri maliyetleri düşürmede yararlanılabilecek stratejik bir uygulamadır. Örneğin plastik poşetin ücret karşılığı verilmeye başlanması hem çevreye yararlı bir uygulama hem de işletmelerin maliyetlerini düşüren etkili bir faaliyettir.

Nitelikli Elemanların İşletmeye Çekilmesi, Heveslendirilmesi ve Elde Tutulmasını Sağlar: Etkin bir kurumsal sosyal sorumluluk politikası izleyen işletmeler, nitelikli çalışanların motivasyonlarını ve örgütsel bağlılıklarını arttırabilir. Amerika Birleşik Devletleri'nde 2004 yılında gerçekleştirilen bir araştırmada, toplumun büyük bir çoğunluğunun olumsuz davranışlar gösteren işletmelerde çalışmaya istekli olmadığı belirlenmiştir.

Yatırımcıların İlgisini Çeker: Birçok yatırımcı sosyal sorumluluk bilinci zayıf, toplumun geleneklerine duyarlı olmayan işletmelere ilgi göstermemektedir. Bu bağlamda ekonomik şeffaflık, stratejik yönetim ve itibar konularında başarılı olan işletmeler yatırımcılar açısından daha cazip hale gelmektedir.

Pazar Payı ve Satışları Artırır: Yapılan araştırmalar tüketicilerin kalitesiz ve ucuz ürün satan işletmeleri değil, çevreye duyarlılık gösteren, insan sağlığını önleyen işletmelerin sundukları ürünlere daha fazla para ödemeyi tercih ettiklerini göstermektedir. Bu bağlamda kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri işletmelerin yeni pazarlara açılmasını ve müşteri bağlılığını sağlamasını kolaylaştırarak uzun vadede satışların karlılığını arttırabilir.

Anlaşıldığı üzere işletmeler tarafından önemsenen kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin, işletmeye ekonomik ve ekonomik olmayan birçok pozitif yararları bulunmaktadır. Bunun yanı sıra rakip işletmelere nazaran aynı ürün/hizmeti daha düşük fiyatla tüketiciye sunabilmesi, yatırımcıları etkileyebilmesi, marka sadakati, sosyal sorumluluğa önem veren yatırımcılara ulaşılması, yeni girilecek olan pazarlarda tüketicilerde olumlu algı oluşturmaları, toplumun güvenini kazanma, iyi bir firma imajı oluşturma, rekabet üstünlüğü elde etme kurumsal sosyal sorumluluğun sağladığı önemli yararlardır (Vançin, 2016:11-12).

Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin yararlarının yanı sıra bazı sakıncaları da bulunmaktadır. Söz konusu sakıncalar şu şekilde sıralanabilir (Taşgiran, 2019:44):

- Ürün maliyetlerine sosyal maliyetler de ilave edileceği için fiyatlar yükselebilir bu da pazara kayıp olarak yansiyabilir,
- Sosyal faaliyetlerin gerçekleştirilmesine yönelik yeni insan kaynağına gereksinim olacağından maliyeti arttıracaktır,
- İşletmelerde söz sahiplerinin sosyal sorumluluk konularına eğilip fazla zaman harcamaları örgütsel amaçlardan uzaklaşmalarına neden olabilir.

Sonuç olarak, kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin işletme açısından olumlu ya da olumsuz etkileri olabilmektedir. Bu nedenle işletmeler sosyal sorumluluğun muhtemel yarar ve sakıncalarını inceleyerek kendi çıkarları açısından hangi taraf daha ağır basıyorsa ona göre davranmaları uygun olacaktır (Vançin, 2016:12-13).

KAYNAKÇA

1. Akdemir, G. (2008). *Tüketicilerin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamaları Yürüten İşletmelere Karşı Tutumları ve GSM Sektörü Üzerine Bir Araştırma*. (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
2. Akgül, A. Y. (2019). *İşletmelerin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Performansı ve Uluslararasılaşma Düzeyi: Fortune Türkiye İlk 100 İşletme Üzerine Bir Araştırma*. (Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
3. Aktan, C. C. ve Börü, D. (2007). Kurumsal Sosyal Sorumluluk. İçinde: Coşkun C. Aktan (Ed.), *Kurumsal Sosyal Sorumluluk*, (ss.11-36), İstanbul: İGİAD Yayınları.
4. Alparslan, A., ve Aygün, M. (2013). Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Firma Performansı. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), 435-448.
5. Anbar, D. (2019). *Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetleri İle İşveren Markası Arasındaki İlişkinin İncelenmesi ve Bir Uygulama*. (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
6. Canatan, E. D. (2009). *İşletmelerde Kurumsal Sosyal Sorumluluk Çalışmaları ve Bir Örnek Olay İncelemesi*. (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
7. Carroll, A. B. (1991). The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Toward the Moral Management of Organizational Stakeholders. *Business Horizons*, 34(4), 39-48.
8. Carroll, A. B. (1999). Corporate Social Responsibility-Evolution of a Definitional Construct. *Business & Society*, 38(3), 268-295.
9. Carroll, A. B. (2015). Corporate Social Responsibility: The Centerpiece of Competing and Complementary Frameworks. *Organizational Dynamics*, 44(2), 87-96.
10. Ceylan, A. ve Anbar, A. (2014). *Modern İşletmecilik*. Bursa: Ekin Yayınevi.
11. Coşkun, G. (2010). *Kurumsal Pazarlama ve Sosyal Sorumluluk*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
12. Çakır, B. (2006). *SA 8000 Sosyal Sorumluluk Standardının Örgütsel Bağlılık ve İş Doyumuna Olan Etkileri*. (Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
13. Çelik, A. (2007). Şirketlerin Sosyal Sorumlulukları. *Kurumsal Sosyal Sorumluluk İşletmeler ve Sosyal Sorumluluk*, Editör: C. C. Aktan, İstanbul:

İGIAD Yayınları.

14. Davis, K. (1973). The Case for and Against Business Assumption of Social Responsibilities. *Academy of Management Journal*, 16(2), 312-322.
15. Demir, R. ve Türkmen, E. (2014). Çalışanların Kurumsal Sosyal Sorumluluk Algılarının Örgüte Bağlılıkları Üzerindeki Etkisinin İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6 (2), 47-59.
16. Demirtaş, M. (2015). *Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Kurumsal İtibar*. İstanbul: Derin Yayınları.
17. Erkman, T. ve Şahinoğlu, F. (2012). Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetlerine İlişkin Çalışan Algıları İle Örgütsel Bağlılığın Hizmet Sektöründe İncelenmesi. *Marmara Üniversitesi İİBF. Dergisi*, 33(2), 267-294.
18. Eryiğit, C.,Başgöze, P. ve Özkan Tektaş, Ö. (2019). Kurumsal Sosyal Sorumluluk Algısı ve Uyumun Marka Özvarlığı Üzerindeki Doğrudan ve Dolaylı Etkileri: Cinsiyetin Düzenleyici Rolünün İncelenmesi. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 291-319.
19. Fillis, I. (2003). Image, Reputationand Identity Issues in the Arts and Crafts Organization. *Corpoate Reputation Review*, 6(3), 239-251.
20. Frederick, W. C. (1960). The Growing Concern over Business Responsibility. *California Management Review*, 2(4), 54-61.
21. Freeman, R. E. (1984). *Strategic Management: A Stakeholder Approach*. Boston: Pitman.
22. Gocejna, M. M. (2016). The Relationship Between Corporate Social Responsibility and Corporate Financial Performance-Evidence From Empirical Studies. *Comparative Economic Research*, 19(4), 67-84.
23. Gül, H. ve Avcı, M. (2018). Kurumsal İtibarın Kariyer Yönetimi Üzerindeki Etkileri: KTMÜ Örneği. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 20(34), 53-69.
24. Güleryüz, İ. ve Sürgevil Dalkılıç, O. (2019). Kurumsal Sosyal Sorumluluk Projelerinin Kurumsal İtibar Üzerine Etkisini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *International Social Sciences Studies Journal*, 5(33), 2089-2098-
25. Gülmez, M. (2012). *Türk, Amerikan, İngiliz ve Fransız Şirketlerinin Web Siteleri Aracılığı ile Gerçekleştirdikleri Kurumsal Sosyal Sorumluluk İletişimi Üzerine Bir Araştırma*. (Doktora Tezi), Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
26. Gürdoğan, A., ve Tetik, S. (2018). Turizm Sektörü Çalışanlarının Etik Davranışlarının Stajyer Bakış Açısıyla Değerlendirilmesi. 4. *Uluslararası*

- Çağdaş Eğitim Araştırmaları Kongresi*, 04 Ekim – 07 Ekim 2018 Bodrum/ Muğla, Tam Metin Bildiri Kitabı.
27. Hoştut, S. (2018). Kurumsal Sosyal Sorumluluk İletişimi ve Halkla İlişkiler. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 6(1), 101-128.
  28. İlic, D. K. (2010). İşletmelerin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Düzeylerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Literatür Taraması, *Ege Akademik Bakış*, 10(1), 303-318.
  29. İşcan Ö.F. ve Naktiyok, A. (2005). *Dijital Çağ Örgütleri*. İstanbul: Beta Yayınları.
  30. Karabekiroğlu, A. (2016). *Kurumsal Sosyal Sorumluluk Çalışmaları Yapılan Kurumlarda Çalışan Memnuniyeti ve Çalışan Bağlılığı*. (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
  31. Karacan, S., ve Alptekin, N. (2020). İşletmelerin Sürdürülebilirliğinin Yeni Anahtarı: Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Etik. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, 13(72), 804-811.
  32. Karalar, R. (2001). İş Ahlakı ve Toplumsal Sorumluluk. İçinde: Güneş N. Berberoğlu (Ed.) *Genel İşletme*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
  33. Kendirli, S. ve Konak, F. (2014). Kurumsal Yönetişim Açısından İşletme Sermayesi Yönetimi ve İşletmelere Etkileri; Çorum Ölçeğinde Bir Araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(4), 113-129.
  34. Madill, J., ve Reilly, N. (2010). Investigating Social Marketing Sponsorship: Terminology, Stakeholders and Objectives. *Journal of Business Research*, 63(2), 133-139.
  35. Orçan, M. (2007). Yoksullukla Mücadelede Kurumsal Sosyal Sorumluluk Kampanyaları. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9(2), 27-37.
  36. Öksüz, B. (2014). Halkla İlişkiler Ve Kurumsal Sosyal Sorumluluk İlişkisi: Halkla İlişkiler Öğrencilerinin Görüşlerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Selçuk İletişim*, 8(3), 55-75
  37. Özkal, S. (2018). *Basketbol Kulüplerinde Kurumsal Sosyal Sorumluluk Kavramının ve Uygulamalarının Değerlendirilmesi*. (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Gedik Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
  38. Özüpek, N. (2004). *Kurum İmajında Sosyal Sorumluluk Kuramsal ve Uygulamalı Bir Çalışma*. (Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
  39. Peltekoğlu, F. B. ve Tozlu, E. (2017). Halkla İlişkiler Ve Gönüllülük

- Ekseninde Türkiye’de Kurumsal Sosyal Sorumluluk Projeleri ve Bin Yıl Kalkınma Hedefleri. *Selçuk İletişim*, 10(1), 5-31.
40. Pusak, S. (2014). *Türkiye’de Kurumsal Sosyal Sorumluluk Üzerine Bir Araştırma: Şirketlerin Periyodik Yayınlanan Kurumsal Sosyal Sorumluluk Raporlarının İçerik Analizi*. (Yüksek Lisans Tezi), Mersin: Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
  41. Saran, M., Çoşkun, G., İnal Zorel, F., ve Aksoy, Z. (2011). Üniversitelerde Sosyal Sorumluluk Bilincinin Geliştirilmesi: Ege Üniversitesi Topluma Hizmet Uygulamaları Dersi Üzerine Bir Araştırma. *Journal of Yaşar University*, 22(6), 3732-3747.
  42. Sarıkaya, M. ve Kara, Z. (2007). Sürdürülebilir Kalkınmada İşletmenin Rolü: Kurumsal Vatandaşlık. *Celal Baya Üniversitesi İİBF Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 14(2), 221-233.
  43. Serçek, G. Ö., ve Harman, S. (2020). Sosyal Sorumluluk. İçinde: Ozan Kaya (Ed.), *21. Yüzyıl Değerleri*, Ankara: Adıgüzel Eğitim Vakfı Yayınları.
  44. Sert, N. Y. (2012). Türkiye’de Özel Sektörün Kurumsal Sosyal Sorumluluk Anlayışına İlişkin Yarar Algısı: Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetlerinin Duyurulmasında Web Sitelerinin Kullanılması. *AJIT-e: Online Academic Journal of Information Technology*, 3(9), 31-50.
  45. Taşgıran, B. (2019). *Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamalarının İş Tatminine Etkisi*. (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
  46. Taşlıyan, M. (2012). Kurumsal Sosyal Sorumluluk: Modern İş Dünyasının Vicdani Gereği. *Ankara Sanayi Odası Yayın Organı*, Mayıs/Haziran, (35), 23-42.
  47. Tek, Ö. B. ve Özgül, E. (2005). *Modern Pazarlama İlkeleri*. İzmir: Birleşik Matbaacılık.
  48. Tekin, İ. K. (2019). Çalışanlardaki Kurumsal Sosyal Sorumluluk Algılarının Kurumsal Marka İmajı ve İtibarına Etkisi. (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
  49. Top, S., ve Öner, A. (2011). Akaryakıt ve Madeni Yağ Dağıtım Şirketlerinin Sosyal Sorumluluklarının İncelenmesi. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (25), 89-111.
  50. Torlak, Ö. (2007). *Pazarlama Ahlakı: Sosyal Sorumluluklar Ekseninde Pazarlama Kararları ve Tüketici Davranışları Analizi*. İstanbul: Beta Yayınları.
  51. Tosun, E. (2017). *Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetleri ve Tüketici*

- ci Temelli Marka Değeri İlişkisi Üzerine Bir Araştırma.* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Galatasaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
52. Tutar, H., ve Altınkaynak, F. (2014). *Girişimcilik*. Ankara: Detay Yayıncılık.
53. Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük, (2018). <http://tdkterim.gov.tr/bts>, Erişim: 17.09.2020
54. Uzunokya, H. (2019). *Kurumsal Sosyal Sorumluluk Algısı İle Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişki: Artvin Çoruh Üniversitesi Hopa İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Öğrencilerine Yönelik Bir Araştırma.* (Yüksek Lisans Tezi), Trabzon: Avrasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
55. Uzunoklu, E., ve Öksüz, B. (2010). Paydaş Yönetimi Bağlamında Kurumsal Sosyal Sorumluluğun Markalaşmaya Olan Etkisi. *Marmara İletişim Dergisi*, 17(17), 162-183.
56. Ürkmezler, M. (2020). *Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetlerinin Algılanan Değer, Müşteri Tatmini ve Satın Alma Niyeti Üzerindeki Etkisi: Sarıgerme'deki Otel İşletmelerine Yönelik Bir Araştırma.* (Yüksek Lisans Tezi), Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
57. Vançin, T. (2016). *Kurumsal Sosyal Sorumluluk Çalışmalarının Çalışan Tatmini Üzerine Etkisi.* (Doktora Tezi), İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
58. Yamak, S. (2007). *Kurumsal Sosyal Sorumluluk Kavramının Gelişimi.* İstanbul: Beta Yayıncılık.
59. Yurt, S. (2018). *Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Kurumsal Yönetimin Arasındaki Etkileşimin Veri Zarflama Analizi: Bist Kurumsal Yönetim Endeksi Firmaları Üzerinde Bir Uygulama.* (Yüksek Lisans Tezi), Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
60. Yurttadur, M., Süzen, E., ve Karaağaç, H. (2016). Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamalarının Kurumlara Olan Katkıları Üzerine Bir Uygulama. *Girişimcilik ve İnovasyon Yönetimi Dergisi*, 5(1), 33-50.

● Bölüm-6●

**HAVACILIK SEKTÖRÜNDE KRİZ YÖNETİMİ
VE COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNİN SEKTÖRE
ETKİLERİ**

Salim KURNAZ¹

---

¹ Dr.Öğr.Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sivil Havacılık Yüksek Okulu, Uçak Gövde-Motor Bakım Bölümü, salimkurnaz@sdu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8060-5151>,

Giriş

Toplumsal hayatın belirli bir düzen içerisinde sürdürülebilmesi toplum huzur ve sağlığı için önemli bir unsurdur. Ancak bu düzen belirli dönemlerde ortaya çıkan sosyal, ekonomik veya toplumsal krizler gibi sebepler ile sekteye uğramaktadır. Genelde ani ve beklenmedik şekilde ortaya çıkan kriz ortamlarının engellenmesi veya kaçınılması mümkün değil ise yönetilmesi ve kontrol altına alınması toplum huzuru ve işletmelerin sürdürülebilirliği için önem arz etmektedir. Ancak bir yandan krizin etkilerine maruz kalınırken bir yandan da çözüm yolları aranması son derece zor ve tecrübe gerektiren bir süreçtir. Kriz ortamları bir çok sebebe bağlı olarak ortaya çıkabilmektedir. Kriz ortamlarının başlıca sebeplerinden olan salgın hastalıklar birçok dönemde ortaya çıkmasına rağmen Covid-19 pandemisi 2020 yılına damgasını vurmuştur. Covid-19 pandemisi dünya genelinde toplumların hareket tarzlarından, işletmelerin ve kamu kurumlarının çalışma usullerine kadar bir çok şekilde toplum ve iş hayatını etkilemiştir. Bu sürecin ne kadar daha devam edeceği veya ne zaman biteceği konusundaki belirsizlik sürecin yönetilmesini zorlaştırmaktadır.

Bu gibi dönemlerde uygulanacak kriz yönetim teknikleri maruz kalınan krizin toplumsal ve ekonomik hayata etki seviyesini belirlemektedir. Covid-19 pandemi sürecinin yönetiminde kullanılan kriz yönetim teknikleri çeşitlilik arz etmekle birlikte genel olarak öncelikle çalışan sağlığına yönelik alınan tedbirler, finansal planlamalar, kriz süresince devam ettirecek faaliyetlerin planlaması ve kriz ortamının getirdiği fırsat ve tehditlerin tespit çalışmaları başlıkları altında toplandığı görülmektedir. Pandeminin ilk günlerinden beri sürecin toplumsal ve ekonomik etkileri konusunda çalışmalar devam etmekle birlikte yapılan çalışmalar pandeminin turizm ve havacılık sektörlerini ortalama %30 düzeyinde etkileyeceğini göstermektedir (1). İlk günlerde yapılan çalışmalar daha kısıtlı veriler içermesine rağmen Covid-19 pandemi sürecinin birinci yılını tamamladığı şu günlerde pandeminin dünya ekonomisine etkileri daha net bir şekilde göz önüne serilmiş ve geleceğe yönelik daha tutarlı beklentiler dillendirilmeye başlamıştır.

Her alanda hızlı bir değişimin görüldüğü ve belirsizliğin gittikçe arttığı dünyamızda özellikle Türkiye gibi gelişen ekonomilerde ekonomik, politik ve yasal belirsizlikler daha yoğun ve etkili bir şekilde yaşanmaktadır (2). Bu sebeple karşılaşılan kriz ortamlarının etkili bir şekilde yönetimi kamu ve özel sektör kuruluşları için daha büyük önem taşımaktadır. Bu kapsamda çalışmamızda Covid-19 pandemi sürecinin yönetimine yönelik atılan adımlar ve pandemi sürecinin dünya ve ülkemiz havacılık sektörüne verdiği zarar incelenerek geleceğe yönelik değerlendirmelere yer verilmiştir.

1. Kriz Kavramı

Kriz kavramı toplumsal, sosyal ve ekonomik hayata büyük etkileri olan olay ve olguları tanımlamak üzere kullanılmaktadır. Krizler büyük terör saldırıları, doğal afetler, ekonomik çöküşler veya bütün dünyayı etkileyen hastalıklar sebebiyle ortaya çıkabilmektedir (3). Bu sebeple çeşitli nedenler ve farklı şekillerde ortaya çıkabilen kriz kavramına yönelik değişik tanımlamalar yapılmaktadır.

Öncelikle Türk Dil Kurumu tarafından kriz, “bir ülkede veya ülkeler arasında, toplumun veya bir kuruluşun yaşamında görülen güç dönem, bunalım, buhran” olarak tanımlanmaktadır (4). İşletme ve örgüt yönetimine yönelik olarak oluşturulan tanımına göre kriz “örgütü ve yöneticiyi sıkıntıya sokan, doğru, tam ve güncel bilginin toplanamaması sağlıklı iletişim kurulamaması, haberleşme engellerinin giderilmemesi, sonuçta örgütsel ve yönetsel faaliyetlerin yeterince yerine getirilmemesi durumu” şeklinde tanımlanmıştır (5). Bir diğer tanım ise kriz “önceden beklenmeyen ve sezilmeyen, örgüt tarafından ecele cevap verilmesi gereken, örgütün önleme ve uyum mekanizmalarını yetersiz hale getirerek mevcut değerlerini, amaçlarını ve varsayımlarını tehdit eden gerici durum” olarak tanımlanmıştır (6). Oluşturulan bu tanımlar kriz ortamlarının kurum ve işletmeler için olumsuz yönlerini açıkça ortaya koymaktadır. Bu sebeple kriz süreçleri dikkatli bir şekilde yönetilmelidir.

1.1. Kriz Yönetimi

Kamu ve özel sektör kuruluşları iş sürekliliği yönetimi kapsamında karşılaşılabilecekleri risklere ve bu risklerin kriz ortamına dönüşebilme ihtimallerine karşı hazırlıklı olmalıdırlar. Bu kapsamda çalışma sektörü veya alanına yönelik spesifik olarak ortaya çıkması muhtemel tehdit senaryolarına hazırlıklı olunması, müdahale yöntemlerinin belirlenmesi ve belirli aralıklar ile değerlendirmesinin yapılması gerekmektedir.

Kriz yönetimini farklı bakış açıları ile ele alan değişik tanım çalışmaları yapılmıştır. Krizin olumsuz etkilerine vurgu yapan çalışmada kriz yönetimi, “birdenbire gelişen ve rutin işleyişin bozulduğu, risk, bunalım, stres, gerilim ve çatışmanın arttığı ve zamanın kısıtlı olduğu, bunlardan dolayı yöneticilerin karar almakta zorlandığı olağan dışı durumların en iyi şekilde atlatılması için geliştirilmiş bir yönetim modeli” olarak tanımlanmaktadır (7). Kriz yönetimini bir süreç olarak değerlendiren çalışmada kriz yönetimi, “örgütlerin varlıklarını koruyabilmek, karşılaştıkları değişmelerin üstesinden gelebilmek için plan ve programlara uygun olarak geliştirdikleri bir çözüm süreci” (8) olarak tanımlanmıştır.

Kriz yönetimi genel olarak mevcut krizlerin ortadan kaldırılması veya kötü sonuçlarının en aza indirilmesi olarak değerlendirilse de olası kriz süreçlerine

yönelik hazırlık ve krizlerden korunma faaliyetlerini de içermektedir (9). Kriz ortamlarının en büyük özelliği ani ve beklenmedik şekilde ortaya çıkmasıdır. Kriz ortamlarının ön görülmeleri veya hazırlık aşamaları çok kısa sürebilmektedir. Bu sebeple bazı kararların acilen alınması, kaynak kullanımında inisiyatiflerin artırılması, bürokratik uygulamaların büyük ölçüde azaltılması, ve yetki devrinin hızlı yapılması gerekir (10). Verilen bu tanımlar ışığında kriz yönetiminin içerdiği aşamalara değinmek gerekir.

1.2. Kriz Yönetiminin Aşamaları

Kriz bütün işletme ve kamu kuruluşları için belirsizlik ve tehlikeler içermektedir. Bu sebeple krizlere yönelik olarak atılacak ilk adım krizlerden kaçınmaktır. Bu kapsamda risk yönetimi teknikleri kullanılabilir. Ancak kaçınma politikalarının yetersiz kalması sonucu riskler krizlere dönüşmeye başladığı anda risk yönetiminden kriz yönetimi politikalarına geçilmelidir. Kriz yönetim çerçevesi dört adımdan oluşmaktadır. Bu adımlar kriz sinyalinin alınması, hazırlık, müdahale ve değerlendirmedir (2,3,6,7). Krizler bir çok durumda aniden ortaya çıktıkları için sinyal ve belirtilerinin iyi değerlendirilmesi gerekmektedir. Kriz sürecinin belirtilerinin alınması ile hazırlı faaliyetlerine başlanmalıdır.

Öncelikle kriz durumlarına hazırlık aşamasında kurum içi kriz yönetim politikaları oluşturulmalıdır. Bu kapsamda kurumsal sorumluluklar belirlenmeli, kriz yönetiminin çerçeve stratejisi belirlenmeli, eğitim ve tatbikatlar düzenlenerek personelin olası senaryolara hazırlıklı hale getirilmesi amaçlanmalıdır. Covid-19 Pandemisi sürecinde bu aşamanın pandeminin ilk ortaya çıktığı Kasım 2019 tarihinde başladığı tahmin edilmektedir. Diğer ülkelere ulaşma anına kadar geçen sürede ülkeler pandemi sürecine yönelik hazırlıklarını yapma fırsatı bulmuştur. Bu süreç ülkelere göre farklılık göstermekle birlikte ülkemiz için ilk vakanın görüldüğü 11 Mart 2020 tarihine kadar devam etmiştir (11).

İkinci aşamada ise oluşan krize müdahale için oluşturulan karar verme mekanizmalarının harekete geçirilmesi, stratejik amaçlar doğrultusunda hareket edilmesi, kriz döneminde çalışanlar ve paydaşlar ile iletişim kanallarının açık tutulması önem arz etmektedir (7,8). Bu süreç normal çalışma koşullarına dönüşüye kadar devam etmektedir. Covid-19 pandemisi özelinde değerlendirildiğinde bu sürecin ilk vakanın tespit edildiği 11 Mart 2020 tarihinde başladığı ve halen devam ettiği görülmektedir.

Üçüncü ve son aşamada ise maruz kalınan kriz sürecinin değerlendirilmesi yapılarak doğru ve yanlış hareket tarzları belirlenmelidir. Doğru hareket tarzları kurumsal hafızaya kayıt edilerek gelecek kriz süreçlerinde tekrarlanması sağlarken, yanlış hareket tarzlarına yönelik düzeltici önlemler alınmalıdır (7,8). Co-

vid-19 pandemisinin sona ermesi ile başlayacak bu süreçte yapılan doğru ve yanlış uygulamalar değerlendirilerek ileride tekrar edebilecek pandemilere yönelik bir hareket tarzı oluşturulabilecektir.

1.3. Covid-19 Sürecinde Havacılık Sektöründe Uygulanan Kriz Yönetimi

Tüm dünyayı etkisi altına alan salgın gibi durumlarda ortak hareket tarzı belirlenerek eşgüdüm içinde hareket edilmesi en doğru yöntem olacaktır. Bu gibi dönemlerinde ülkeler, Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (ICAO), Uluslararası Hava Taşımacılığı Birliği (IATA), Uluslararası Havalimanları Konseyi (ACI), Avrupa Havacılık Kriz Koordinasyon Merkezi (EACCC), Avrupa Havacılık Emniyeti Ajansı (EASA) ve Federal Havacılık İdaresi (FAA) gibi uluslararası havacılık otoritelerinin vereceği kararlara göre hareket ederler. Bazı durumlarda ise milli menfaatler gözetilerek gerçekleştirilen uygulamalar da olmaktadır (1). Ancak Covid-19 salgını döneminde uluslararası sivil havacılık otoritelerinin tavsiyelerine rağmen bir takım ticari kaygılarla ülke sınırlarının tek taraflı açılması, virüsle mücadeleyi sekteye uğratmıştır.

Tedbirler kapsamında seyahat kısıtlamaları ilk olarak salgının çıkış noktası olan Çin'in Wuhan kentinden ülke içine, daha sonra Çin'den diğer ülkelere uygulanmıştır. Hastalığın uzak doğu ülkelerinde görülmesiyle birlikte bu bölgelere yapılan seyahatler de kısıtlama tedbirleri kapsamında durdurulmuştur. Her geçen gün farklı bir ülkede görülen yeni vakalardan dolayı seyahat kısıtlamaları Avrupa, Amerika, Orta Doğu ve son olarak Afrika kıtasını kapsayacak şekilde genişletilmiş, böylelikle havayolu taşımacılığı faaliyetleri dünya genelinde durma noktasına gelmiştir (12). Geçmişte olduğu gibi havayolu şirketleri ve havaalanı işletmeleri de salgınla mücadele kapsamında ayrı ayrı tedbirler almışlardır.

Çin sivil havacılık otoritesi "Civil Aviation Administration of China (CAAC)" tarafından yayınlanan "Havayolları için Covid-19 hastalığının yayılmasını önleme kılavuzu" isimli yönergede olduğu gibi her ülkenin kendi sivil havacılık otoritesi de benzer şekilde tedbirler almıştır. Alınan bu tedbirler maddeler halinde aşağıda sıralanmıştır (13,14):

- Uçakların her operasyon öncesi ve sonrasında uzman ekipleri tarafında dezenfekte edilmesi.
- Uçaklara girişten önce kişisel hijyen önlemlerinin alınmış olması.
- Maskelerin uçuş boyunca çıkarılmaması.
- Risk seviyelerine göre yolcu vücut ısılarının belirli periyotlarla ölçülmesi.
- Yolcu ya da personelin kendi aralarında gerçekleşecek bir temasta ellerin derhal dezenfekte edilmesi.
- Koltuk ve servis masalarının gerektiği taktirde kişisel olarak temizlenme-

si. Yemek servisleri öncesi ve sonrasında servis masalarının tekrar dezenfekte edilmesi.

- Uçuş esnasında bol su tüketilmesi.
- Kabin ekibi tarafından dağıtılan gereçlerin kullanılmasında hassasiyet gösterilmesi.
- Koltuk gözlerinde bulunan basılı yayınları kullanmaması.
- Çiğ ürünlerden ziyade pişmiş ürünlerin tüketilmesi.
- Uçak içinde herhangi bir yere mümkün olduğunca az temas edilmesi. Temas edildiğinde ise temas edilen nokta ile ellerin dezenfekte edilmesi.
- Hapşırma veya öksürme esnasında ağız ve burun bölgesinin maskeye ek olarak varsa mendil, yoksa da kolun iç kısmı ile kapatılması.
- Kronik herhangi bir rahatsızlık durumunda uçuş öncesinde doktor tavsiye alınarak gerekli olan besin takviyelerinin yapılması.

Uçak içi havalandırma sistemleri kabin havasının maksimum düzeyde temiz kalmasını sağlayacak şekilde dizayn edilmiştir. Ancak bulaş riskinin en aza indirilmesi için gerekli tedbirlerin uçağa binış anına kadar alınmış olması önem arz etmektedir. Salgınla mücadelenin bir bütün olarak hareket etmekle mümkün olduğu unutulmamalıdır. Bu bütünün diğer parçası olan havalimanlarına yönelik alınması gereken tedbirler de ilgili yönerge kapsamında aşağıdaki şekilde sıralanmıştır (14,15):

- Havalimanlarına gelen yolcuların üst aramalarının temassız biçimde detektörlerle yapılması.
- Vücut ısılarının terminal girişleri ile havalimanı içinde farklı noktalarda bulunan termal cihazlarla otomatik olarak ölçülmesi.
- El bagajlarının yasaklanması ve tüm bagajların ultraviyole ışınlar ile dezenfekte edilmesi.
- Check-in işlemleri için yolcuların check-in kontuarlarına yönlendirilmesi.
- Bagaj teslimi ve check-in işlemlerinin temassız şekilde yapılması.
- Uçağa girişte kabin görevlileri tarafından ateş ölçümü yapılması.
- Riskli bölgelerden gelen yolcular için fiziki şartlar elverdiği takdirde havalimanı giriş ve çıkışlarında farklı kapılar kullanılması.
- Havayolunu kullanacak yolculara ait Covid-19 ile ilgili kişisel bilgilerin destinasyon kapsamındaki ülkeler arasında paylaşımının sağlanması.
- Havalimanları içerisindeki kapı kolları, asansör butonları ve yürüme bantları gibi temas edilen tüm noktaların sık sık dezenfekte edilmesi.
- Atık alınma sürelerinin kısaltılması.
- Yeme-içme bölgelerindeki basılı menüler yerine seçimlerin ekranlar vasıtasıyla yapılmasının sağlanması.

- Asansör taşıma kapasitelerinin maksimum %30'unun kullanılması.

Aniden ortaya çıkan ve kaçınmanın imkansız hale geldiği Covid-19 krizi sürecinde havacılık sektöründe uygulanan kriz yönetimi teknikleri genel olarak değerlendirildiğinde kriz ortamına ayak uydurmaya ve uçuş operasyonlarını normal dönemlerine döndürmeye yönelik olduğu görülmektedir. Süreç halen devam ettiği için her an yeni önlemler ortaya çıkabilmektedir. Bu sebeple Covid-19 pandemi sürecinin daha detaylı incelenmesi süreç ve tedbirlerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

2. Covid-19 Pandemi Süreci

1918-1919 yıllarında gerçekleşen ve dünya genelinde 50 milyon insanın ölümüne neden olan İspanyol gribi (16) başta olmak üzere insanlık tarihi boyunca kayıtlara geçmiş olan çok sayıda salgın hastalık yaşanmıştır. Toplu ölümlerin yaşanmasına neden olan bu hastalıklardan bazıları, kontrol altına alınmış olmalarına rağmen halen devam etmektedir. Bunlardan biri olan Covid-19 hastalığı ise 2019 yılının son aylarında Çin'de ortaya çıkmış ve kısa süre içinde tüm dünyayı tehdit eden bir felaket haline gelmiştir (17,18,19). Yayılma hızı ve etkileri bakımından küresel çapta yaşanan en yıkıcı olaylardan biri olarak kayda geçen bu hastalık, Dünya Sağlık Örgütü tarafından 11 Mart 2020'de küresel salgın hastalık (pandemi) olarak ilan edilmiştir (20). Uluslararası tedbirlerin yanı sıra Covid-19'a karşı her ülke kendi önlemini almış olsa da virüsün yayılması engellenememiştir (21). Bu bağlamda hazırlıksız yakalanılmış olan salgından ötürü 2020 yılı Ekim ayı itibarıyla dünya genelindeki ölüm rakamları 1 milyonu aşmıştır (22,23).

Yalnızca insan sağlığını değil ekonomiyi de daha önce görülmemiş düzeyde etkileyen salgın (23), üretimin durma noktasına gelmesiyle birlikte arz-talep dengesinin bozulmasına neden olmuştur (24). Uluslararası finansal dengelerin negatif yönde değişimi neticesinde ekonomi dünyasının tüm paydaşları zarar görmüş, finansal hedeflerini revize etmek durumunda kalmışlardır (25). Küresel ekonomiyi derinden etkileyen salgından en çok zarar gören sektörlerden birinin turizm sektörü olduğu görülmektedir (26). Turizm ile havacılık sektörü arasındaki ilişki göz önüne alındığında ise havayolu taşımacılığının mevcut durumdan nasibini alan sektörlerin başında geldiği söylenebilir.

2.1. Pandemi Sürecinin Havacılık Sektörüne Etkisi

Dünyanın herhangi bir noktasına gerçekleştirilen seyahatler küreselleşmeyle birlikte her geçen gün artmaktadır. Uluslararası ekonomik değeri her geçen gün artan bu seyahatler bazen iş maksatlı iken çoğu zaman ise turistik amaçlarla yapılmaktadır (27). Her birinin kendine has avantajları olsa da gerek ekonomik ge-

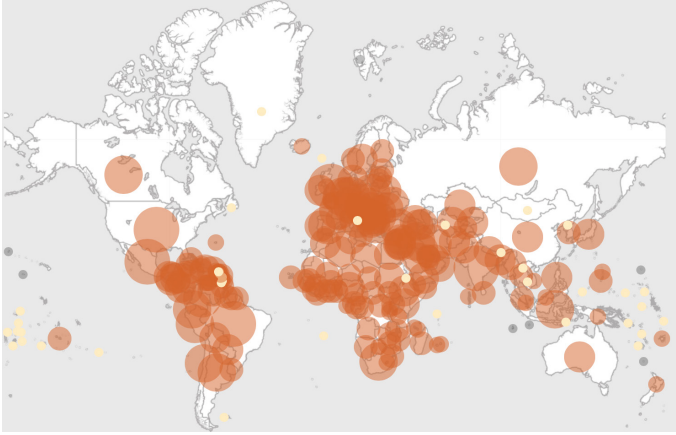
rek zaman gerekse de güvenlik bakımından havayolu taşımacılığının 21. yüzyılın en çok tercih edilen seyahat vasıtalarından biri olduğu görülmektedir.

Tarihin seyrini değiştirecek olan ve diğer sektörlerle kıyaslanamayacak derecede avantajlara sahip havacılığın temelleri 17 Aralık 1903 yılında Wright kardeşler tarafından kontrol edilebilir düzeyde yapılan basit bir uçuş deneyimi ile atılmıştır. Yalnızca 12 saniyelik ilkel düzeyde gerçekleştirilen o tarihteki uçuş, bugünün yüksek teknoloji havacılık faaliyetleri için vizyon niteliği taşımaktadır (28). Zira havacılık tarihinin başlangıcı sayılabilecek bu deneyim, bilim ve teknoloji dünyasına cesaret vermiş, havacılığın hız kazanan bir ivmeyle gelişimine katkıda bulunmuştur.

Dönemin şartlarına bağlı olarak gelişimini sürdüren ticari havacılık, ikinci dünya savaşı yıllarında askeri kullanım ihtiyaçlarının da etkisiyle ivme kazanmıştır (29). 1950'li yılların başında ön plana çıkan turizm faaliyetleri ise havayolu taşımacılığının gelişiminde yaşanan ivmelenmeye pozitif katkılarda bulunmuştur. Denizaşırı mesafelerde seyahate yönelik artan talep ise diğer seyahat alternatiflerine kıyasla havayolu kullanımına olan ilginin de artmasına neden olmuştur. Bilhassa uzak mesafelere yapılacak seyahatler söz konusu olduğunda hız ve konfor gibi iki önemli unsur havayolu tercihinde öne çıkan en belirgin faktörlerdendir. Dolayısıyla daha az yorgunluk, daha çok vakit ve daha etkin bir zaman yönetimi için havayolu tercihi çoğu zaman ilk sırada gelmektedir.

Yukarıda bahsedilen tüm bu avantajların yanı sıra sorunların ülke sınırlarını aşarak dünya genelinde önlenemez bir şekilde yayılmasına da olanak sağlamıştır. Covid-19 salgınının yayılım sürecinde havacılık sektörünün oynadığı rol net bir şekilde görülmüştür (30). Hastalığın ne denli tehlikeli bir boyutta olduğunun belirlenmesine kadar ki kısa zaman diliminde ülkeler arasındaki sınırların açık kalması ve yolcu trafiğinin devam etmesi ise virüsün farklı coğrafyalara nüfuz etme gücünü tetikleyen en önemli unsurdur. Ülkeler arası insan hareketliliğini sınırlandırmak küresel anlamda salgınla mücadelenin öncelikli tedbiri olmuştur. Bu bağlamda havacılık sektörü, uluslararası havacılık otoritelerinin öneri ve bilgilendirmeleri ışığında bir takım tedbirleri uygulamaya koymuştur.

Şekil-1'deki WHO tarafından yayımlanan haritada dünya genelinde Covid-19 pandemisi sebebiyle can kaybı görülen ülkeler verilmiştir. Bu kapsamda tablo hiçbir ülke pandeminin etkilerinden uzak kalamadığı net bir şekilde göstermektedir.

Şekil 1. Dünya Genelinde Covid-19 Salgını

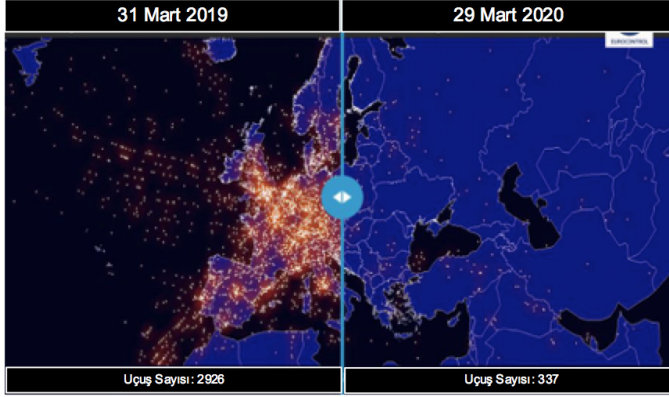
Kaynak: WHO Coronavirus Disease Dashboard, 2020. (31).

2.2. Dünya Havacılık Sektörüne Etkileri

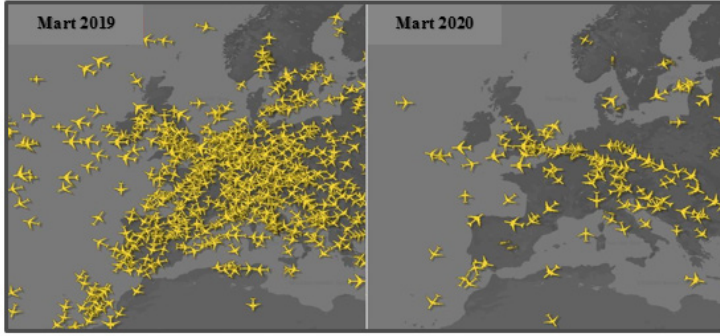
Geçmişte yaşanan salgınlarda da görüldüğü gibi Covid-19'un ülke ekonomileri üzerinde yaratacağı negatif etkileri aşağıda sıralanmıştır (32):

- Gayri safi yurt içi hasılda yaşanan düşüş,
- İşsizlik rakamlarındaki büyük artış,
- Sanayi üretiminde gerçekleşen daralma,
- Kapasite kullanım oranlarında gerçekleşen azalma,
- Ülkeye giriş yapan yabancı sermayenin durması,
- Ani düşüş gösteren turizm gelirleri,
- Borçlanma faizlerinde artış,
- Özel sektör ödemelerinde yaşanan aksaklıklar,
- Vergi gelirlerinde yaşanan düşüş,
- Kamu maliyesinin üzerindeki yükün artış göstermesi,
- Borsalarda yaşanan büyük oranlı kayıplar,
- Hane halkının yaşadığı bireysel kayıplar.

Ekonomik açıdan değerlendirildiğinde en çok etkilenen alanlardan biri olduğu görülen havacılık sektörünün yaşadığı kayıplar her geçen gün artmaktadır. Getirilen seyahat kısıtlamalarıyla birlikte Uluslararası Hava Taşımacılığı Birliği (IATA), sektördeki gelir kaybının 252 milyar dolar seviyesinde olacağını tahmin etmektedir (1). 2019 ile 2020 yılları arasında Avrupa sahası uçuş trafiğinde yaşanan değişim, "Avrupa Hava Seyrüsefer Emniyeti Teşkilatı (Eurocontrol)" ve uluslararası uçuş takip programı "Flightradar24" uygulaması tarafından aşağıda Şekil-2'de sunulan radar görüntüleri ile yayınlanmıştır:

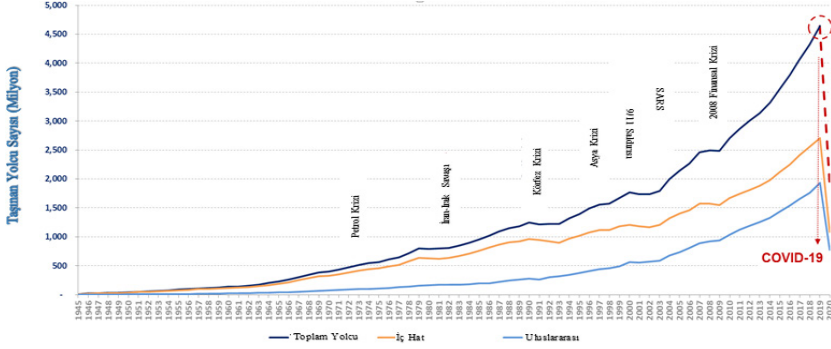

Şekil 2. 31 Mart 2019-29 Mart 2020 Avrupa Hava Trafikliği
Kaynak: Eurocontrol-Situation Over Europe, 2020. (33).

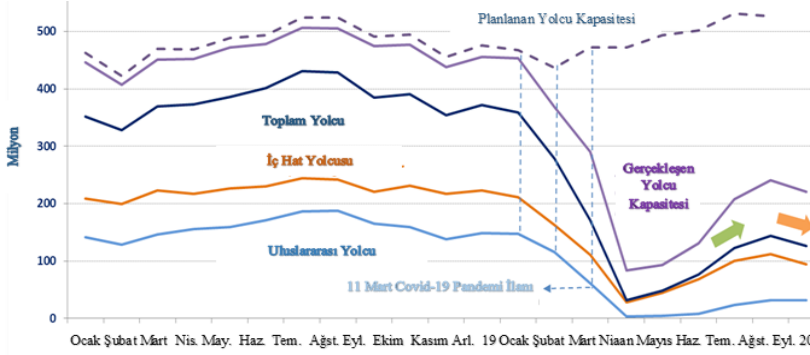
Şekil 3. Mart 2019-Mart 2020 Avrupa Hava Trafikliği
Kaynak: Flightradar24-Situation Over Europe, 2020. (34).

Şekil-3’de Covid-19 salgınının en yoğun yaşandığı Mart 2020 dönemindeki uçuş istatistikleri bir önceki senenin aynı dönemine kıyasla incelendiğinde hava trafiğinin ne derece önemli miktarda düşüş gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu tabloda, resmi otoriteler tarafından getirilen seyahat kısıtlamalarının yanı sıra insanların seyahat planlarını kendi istekleriyle iptal etmelerinin de etkisi bulunmaktadır. Uçuş istatistikleri incelendiğinde 2020 hedeflerinin tutturulması bir yana, ancak ortalama %50 oranında gerçekleşeceğini göstermektedir. Bu göstergeler salgının havacılık sektörünü ne denli olumsuz etkilediğinin ortaya koymaktadır. Tarihsel süreçte yaşanan küresel krizler incelendiğinde sivil havacılık performansı açısından Covid-19 salgınının ne denli büyük bir felaket olduğu aşağıdaki grafikte görülmektedir.

Grafik 1. Küresel Krizlerin Havayolu Yolcu Sayılarına Etkileri
Kaynak: Uniting Aviation, 2020. (35).

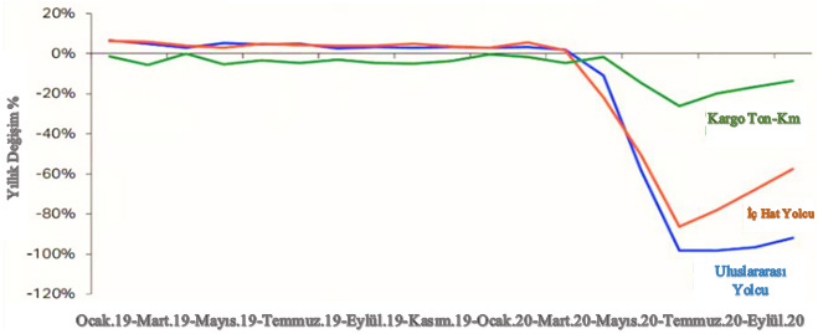
Yukarıdaki grafiğe göre 1973 yılında yaşanan petrol krizinden 2008 finansal krizine kadar yaklaşık 50 seneden bu yana gerçekleşen küresel krizlerin toplamı dahi Covid-19 salgını kadar yıkıcı etkilerle sonuçlanmamıştır. Yıllık yolcu değişim miktarlarına bakıldığında ise dünya genelinde başlayan seyahat kısıtlamaları ve yasakların planlanan koltuk kapasitelerinde yarattığı düşüş göze çarpmaktadır. Buna göre 20 Ocak-20 Nisan 2020 arasındaki dört aylık dönemde planlanan yolcu sayılarında yaklaşık 400 milyon kişilik bir düşüş söz konusudur. İç ve dış hatlar ile toplam uluslararası uçuşlarla ilgili grafik aşağıda sunulmuştur.

Grafik 2. Aylık Yolcu Değişimleri
Kaynak: Uniting Aviation, 2020. (35).

Salgınla birlikte havayolu seyahat talebindeki düşüş hava kargo faaliyetlerine de yansımıştır. Bu azalmanın temel nedeni kargo taşımacılığının büyük bir kısmının (%70-80) yolcu uçaklarının alt bölümlerinde gerçekleşiyor olmasıdır. Ancak gerek insani gerekse de ticari kargo faaliyetlerine olan ihtiyaç bu dönem içinde artarak devam etmiştir (36). Havayolu firmaları özellikle insani ihtiyaç-

ların karşılanması noktasında bazı stratejiler geliştirmiş, bu kapsamda mevcut yolcu uçaklarında bir takım yapısal değişiklikler yaparak kargo operasyonlarını sürdürmüşlerdir. Böylelikle gayri faal durumda bulunan yolcu uçaklarını kısmen de olsa aktif bir şekilde kullanmaya devam edebilmişlerdir. Yolcu kapasitelerinde yaşanan boşluğun kargo operasyonlarıyla birlikte az da olsa doldurulmasını sağlayabilen havayolu firmalarının ekonomik açıdan diğerlerine göre daha az etkilendiklerini söylemek mümkündür. Kargo operasyonlarında yaşanan değişimler aşağıdaki grafikte görülmektedir.

Grafik 3. Küresel Hava Seyahati ve Kargo Hacmi

Kaynak: Uniting Aviation, 2020. (35)

Covid-19 salgınının havacılık sektörü üzerindeki etkileri, ICAO tarafından yayınlanan istatistiklerle farklı boyutlarda incelenebilmektedir. 2020 yılının ilk üç aylık dönem istatistikleri ile aynı yılın son çeyreği ve 2021 yılı ilk çeyreğine ait tahminler yaşanan kayıpların yalnızca koltuk kapasiteleri ile sınırlı kalmadığını göstermektedir. Benzer şekilde yolcu sayıları ve buna bağlı olarak yaşanan gelir kayıpları daha önce benzeri görülmemiş büyüklüktedir. Örnek olması amacıyla Uniting Aviation tarafından yayımlanan Avrupa ve Kuzey Amerika bölgeleri için gerçekleşen ve öngörülen rakamlar aşağıdaki tablo-1’de verilmiştir. Tabloda Avrupa havacılık sektöründe yaşanan kayıpların 2020 yılı için yaklaşık 100 milyar dolar ve Kuzey Amerika için yaklaşık 95 milyar dolara ulaşacağı görülmektedir.

Tablo 1. Bölgesel Yolcu İstatistikleri

Gerçekleşen Öngörülen	Koltuk Kapasitesi (%)			Yolcu Sayısı (Milyon)			Gelir (ABD Doları-Milyar)		
	Toplam	Uluslararası	İç Hat	Toplam	Uluslararası	İç Hat	Toplam	Uluslararası	İç Hat
Avrupa									
2020 1. Çeyrek	-15	-17	-9	-49	-39	-11	-6	-5	-1
2020 2. Çeyrek	-90	-93	-81	-304	-235	-69	-38	-32	-6
2020 3. Çeyrek	-57	-65	-30	-250	-220	-30	-33	-31	-2
2020 4. Çeyrek	-50 → -56	-58 → -65	-29 → -32	-162 → -180	-138 → -155	-24 → -26	-23 → -25	-21 → -23	-2 → -2
2020 Toplam	-55 → -57	-61 → -63	-38 → -39	-765 → -783	-632 → -648	-133 → -135	-100 → -102	-89 → -91	-11 → -11
2021 1. Çeyrek	-39 → -50	-45 → -58	-23 → -29	-119 → -149	-100 → -126	-18 → -23	-17 → -21	-16 → -19	-1 → -2
Kuzey Amerika									
2020 1. Çeyrek	-4	-9	-3	-38	-6	-32	-5	-2	-4
2020 2. Çeyrek	-73	-92	-69	-245	-41	-204	-35	-11	-24
2020 3. Çeyrek	-53	-80	-47	-209	-41	-168	-31	-11	-19
2020 4. Çeyrek	-46 → -51	-64 → -75	-43 → -47	-161 → -186	-28 → -32	-133 → -154	-23 → -26	-7 → -8	-15 → -18
2020 Toplam	-45 → -46	-63 → -65	-42 → -43	-653 → -677	-116 → -120	-536 → -557	-94 → -97	-31 → -32	-62 → -65
2021 1. Çeyrek	-31 → -46	-41 → -66	-29 → -42	-114 → -163	-21 → -30	-93 → -133	-16 → -23	-5 → -8	-11 → -15

Kaynak: Uniting Aviation, 2020. (35).

Dünya ekonomisi üzerindeki etkileriyle küresel finans piyasalarına yön veren havacılık sektörünün aldığı yara uzun yıllar onarılamayacak düzeydedir. Görülen o ki sektördeki tüm şirketler büyüme hedeflerini revize etmek bir yana adeta hayatta kalma mücadelesi vermektedirler. 2020 yılının ilk çeyreğinde koltuk kapasitelerinde gerçekleşen düşüşle gelen daralma, devamında yolcu sayısı ve gelirlerindeki düşüşlerle devam etmiştir. 2021 yılı ilk çeyreği dahil öngörülen rakamlar kapasite kullanımının benzer şekilde devam edeceğini ve bununla birlikte yaşanacak olan gelir kayıplarının aynı dönem için devam edeceğini göstermektedir.

2.3. Türk Havacılık Sektörüne Etkileri

Tüm dünyada olduğu gibi Türk sivil havacılığı da salgından en çok etkilenen sektörlerden biri olmuştur. Ulusal ve uluslararası seyahat kısıtlamalarıyla birlikte havacılık sektörünün aldığı yara her geçen gün artmış, finansal zararın yanı sıra hukuki ihtilaflar da gündeme gelmeye başlamıştır. Bilet iptalleri neticesinde yapılmak zorunda kalınan iadelere gerçekleştirilemeyen operasyonların maliyetleri de eklendiğinde şirketlerin birçoğu iflasın eşiğine gelmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti' de diğer ülkelerdeki uygulamalara benzer şekilde sivil havacılığın ayakta kalabilmesi adına şirketlere gerekli destekleri sağlamıştır. Ancak salgının öngörülenden daha uzun sürmesi ve belirsizliğin ortadan kalmamış olması aktörlerin birbirlerine olan taahhütlerini yerine getirmelerini zorlaştırmış, başta kiralık uçak maliyetleri olmak üzere şirketlerin çok ağır finansal yüklerle karşı karşıya kalma-

larına neden olmuştur.

Türk sivil havacılık otoritesi olan SHGM salgınla mücadeleye yönelik yayınladığı dokümanlarla havacılık sektörüne yön vermektedir. SHGM tüm faaliyetlerini; Sağlık Bakanlığı, başta olmak üzere diğer bakanlıkların yanı sıra ICAO, EASA ve EUROCONTROL gibi uluslararası havacılık otoriteleri ile eşgüdüm içerisinde gerçekleştirmektedir. Bu kapsamda alınan önlemler genel itibarıyla aşağıdaki şekilde özetlenebilir (37):

- Uçuş mürettebatı ve havalimanlarına yönelik tedbirler:
- Uçuş öncesinde hastalık bulgusu gösteren kişilerden sağlık raporu istenmesi.
- Uçuş esnasında tespit edilen hastalık bulgusunun kabin ekipleri tarafından pilota ve pilot tarafından da ilgili resmi kuruluşlara iletilmek üzere yer birimlerine bildirilmesi.
- Salgın kapsamında uygulamaya konulan “yolcu bilgi formunun” tüm yolcular tarafından doldurulması sağlanarak yolcu listesi ile birlikte uçuş sonrasında ilgili birime teslim edilmesi.
- Uçuşlarda yapılan rutin anonsların yanında salgın ile ilgili bilgilendirme ve uyarılarında yapılması.
- Enfeksiyonun yoğun olduğu bölgelerden gelen yolcuların havalimanlarına farklı kapılardan kabul edilmesi.
- Havalimanlarının çeşitli noktalarına yerleştirilen termal ateş ölçüm cihazlarının aktif bir şekilde kullanılmasının sağlanması.
- Kargo faaliyetlerinde mümkün olan en az sayıda mürettebat görevlendirilmesi.
- Riskli bölgelere gerçekleştirilen operasyonlarda görevli personelin takibini sıkı bir şekilde takibinin sağlanması.
- Mürettebat içi gerekli tüm korucu teçhizatın eksiksiz bir şekilde temin edilmesinin sağlanması.
- Mürettebatın günlük hekim muayenesinin yapılması.
- Semptom gösteren personelin karantina kuralları çerçevesinde takibinin yapılması.
- Uçaklara yönelik tedbirler:
- Her operasyon öncesi ve sonrası uçakların dezenfektasyonlarının yapılması.
- Dezenfekte işlemi sırasında gerek kokpit gerekse de kabin bölgesinde mevcut tüm cihaz ve malzemelerin detaylı bir şekilde temizliklerinin yapılması.
- Yapılan her dezenfektasyon işlemi sonrasında uçakların en az yarım saat

süreyle havalandırılmasının sağlanması.

- Uçakların kullanımında olmadıkları dönemlerde 8 saatlik periyotlarla ve ayrıca gün sonrasında su ve deterjan kullanılarak temizlenmelerinin sağlanması.

Sivil havacılık otoriteleri tarafından yapılan çalışmalar, yaklaşık 225.000'den fazla kişiye istihdam sağlayan Türk sivil havacılık sektörünün (38) salgınla birlikte yaşadığı travmanın boyutlarını ortaya koymaktadır. Bu kapsamda 2020 Eylül ayı sonu itibariyle yıllık bazda gerçekleşen hava trafik raporları; tüm uçak, yolcu, ticari uçak ve yük olmak üzere 4 kategoride aşağıda sunulmuştur.

Tablo 2. Ülke İçi Yıllık Uçak Trafik İstatistikleri

HAVALİMANLARI	2019 YILI EYLÜL SONU			2020 YILI EYLÜL SONU (Kesin Olmayan)			2020/2019 (%)		
	İç Hat	Dış Hat	Toplam	İç Hat	Dış Hat	Toplam	İç Hat	Dış Hat	Toplam
Istanbul Atatürk	36.484	93.772	130.256	7.458	19.476	26.934	-80	-79	-79
Istanbul	56.465	166.260	222.725	45.911	93.660	139.571	-19	-44	-37
Istanbul Sabiha Gökçen	102.176	75.187	177.363	59.850	30.714	90.564	-41	-59	-49
Ankara Esenboğa	60.706	15.691	76.397	31.062	7.087	38.149	-49	-55	-50
İzmir Adnan Menderes	45.212	19.092	64.304	26.685	7.982	34.667	-41	-58	-46
Antalya	38.654	132.626	171.280	21.647	29.586	51.233	-44	-78	-70
Muğla Dalaman	18.175	17.850	36.025	11.542	5.503	17.045	-36	-69	-53
Muğla Milas-Bodrum	17.269	12.582	29.851	9.283	5.027	14.310	-46	-60	-52
Adana	25.606	5.057	30.663	18.157	1.974	20.131	-29	-61	-34
Trabzon	16.584	3.882	20.466	9.802	1.050	10.852	-41	-73	-47
Gaziantep	12.495	2.062	14.557	9.869	974	10.843	-21	-53	-26
Diyarbakır	7.866	511	8.377	5.573	228	5.801	-29	-55	-31
Kayseri	9.314	1.971	11.285	5.518	1.527	7.045	-41	-23	-38
Samsun Çarşamba	10.070	987	11.057	7.669	685	8.354	-24	-31	-24
DHMI Toplamı	454.770	311.712	766.482	293.938	83.622	377.560	-35,4	-73,2	-50,7
Ülke Genelİ	636.835	557.280	1.194.115	420.885	208.820	629.705	-33,9	-62,5	-47,3
Transit			359.061			155.535			-56,7
Ülke Genelİ Transit Dahil			1.553.176			785.240			-49,4

Kaynak: DHMI Havalimanları Karşılaştırmalı İstatistikleri. (39).

Tablo-2'de görüldüğü üzere 2019-2020 Eylül dönemini kapsayan bir yıllık süreçte ülke içi hava trafiğinin yaklaşık %50 azaldığını söylemek mümkündür. 2020 yılı Mart ayı itibariyle %90'lara varan daralmanın mevcut oranlarla revize edilmesinde, alınan yeni tedbirler kapsamında toplumsal yaşamın normalleşmesi etkili olmuştur. Havacılık sektörüne ilişkin gerek ekonomik gerekse de yapısal iyileşme salgının seyrine bağlı olarak değişecektir.

Aşağıda verilen Tablo-3 incelendiğinde ise, 2019-2020 Eylül dönemini kapsayan bir yıllık süreçte ülke içi hava trafiğiyle bağlantılı olarak taşınan yolcu sayısındaki düşüşün %62'ye kadar gerilediği görülmektedir. Sektörün ayakta kalabilmesi için gerekli olan Devlet desteği, Özel Sektör-Devlet işbirliği çerçevesinde sağlanmalıdır. İyi yönetildiği takdirde salgından çıkış en az hasarla gerçekleşebilecektir. Tablo-3'de de görüldüğü gibi taşınan yolcu sayısı bakımından 2020 yılı Mart ayı itibariyle %90'lara varan daralmanın %62'lere kadar çekilmesinde, alınan yeni tedbirler kapsamında toplumsal yaşamın normalleşmesi etkili olmuştur.

Tablo 3. Ülke İçi Yıllık Yolcu Trafığı İstatistikleri

Havalimanı	2019 Yılı Eylül Sonu			2020 Yılı Eylül Sonu (Kesin Olmayan)			2020/2019 (%)		
	İç Hat	Dış Hat	Toplam	İç Hat	Dış Hat	Toplam	İç Hat	Dış Hat	Toplam
İstanbul Atatürk	4.236.203	11.876.601	16.112.804	0	0	0	-	-100	-100
İstanbul	8.608.006	26.599.103	35.207.109	5.862.150	12.196.081	18.058.231	-32	-54	-49
İstanbul S.Gökçen	16.291.200	10.438.419	26.729.619	8.489.999	3.895.471	12.385.470	-48	-63	-54
Ankara Esenboğa	8.832.573	1.752.715	10.585.288	3.350.105	627.758	3.977.863	-62	-64	-62
İzmir A.Menderes	6.856.572	2.685.476	9.542.048	3.395.579	848.510	4.244.089	-50	-68	-56
Antalya	5.300.864	23.997.304	29.298.168	2.380.964	4.751.599	7.132.563	-55	-80	-76
Muğla Dalaman	1.304.808	2.972.379	4.277.187	607.495	688.800	1.296.295	-53	-77	-70
Muğla Milas Bodrum	2.089.638	1.694.130	3.783.768	806.394	386.472	1.192.866	-61	-77	-68
Adana	3.229.814	582.091	3.811.905	1.720.092	199.121	1.919.213	-47	-66	-50
Trabzon	2.603.831	377.636	2.981.467	1.333.945	53.184	1.387.129	-49	-86	-53
Gaziantep	1.582.518	286.403	1.868.921	919.973	110.467	1.030.440	-42	-61	-45
Diyarbakır	1.274.893	61.581	1.336.474	787.943	21.391	809.334	-38	-65	-39
Kayseri	1.478.362	275.549	1.753.911	715.199	175.242	890.441	-52	-36	-49
Samsun Çarşamba	1.014.241	114.761	1.129.002	600.501	68.931	669.432	-41	-40	-41
DHMİ Toplamı	50.917.399	47.294.905	98.212.304	22.890.831	8.121.697	31.012.528	-55,0	-82,8	-68,4
Türkiye Geneli	76.263.348	84.949.116	161.212.464	37.416.797	24.304.493	61.721.290	-50,9	-71,4	-61,7
DHMİ Direkt Trans.			422.092			43.368			-89,7
Diğer Direkt Trans.			24.007			75			-99,7
Ülke Geneli Dir. Trans.			446.099			43.443			-90,3
Ülke Geneli Dir. Tr. Dahil			161.658.563			61.764.733			-61,8

Kaynak: DHMİ Havalimanları Karşılaştırmalı İstatistikleri. (39).

Toplam uçak trafiği ve taşınan yolcu sayılarının yanı sıra Tablo-4’de verilen ülke içi faaliyet gösteren ticari uçak trafiği incelendiğinde göze çarpan benzerlik, kayıpların 2021 yılında da devam edeceğine işaret etmektedir. Salgın sürecinde yaşanan belirsizlik geleceğe ilişkin revizyonlara yansımakta, bu ise şirketlerin uzun dönemli planlarını olumsuz etkilemektedir.

Tablo 4. Ülke İçi Yıllık Ticari Uçak Trafığı İstatistikleri

HAVALİMANLARI	2019 YILI EYLÜL SONU			2020 YILI EYLÜL SONU (Kesin Olmayan)			2020/2019 (%)		
	İç Hat	Dış Hat	Toplam	İç Hat	Dış Hat	Toplam	İç Hat	Dış Hat	Toplam
İstanbul Atatürk	27.759	88.220	115.979	186	14.936	15.122	-99	-83	-87
İstanbul	55.121	164.987	220.108	44.132	91.326	135.458	-20	-45	-38
İstanbul S.Gökçen	99.781	73.113	172.894	58.134	29.701	87.835	-42	-59	-49
Ankara Esenboğa	55.419	13.906	69.325	24.904	5.687	30.591	-55	-59	-56
İzmir A.Menderes	40.839	17.965	58.804	23.317	7.458	30.775	-43	-58	-48
Antalya	32.802	127.985	160.787	16.650	28.522	45.172	-49	-78	-72
Muğla Dalaman	8.542	16.037	24.579	4.656	5.092	9.748	-45	-68	-60
Muğla Milas-Bodrum	13.935	9.962	23.897	5.806	2.233	8.039	-58	-78	-66
Adana	19.329	4.815	24.144	11.677	1.744	13.421	-40	-64	-44
Trabzon	15.453	2.899	18.352	9.345	512	9.857	-40	-82	-46
Gaziantep	9.945	1.923	11.868	6.796	919	7.715	-32	-52	-35
Diyarbakır	7.628	469	8.097	5.313	204	5.517	-30	-57	-32
Kayseri	9.039	1.847	10.886	5.276	1.503	6.779	-42	-19	-38
Samsun Çarşamba	6.249	779	7.028	4.541	548	5.089	-27	-30	-28
DHMİ Toplamı	316.864	291.023	607.887	164.021	71.100	235.121	-48,2	-75,6	-61,3
Ülke Geneli	475.069	533.008	1.008.077	267.747	192.887	460.634	-43,6	-63,8	-54,3

Kaynak: DHMİ Havalimanları Karşılaştırmalı İstatistikleri. (39).

Bu zorlu süreçte mevcut nitelikli çalışanların kaybedilmemesi, salgın sonrası oluşacak yeni düzende ihtiyaç duyulan istihdam kaynağını güçlendirecektir. Dolayısıyla yaşanan krizin geçici olduğu ve dönemsel gerçekleşen olumsuz koşulların düzelmesiyle birlikte eski talebin uzun vadede de olsa tekrar gündeme

geleceği unutulmamalıdır.

Dünya ticaretinin yalnızca %1'ini oluşturmakta olan hava kargo taşımacılığı, 6 trilyon dolarlık hacmiyle bu alanda %35'lik bir finansal değere sahiptir. Dolayısıyla finansal ağırlığı açısından bakıldığında dahi hava kargo taşımacılığının ne denli önemli bir alan olduğu göze çarpmaktadır (40). Böylesine kritik bir alanda Türkiye, merkez konumunda bulunan havalimanları, zaman ve mesafe avantajı sağlayan uçuş yollarıyla hava kargo faaliyetlerinde dünyanın önde gelen ülkelerinden birisidir. Dünya genelinde 25 milyonu aşan havayolu endüstrisi çalışmasının işini kaybetme endişesi taşıdığı (41) bugünün koşullarında sektörü ayakta tutan en büyük etken hava kargo taşımacılığının devam ediyor olmasıdır. Ülke içi yıllık yük trafiği istatistikleri tablo-5'de verilmiştir.

Tablo 5. Ülke İçi Yıllık Yük Trafiği İstatistikleri (Ton)

HAVALİMANLARI	2019 YILI EYLÜL SONU			2020 YILI EYLÜL SONU (Kesin Olmayan)			2020/2019 (%)		
	İç Hat	Dış Hat	Toplam	İç Hat	Dış Hat	Toplam	İç Hat	Dış Hat	Toplam
İstanbul Atatürk	43.253	886.578	929.832	3.096	612.330	615.426	-93	-31	-34
İstanbul	100.392	892.928	993.321	63.006	545.963	608.969	-37	-39	-39
İstanbul S.Gökçen	116.145	180.235	296.380	71.574	64.262	135.836	-38	-64	-54
Ankara Esenboğa	63.360	30.093	93.454	25.305	16.017	41.322	-60	-47	-56
İzmir A.Menderes	56.405	48.530	104.935	42.144	20.301	62.445	-25	-58	-40
Antalya	46.439	300.025	346.464	22.431	61.814	84.245	-52	-79	-76
Muğla Dalaman	11.227	39.070	50.297	5.770	9.947	15.717	-49	-75	-69
Muğla Milas-Bodrum	17.685	22.308	39.993	7.736	5.124	12.860	-56	-77	-68
Adana	25.958	10.047	36.006	15.610	4.162	19.772	-40	-59	-45
Trabzon	22.583	6.860	29.443	12.227	1.356	13.583	-46	-80	-54
Gaziantep	13.450	5.280	18.730	8.294	2.787	11.081	-38	-47	-41
Diyarbakır	9.578	1.379	10.957	6.875	612	7.487	-28	-56	-32
Kayseri	14.745	5.880	20.626	6.747	4.119	10.866	-54	-30	-47
Samsun Çarşamba	8.328	2.568	10.896	5.653	1.806	7.459	-32	-30	-32
DHİMİ Toplamı	428.852	1.371.099	1.799.951	222.252	748.204	970.456	-48,2	-45,4	-46,1
Ülke Geneli	649.279	2.452.499	3.101.777	358.512	1.360.225	1.718.737	-44,8	-44,5	-44,6

Kaynak: DHİMİ Havalimanları Karşılaştırmalı İstatistikleri. (39).

Tablo-5 incelendiğinde diğer havacılık faaliyetlerine kıyasla daha az etkilenen hava kargo taşımacılığı son bir yıllık süreçte yaklaşık %45 oranında düşüş yaşadığı görülmektedir. Ancak salgına rağmen insani amaçlar için devam etme zorunluluğu bulunan bu taşımacılık türünün daha hızlı toparlanacağını söylemek mümkündür.

3. Sonuç

2019 yılının son çeyreğinde ortaya çıkan ve diğer ülkelere hızla yayılarak bir pandemiye dönüşen covid-19; toplumsal ve ekonomik hayatı büyük ölçüde etkilemiştir. Birinci yılını doldurduğumuz şu günlerde pandemi süreci hale devam etmektedir. Devam eden aşı çalışmaları süreçte olumlu gelişmeler beklenmesine sebep olurken pandeminin etkilerinin daha uzun süre hissedileceği herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir.

Krizin ilk sinyallerinin algılanmasından itibaren havacılık otorite ve işletmeleri tarafından kriz yönetim teknikleri uygulamaya konmuştur. Bu dönemde havacılık işletmelerinin uyguladıkları kriz yönetim teknikleri çeşitlilik arz etmekle birlikte genel olarak öncelikle çalışan sağlığına yönelik alınan tedbirler, finansal planlamalar, kriz süresince devam ettirecek faaliyetlerin planlaması ve kriz ortamının getirdiği fırsat ve tehditlerin tespit çalışmaları başlıkları altında toplandığı görülmektedir. Bu uygulamaları havacılık faaliyetlerine yönelik tedbirler ve havaalanlarına yönelik tedbirler olarak ikiye ayırmak mümkündür. Öncelikle getirilen uçuş yasakları bütün havacılık işletmelerini etkilemiştir. Ancak ilerleyen dönemde alınan tedbirler ile kısıtlı uçuşlar yapılmaya başlamıştır. Bu tedbirler kapsamında uçakların dezenfeksiyonu, yolcuların uçuş süresince maske kullanımı, elektronik biletleme ve temassız işlemler hayata geçirilmiştir. Havaalanlarında ise yolcuların üst aramalarının temassız yapılması, ateşinin ölçümü ve sosyal mesafe kuralları başta olmak üzere birçok düzenleme uygulamaya konmuştur.

Dünya ekonomisine ve havacılık sektörüne etkileri açısından değerlendirildiğinde Covid-19 salgınının etkilerinin son derece yüksek olduğu görülmektedir. Özellikle halen devam eden seyahat yasakları sebebiyle IATA, sektördeki gelir kaybının 252 milyar dolar seviyesinde olacağını tahmin etmektedir (1). 2020 yılının ilk çeyreğinde koltuk kapasitelerinde gerçekleşen düşüşle gelen daralma, devamında yolcu sayısı ve gelirlerindeki düşüşlerle devam etmiştir. 2021 yılı ilk çeyreği dahil öngörülen rakamlar kapasite kullanımının benzer şekilde devam edeceğini ve bununla birlikte yaşanacak olan gelir kayıplarının aynı dönem için devam edeceğini göstermektedir.

Tüm dünyada olduğu gibi Türk sivil havacılığı da salgından en çok etkilenen sektörlerden biri olmuştur. Seyahat kısıtlamaları sonucu bilet iptalleri ve gerçekleştirilemeyen operasyonlar sektörün zararını üst seviyelere çıkarmıştır. SHGM tarafından uçuş mürettebatı, havalimanları ve uçaklara yönelik bir dizi tedbirler hayata geçirilmesine rağmen 2019-2020 Eylül dönemini kapsayan bir yıllık süreçte ülke içi hava trafiğinin yaklaşık %50, taşınan yolcu sayısında %62 ve hava kargo taşımacılığında %45 azalması engellenememiştir.

Bir yıllık süreçte elde edilen veriler geleceğe dönük daha tutarlı tahminler yapılmasına yardımcı olmuştur. Ancak salgın sürecinin henüz tamamlanmamış olması havacılık sektörüne etkilerinin tamamının ortaya konmasını engellemiş ve bu çalışmanın kısıtı olmuştur. Salgın tamamladığında etkilerinin tamamını içeren daha geniş çalışmalar yapılabilecektir.

KAYNAKÇA

1. Akça, M. Covid-19'un Havacılık Sektörüne Etkisi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 2020 7(5): 45-64.
2. Murat, G. ve Mısırlı, K. Küçük Ve Orta Ölçekli İşletmelerde Kriz Yönetimi: Çaycuma Örneği, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2005 1(1): 1-19.
3. Mustafayeva, L. ve Dosaliyeva, D. Sosyal Hizmet İşletmelerinde Kriz Yönetimi, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi* Yıl: 2015, Sosyal Hizmet Özel Sayısı:148-175.
4. Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe Sözlük, 2020. www.sozluk.gov.tr, (12.10.2020).
5. Tutar. H. Kriz ve Stres Ortamında Yönetim. İstanbul: Hayat Yayıncılık İletişim Eğitim Hizmetleri. 2020.
6. Tağraf, H. ve Arslan, N.T. Kriz oluşum süreci ve kriz yönetiminde proaktif yönetim. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*.2003 4(1): 149-160.
7. Tekin, F. Kriz Yönetimi ve Kamu Yönetimi İçin Önemi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 2015 18 (2): 119-135.
8. Genç, F.N. Kriz Yönetimi Ve Kamu Yönetiminde Uygulanabilirliği, *Vermirlilik Dergisi*, 2009 4(1): 7-22.
9. Şahin, S. Kriz ve Kriz Yönetimi Kapsamında Küçülme: Konaklama İşletmelerinde Örnek Bir Uygulama, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
10. Önen, S.M. ve Kanayran, H.G. Yedinci Bölüm Kad-Med Arası 65 Kavramın İncelenmesi, (Ed. M.Akif Özer) *Kamu ve Özel Sektör Yönetimi İçin Yönetim Sözlüğü*, Adalet Yayınevi, Ankara. 2014. S.265-306.
11. Macit, A. ve Macit, D. Türk Sivil Havacılık Sektöründe Covid-19 Pandemisinin Yönetimi, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2020 7(4): 100-116.
12. Wilson, M.E. and Chen, L.H. Travellers Give Wings to Novel Coronavirus (2019-nCoV). *Journal of Travel Medicine*, 2020:1-3.
13. CAAC. Preventing Spread of Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) Guideline for Airlines (4th Edition). 2020.
14. WHO-2019-nCoV-Aviation. Operational Considerations for Managing COVID-19 Cases or Outbreak in Aviation. Interim Guidance. 2020.
15. CAAC. Preventing Spread of Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) Guideline for Airports (4th Edition). 2020.
16. Taubenberger, J.K. and Morens, D.M. 1918 Influenza: The Mother of All Pandemics. *Medigraphic-Emerging Infectious Diseases*, 2006 17(1): 69-79.

17. Shereen, M.A., Khan, S., Kazmi, A., Bashir, N. and Siddique, R. CO-VID-19 Infection: Origin, Transmission and Characteristics of Human Coronaviruses. *Journal of Advanced Research*, 2020 24: 91-98.
18. Thienemann, F., Pinto, F., Grobbee, D.E., Boehm, M., Bazargani, N., Ge, J. and Sliwa, K. World Heart Federation Briefing on Prevention: Corona-virus Disease 2019 (COVID-19) in Low-Income Countries. *Global Heart*, 2020 15(1): 1-5.
19. Vidya, C.T. and Prabheeshb, K.P. Implications of COVID-19 Pandemic on the Global Trade Networks. *Emerging Markets Finance and Trade*, 2020 56(10): 2408-2421.
20. Hsu, L.Y., Chia, P.Y. and Lim, J.F. The Novel Coronavirus (SARS-CoV-2) Epidemic. *Annals Academy of Medicine, Singapore*, 2020 49: 1-3.
21. Demir, M, Günaydın, Y. ve Demir, Ş.Ş. Koronavirüs (Covid-19) Salgın-ının Türkiye’de Turizm Üzerindeki Öncülleri, Etkileri ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 2020 16(1): 80-107.
22. WHO. Coronavirus Disease (COVID-19), Situation Report, 1-24. 2020.
23. Gennaro, F.D., Pizzol, D., Marotta, C., Antunes, M., Racalbutto, V., Verone-ese, N. and Smith, L. Coronavirus Diseases (COVID-19) Current Status and Future Perspectives: A Narrative Review. *International Journal of En-vironmental Research and Public Health*, 2020 17(2690): 1-11.
24. UNDP. Covid-19 and Human Development: Assessing the Crisis, Envi-sioning the Recovery. *Human Development Perspectives*, UNDP 1 UN Plaza, New York, USA. 2020.
25. Phan, D.H.B. and Narayan, P.K. Country Responses and the Reaction of the Stock Market to COVID-19—a Preliminary Exposition. *Emerging Markets Finance and Trade*, 2020 56(10): 2138-2150.
26. United Nations. Policy Brief: Covid-19 and Transforming Tourism. Uni-ted Nations. 2020.
27. Nissalke, T.E. The Air Transportation System in the 21st Century. In Ha-ghighat, H. and Kim, J.J. (Ed.). *Sustainable Built Environment-Vol. II, EOLSS*. 2009. S.365-386.
28. Storm, R., Benson, T., Galica, C. and McCredia, P. *Learning to Fly: The Wright Brothers’ Adventure*. National Aeronautics and Space Administra-tion, NASA. 2003.
29. Iatrou, K. *100 Years of Commercial Aviation*. Hermes Air Transport Club. 2004.
30. Nakamura, H. and Managi, S. *Airport Risk of Importation and Exportati-*

- on of the COVID-19 Pandemic. *Transport Policy*, 2020 96: 40-47.
31. WHO, 2020. <https://covid19.who.int>, (15.10.2020).
  32. Yılmaz, İ., Dursun, Ş., Yaprak, İ., Arısoy, H.S. ve Peker, M.L. Kovid-19 Salgını ve Sonrası Ekonomi Boyutu ile İlgili Değerlendirmeler. Polis Akademisi Yayınları, 91/36, Ankara. 2020.
  33. Eurocontrol. 2020. Traffic Comparisons. <https://www.eurocontrol.int/covid19>. (14.10.2020).
  34. Flightradar24. 2020. Flights Informations. <https://www.flightradar24.com/data/flights>. (14.10.2020).
  35. Uniting Aviation. Effects of Novel Coronavirus (COVID-19) on Civil Aviation: Economic Impact Analysis. Montreal, Canada: Air Transport Bureau. 2000.
  36. Adıgüzel, S. After COVID 19 Air Transportation. *International Journal on Social Sciences*, 2020 5(3): 65-77.
  37. SHGM. Uçuş Operasyon Emniyet Bülteni. Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü, Bülten No: 2020-01. 2020.
  38. SHGM. Faaliyet Raporu 2019, Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü. 2020.
  39. DHMİ, 2020, Havalimanları Karşılaştırmalı İstatistikleri <https://www.dhmi.gov.tr/Sayfalar/Istatistikler.aspx>, (16.10.2020).
  40. Akoğlu, B. ve Fidan, Y. Dünyada Hava Kargo Taşımacılığı Pazarı ve Türkiye'nin Yeri, *Ekonomi, İşletme ve Yönetim Dergisi*, 2020 4(1): 30-51.
  41. SHGM. 2020. Haberler. <http://web.shgm.gov.tr/tr/haberler/6350-iata-covid-19-nedeniyle-25-milyon-calisanin-isinin-risk-altinda-oldugunu-acikladi> (22.10.2020).

• Bölüm-7 •

DERS KİTAPLARI PERSPEKTİFİNDEN ERKEN
CUMHURİYET DÖNEMİNDE YURT BİLGİSİ
DERSLERİ VATANDAŞLIĞI

Günseli GÜMÜŞEL¹

---

¹ Öğretim Görevlisi Doktor, Atılım Üniversitesi, gunseli.gumusel@atilim.edu.tr,
Orcid ID: 0000-0001-8068-4294

1. GİRİŞ

Vatandaşlığın bir olgu ve kurum olarak ortaya çıkışı Cumhuriyet'in kuruluşuna bağlanabileceği gibi, bu kurumun temellerinin 1839'dan itibaren süregelen modernleşme çabalarıyla oluşturulduğu da savunulabilir bir fikirdir. Çünkü çalışmamız açısından her iki görüşün birleştiği nokta aynıdır. Vatan ve yurt kavramlarının devlet ve birey arasındaki ilişkinin vazgeçilmez ifadesi olması, vatandaşlık kavramının da tamamen vatanla ilgili bir kavram olarak doğmasına neden olmuştur. Eğer vatandaşlık kavramı devlet ve birey arasındaki yasal ve siyasi ilişkiyi ifade etmiyorsa devlet- birey ilişkisi vatandaşlık olarak adlandırılmaz. Çünkü bu ilişki bireyin hak ve özgürlüklerini tanımlar. Yani bu noktada devlet, bireyin hak ve özgürlüklerini meşrulaştıran ve koruyan bir kurum olarak ortaya çıkar. Bu durumda devlet tarafından verilmeyen veya onun korumadığı hak ve özgürlüklerin olması mümkün değildir. Öyleyse vatandaşlık ya da yurttaşlık dediği zaman Türkiye'de akla, birbirinden ayrılamaz devlet, millet ve birey arasındaki yasal ve siyasi ilişki gelmelidir.

Söz konusu yurttaş refleksleri açısından sivil değil askerdir. Bu yeni yurttaş tipi savaş yurtseverliğini barış zamanına taşır ve böylece Cumhuriyet sürekli bir zihinsel seferberlik alanı haline gelir. Cumhuriyet öğretmenlerinden beklenen şey, okullaşma oranının en yüksek olduğu ilkokuldan itibaren bu özelliklere sahip milli yurttaş üretmesidir. Bu profilin en tamamlayıcı özellikleri ise devlete sadakat ve fedakârlıktır. Cumhuriyet'in 1950'ye kadar süren resmi yurttaş anlayışının temelinde "etnik- kültürel" bir aidiyet duygusu yatar. Özellikle dönemin Yurt Bilgisi dersleri başta olmak üzere, neredeyse tüm ders kitaplarında yapılan vurgu budur. Devlete sadakat, fedakârlık ve aidiyet duyguları Türklerin tarihsel özellikleriyle ilişkilendirilerek doğallaştırılmakta, yurtseverliğin ve yurttaşlığın en önemli göstergesi olarak yüceltilmektedir.

Bütün bunlar yan yana konulduğunda Cumhuriyet yönetiminin devrimi yaşatacağı sınıfı kültürel planda yaratmaya çalıştığı ve tıpkı kültür kavramı gibi "kimlik" kavramının da devletin belli yönelimleri içinde belirlenen bir olgu olduğu anlaşılır: toplumun üzerinde taşıyacağı ve bireyin kendisini özdeşleştireceği kimlik önceden saptanarak belli bir kültür yönsemesi içine girilir. Amaca ulaştıracak araç ise Yurt Bilgisi Dersleri vatandaşlığıdır.

2. YURT BİLGİSİ DERSLERİNİN İŞLEVİ

Lozan Antlaşması, Cumhuriyet'in İlanı ve 1924 Anayasası Türkiye'nin içerde ve dış dünyada temel güvencesi oldu. Ancak nihayet birer yazılı belge olan bu güvencelerin devamlılığı ve hayata geçirilmesi, toplumda somut dayanakların varlığını gerektiriyordu. Ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi yapının kurumsal-

laştırılması şarttı. Mustafa Kemal'in 1920'li yılların başında artık bir düşünce sentezine vardığını ve bunu uygulamada kararlı ve strateji sahibi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. 1923 yılından itibaren bu stratejinin anahtar kelimeleri Cumhuriyet, yurttaşlık bilinci, medeni kanun, laik yönetim, evrensel hümanist değerlere açık bir ulusal eğitim sistemi, kadının toplum içinde işlev sahibi olması, uygarlaşma ve kalkınma olmuştur. Kültür ve eğitimin ağırlığı ekonomik ve sosyal konuların ağırlığıyla başa geçti. Çünkü stratejinin dayanacağı unsur insandı (1) ve zihinlerde tanımlanan yeni insan ve toplum tipi eğitimle gerçek olacaktı. Cumhuriyet'in yurttaşlığı sadece haklarıyla tanımlanan bir insan tipine değil, yükümlülükleri de bulunan bir tasarıma dayanıyordu. (2)

Eğitim Bakanı Vasıf Çınar'ın çıkardığı 8 Eylül 1924 tarihli genelgede eğitim ve öğretimin amaçları yeniden tanımlandı:

“Eğitimin milli esaslara ve Batı medeniyetinin yöntemlerine dayanması,

Çocukların kalplerinde ve ruhlarında Cumhuriyet için fedakâr olmak ülküsünü taşımaları,

Okulların vicdan ve fikir hürriyeti ve bilinçli bir sorumluluk telkin etmesi,

Okulların tasarruf, yardımlaşma ve iktisat fikirleri vermesi,

Okulların çocuklarda hür ve makul bir disiplin oluşturması.” (3)

Cumhuriyet eğitimi yurttaşa demokratik ve çağdaş bir toplumun ögesi olduğu bilincini, davranışını kazandırmayı temel hedef olarak seçmişti. Amaç kültürlü insan yaratmaktı; kültür bir yerde aynı zamanda davranıştı da. Bu yüzden Mustafa Kemal kültürü eğitimle bir tutarak ulusal taşlardan birisi olarak kabul etmiştir. (4)

Cumhuriyet'le birlikte başlayan eğitim ve kültür reformlarına egemen olan politika bütüncü kalkınma stratejisidir. İnsan yetiştirme davası bu stratejinin ayrılmaz bir parçasıydı.

Gelişim ilk yıllarda zor ve yavaş oldu. Ancak İsmet İnönü'nün 5 Mayıs 1925 yılında hitap ettiği Muallimler Birliği Kongre üyelerine de söylediği üzere onlar *“bir bahar sabahında evinden kalkmış, havanın güzelliği içinde koruluklar arasından bir avuç yeşilliğe vakfi ümit eden adamlar değillerdi.” (5)*

Buraya kadar yapılan çalışmalarla uluslaşma yolunda önemli bir atılım gerçekleştirilmiş, Türk halkına Türk olmaktan kıvanç duyma bilinci aşılanmıştı. Böylece ülkede kültürel bütünlük ve ulusal kimlik bilincinin gelişmesi hızlandırılmıştı. Nihayetinde Türk milli eğitim sistemi temel görevi olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin varlığının sürdürülmesi işlevini yerine getirebilecek bir yapıya kavuşturulmuştu. (6)

1931 yılında Bakan Esat genelgesinde, her dersin asıl amacının öğrencileri milli hayata uyumlu ve Türk milletine ve Türkiye Cumhuriyeti'ne son derece faydalı birer vatandaş haline getirmek olduğunu belirtir. Aynı bakan bir başka ge-

nelgesinde ise bu görüşünü vurgulayarak tekrar eder:

“Türk Mektebi, eline teslim edilmiş olan her Türk çocuğunu Cumhuriyet rejiminin psikoloji ve ideolojisini tamamiyle kavramış, Türk Milleti ve Türkiye Cumhuriyeti için son derece faydalı bir Türk vatandaşı haline getirmeye mecburdur.”

1930 tarihli Lise ve Orta Mektepler Talimatnamesi'nin de öğretmenlerden bir isteği vardır: Cumhuriyet eğitimi vermek için programlar dâhilinde ve haricinde her fırsat değerlendirilecektir. Ulusal eğitimin en önemli parçalarından biri ise yetişecek kuşaklara ulus sevgisi ve ulus bilinci verebilmektir.

Laik, cumhuriyetçi ve ulusal kültürü geliştirmeye dayalı bir eğitim politikası temel alınarak insan yetiştirilmesi esas referans noktası kabul edildi. Bu yüzden Türk Devrimi Cumhuriyet üzerinde yükselen politik kurgusunu; bu kurguya uyacak sosyal, ekonomik ve kültürel yapı değişikliklerini sürekli zenginleştirmek ve kurumlaştırmak durumunda kaldı. Tüm bunları kendine özgü değerler dizgesiyle şekillendirdi. Özellikle kültürel dönüşümler devrimin ve yeniden doğuş atılımının itici gücü olacaktı. Kültürel değerler ve kurumlar devrimi köklendirip toplumsallaştıracaktı. Cumhuriyet'in genel eğitim ilkelerine bakıldığında ulusçu, halkçı, devrimci, laik Cumhuriyet vatandaşı yetiştirme amacı açıkça görülür.

20. yüzyılda yeni çağın güç simgelerine doğru hızla değişme isteği tüm ülkelerin gündemindeydi. En zor şartlar altında değişim tasarımı, başka ülkeler tarafından parçalanıp yutulmak üzere saldırıya uğrayan Türkiye için yapıldı. Cumhuriyet'in uyguladığı değişim programı türünün ilk örneğiydi. Çünkü Cumhuriyet'in kurucularının önünde başka bir örnek yoktu. Hatta böyle bir hamleyi yapmak için gerekli kavramlar ve araçlar da henüz bulunmuyordu. Tüm belirsizliklerin ve sorumlulukların yüklenilerek girildiği bu değişim tasarımının uygulanan en cesur program olduğu söylenebilir. Türkiye Cumhuriyeti'nin yaşadığı sürece sadece değişimin hızlandırılması adını veremeyiz, ortada gerçek bir tümenden dönüşüm vardır. (7)

Bunu başarabilecek en güçlü bağ ise, vatandaşlık üzerine inşa edilecek bir devlet- toplum ilişkisi olacaktı. Yine de bunu yaparken toplumun Osmanlı'dan kalma devlete bağlılık ve ülkeye bağlılık bilincinden yararlanmaları kaçınılmazdı. Ayrıca devletle ordunun iç içeliği, vatandaşlıkla askerliğin eş anlamlılığı bu ilişkinin temelini oluşturacaktı. (7) (8)

II. Meşrutiyet aydınlarının “yeni insan- yeni toplum” projesi kapsamında üzerinde durdukları okulda vatandaş eğitimi, Cumhuriyet'in kurucu önderlerinin ulus inşası ve uluslaşma projesinin önemli bir boyutunu oluşturdu. Cumhuriyet kadrosu için okul; bireylerin sosyalizasyonu, yeni top-

luma eklenmelerini ve bu projeyi tanımlayan değerlerin genç kuşaklar tarafından içselleştirilmesi amaçları için merkezi öneme sahipti.

Cumhuriyet'in ilanından sonra, 1924 yılında Galatasaray'ın müfredat programına, birinci devrede birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıflarda *Malumat-ı Vataniye* (1926 İlköğretim Müfredat Programıyla 4. ve 5. Sınıflarda *Malumat-ı Vataniye* dersinin adı bu kez Yurt Bilgisi olarak değiştirilecekti) dersi konulmuştur. Bu programla Galatasaray'ın *Türkçe* derslerine *Tarih, Coğrafya ve Vatani Malumat* da eklenmiş oluyordu. Bu okulda okuyan öğrencilerin milli eğitim almaları bakımından bu değişim önemli bir adımdı. (9) Yine aynı yıl öğretmen okullarında, dört yıllık darülmualliminin ikinci, üçüncü, dördüncü yıllarında verilen *Ahlak, Malumat-ı Medeniyeye ve Hukukiye* dersleri yerine dördüncü yılda iki saat *Malumat-ı Vataniye* dersinin konulduğunu görüyoruz. Bu dersin konuları Cumhuriyet rejiminin iyiliklerini telkin edecek şekilde düzenlenmişti.

Cumhuriyet Döneminin ilköğretim ders programları açısından ilk büyük düzenleme 1926 tarihli İlköğretim Müfredatı ile gerçekleşir. 1926 tarihli program, amaç bölümünden itibaren baştan sona ilköğretimin yurttaş inşa sürecindeki rolünü vurgular. Buna göre, ilkokulların başlıca amacı genç nesli muhitine faal bir halde intibak ettirmek suretiyle iyi vatandaşlar yetiştirmektir. Yurt Bilgisi dersi, amacı “yurttaş yetiştirmek” olan ilköğretimin amaçlarını doğrudan doğruya gerçekleştirir. Programda da belirtildiği gibi bu dersin ilk tedrisatta görevi çok büyüktür. Çünkü bu ders diğer dersler için “bir telakki ve temerrüz sahası” oluşturur; diğer tüm derslerin “bir merkez ve mihveri” mahiyetindedir.

3. MUALLİM ABDÜLBAKİ'DEN YURT BİLGİSİ DERSLERİ

Bu bilgiler ışığında 1927- 1928 yılları arasında Muallim Abdülbaki (Gölpınarlı) tarafından kaleme alınan ve 5. sınıflarda okutulan kitabı incelemek anlamlı olacaktır. “Yurt Bilgisi Atatürk Dönemi Ders Kitabı” adıyla basılan kitabın müfredat programı “*Türk Devleti, Türk Milleti, Türkiye; Eski İstibdat Devri, Meşrutiyet, Hükümet Çalışma Hayatına Nasıl Yardım Eder, Hükümet Makinası Nasıl İşler, Kanunlar...*” gibi genel başlıkları içerir. Bu başlıkların altında konular Cumhuriyet ideolojisine uygun olarak detaylandırılarak anlatılır.

“Eski İstibdat Devri, Meşrutiyet” genel başlığının altındaki kısımlarda “Düşman İstilasası, Hilafetin Hainliği, Milli Uyanıklık, Devrimin Büyük Rehberi ve Kahramanları, Gazi, Cumhuriyet En İyi Bir İdaredir, Halk İdaresidir...” şeklinde ifadeler vardır.

Kitapta “Türk Vatandaşlarının Görev ve Hakları” konusunda vatanın korun-

ması ve savunulması, vergi ve askerlik görevi, askerliğe hazırlık konuları hep birlikte ele alınır:

“Her hak bir ödev karşılığıdır demiştik. Türk vatandaşlarının da birçok görevleri ve bunlara karşılık da hakları vardır. Rahatça yaşamamız, emniyet altında çalışmamız bizim bir hakkımızdır. Fakat bu hakkı, hükümetimize yardım eder, vatanımızı düşmanlardan korursak kazanabiliriz. Hükümetimiz bizden işlerimizi görmek için vergi istiyor. Vergileri vermezsek bütün işler yüzüstü kalır. Ne kolayca ticaret edebilmek için yolumuz, ne bizi koruyacak polislerimiz, jandarmamı, ne haklıyı haksızdan ayıracak mahkemelerimiz olur. O vakit millet karışıklık içinde kalır. Düşmanlarımıza fırsat vermiş oluruz. Bağımsızlığımızı da kaybederiz, vatanımızı da, milletimizi de...” (10)

Görüldüğü üzere devletin işlerinin düzenli yürümesi için milletin verdiği üç beş kuruş vergi olmazsa karışıklık çıkar hatta düşmanlar işin içine karışır ve bağımsızlık, vatan ve millet kaybedilir. Metnin devamında vergisini kaçırانların hırsızlık yaptığı ve bunların en büyük hırsızlar olduğu belirtilerek ilginç bir de tespitte bulunulur. Konunun devamında vatandaşın görevlerinin yalnızca vergi vermekle bitmeyeceği, vatanın ve bağımsızlığın da yine vatandaş tarafından korunması gerektiğinden bahsedilir. Yazara göre, ölüm esir olmaktan, bayraksız, vatansız, hakaret altında yaşamaktan bin kat daha hayırlıdır. Askerlik vatandaşın en birinci ve kutsal görevidir. Hürriyet, bağımsızlık ve serbest çalışmak ise bu görevin karşılığı olan haklardır. Ayrıca savaş çıkınca, hükümet de vatandaşını bu göreve davet edince sevine sevine gidilmelidir. Aksi durumda:

“Asker olmamaya çalışmak, hem kendine, hem bütün milletine, vatanına ihanet etmektir. Böyle adamların Türklükle alakası yoktur. Bunlar hain, vatansız kimselerdir.”

Atatürk de bizzat yazdığı Yurttaşlık Bilgileri kitabında aynı konulara tek bir farkla değinir. Yurttaşların devlete karşı görevlerinin en büyük görevi ve aynı zamanda en kutsalı seçime katılmaktır (11), askerlik yapmak değildir.

1930 yılında Yurt Bilgisi derslerinin içeriğinde değişiklik yapılır. Buna göre, Yurt Bilgisi dersi ortaokulun her üç sınıfında okutulacak olup “millet, devlet, demokrasi, cümhuriyet, hürriyet, müsavat” gibi prensiplerin izahı ile “intihap, vergi, askerlik konularını ve rejimi” anlamaya hizmet edecektir. 1930 İlköğretim Müfredat Programı’nda bu dersin esas prensibi şöyle açıklanır:

“Mülkiyet ve aile esasına müstenit demokratik bir devlet olan Türkiye’nin ancak bu nokta-i nazardan mütalaası genç talebede devlet, yurt, millet ve milliyet hakkında esaslı bir bilgi husule getirebilecektir...” (12)

Hasan Ali Yücel’e göre, Yurt Bilgisi dersinin verdiği bilgi ve terbiye ile geleceğin Türk eliti gerçek vatanseverler olarak yetişecek ve bu çok büyük bir deği-

şim anlamına gelecekti.

Dönemin ders kitapları incelendiğinde, 1933 yılından itibaren Yurt Bilgisi ve Yurttaşlık Bilgisi derslerinin kitaplarına ciddi bir özen gösterildiği görülür. Devlet tarafından basılan bu kitaplar, müsabakalar açılması yoluyla eğitimciler tarafından oluşturulan bir jüri karşısında, yazarların eserlerinin yarışması yoluyla seçilmekteydi. Eserlerin fiziki görüntüleri, üslupları ve konuları basım yılından yılına göre farklılıklar gösterir.

4. 1930'LU YILLARIN YURT BİLGİSİ DERS KİTAPLARI (İLKOKUL 4. VE 5. SINIFLAR)

İnceleme kapsamındaki ders kitaplarının ilki 1933 yılında ilkokul 4. sınıf öğrencileri için Maarif Vekâleti tarafından yazdırılan ve ilgili sınıfta okutulması kabul edilen Yurt Bilgisi kitabıdır. (13) Dönemin diğer bütün kitapları gibi ulusallaşma yaklaşımını benimseyen ders kitabının fihrist kısmındaki konuları: *“milli duygu, devlet, Cümhuriyet, Cümhuriyetten önce nasıl idare olunurduk, İstiklal Savaşı, hürriyet, hürriyeti koruma, bağlılık, askerlik vazifesi”* dir.

Bahsedilen ders kitabıyla aynı adı ve basım yılını taşıyan ancak Devlet Matbaasında tertip edilmiş olmasına rağmen farklı bir şirket tarafından basılan kitabın içeriği de aynıdır. (14) İlkokul 4. sınıflar içi hazırlanan ders kitabı “millet” konusu ile başlar. Konuda Türk olma tanımı dil üzerinden yapılır: *“İşte Türk dilini konuşan, anlaşılan ne kadar insanlar varsa, hepsine birden (Türk) denir.”* Sonraki paragrafta da dil ve Türkçe konusuyla devam edilir. Bir Türk'ün dilini sevmesi iddialı ulusçuluk söylemleriyle desteklenir. Çünkü *“Türk dili dünyadaki dillerin en güzeli ve en tatlısıdır. Anneler ve babalar çocuklarına Türk diliyle ”Yavrım, çocuğum” ve “Oğlum, kızım” der. Onları güldüren, sevindiren, adam eden, yükselten bütün o sözler o “güzelim Türkçedir”.*

Her konunun sonunda “Sorgular” başlığıyla sorular bulunur. “Millet” konusunun sonundaki sorular şunlardır: *Türk olduğunuz sevinir misiniz? Türklüğünüzle niçin övünürsünüz?* Bu sorularla birlikte ulusçuluk konusunda verilmek istenen özgüven ve cesaret öğrenciye yavaş yavaş kazandırılmış olur.

Konunun devamında ideal Türk milleti imajı ile karşılaşılır:

“Türk milleti temizdir, yücedir. Türk milleti yalan bilmez; Türk milleti düşmandan korkmaz; Türk Milleti doğruluktan ayrılmaz. Ahlakı çok temizdir.”

Bu sözlerden hemen sonra paragraf farklı bir eksene kayar. Buna göre,

milli duygu dışında kalan ama en az bu duygu kadar büyük ve tatlı bir duygu daha vardır: “insanlık duygusu”. Dili ve milleti ne olursa olsun, can taşıyan ve acı tatlı duygularla çırpınan bütün insanlar sevilir. Tabii ki bu insanlar “*bize kötülük yapmadıkça; anayurda, cana ve mala göz koymadıkça*” sevilir ve bunları yapmayan hiçbir millet düşman sayılamaz. Çünkü *Türk, düşmanlık göstermiyen milletlerle dost olarak yaşar.*

Ardından geçmişten kopuş sergileyen bir tutumla “Cümhuriyetten Önce Nasıl İdare Olunurduk?” konusuna giriş yapıldığını görüyoruz. “Eskiden” diye başlayan konuda “eski”nin bir devamı ya da dönüşümü olma ihtimali asla kabul edilmez. “Eski”nin tüm olumsuzlukları sıralanır ve Osmanlı yönetimi ve uygulamaları kıyasıya eleştirilir.

Bu ifadeden sonra, ilgili bölümde 1908 yılından Mondros Mütarekesine kadar yaşanan olaylar özetlenir ve “İstiklal Savaşı” başlığıyla devam edilir. Devletin sosyal ve bayındırlık işlerindeki rolüne kısaca değinildikten sonra yine askeri konulara girilir:

“Yurdumuza göz diken düşmanlara karşı askerlerimiz var; tüfeklerimiz, toplarımız var; tayyarelerimiz, zırhlılarımız, denizaltı gemilerimiz var. Askerleri yaşatan, silahları, tayyareleri alan, bunlarla yurdumuzu düşmanlara karşı koruyan devlettir”.

Ayrıca “bizim devletimiz” olarak adlandırılan devlet, vatandaşlarının yüz akıdır ve gözünün bebeğidir. Vatandaşlar devleti severler, ona candan sarılırlar ve onu korumak için çalışırlar.

“Hürriyet” konusunun ele alındığı bölümde her Türk’ün hürriyetinin olduğu vurgulanır. Bu görüşün doğru olduğuna dair en büyük gösterge “*köylünün tarlasında çalışması, çocuğun okulunda okuması, demircinin demir dövmesi, kadının evinde uğraşması ve memurun dairesinde çalışması*”dır. Çünkü kitaba göre, bu örneklerdeki insanların hepsi hürdür ve kimse kimseyi rahatsız etmez.

“Hürriyeti Koruma” hakkında öğrencilere bilgi verildiği bölümde yoğun şekilde eski- yeni karşılaştırılması yapılır. Sonunda da öğrencilere, hürriyeti canlarından fazla sevmeleri ve mutlaka korumaları yönünde telkinde bulunulur.

Kitabın bu bölümünden sonra kamuoyu, eşitlik, sosyal yardım gibi daha toplumsal konulara geçiş yapılır. Çocukların arasında bir fark olmadığı gibi, her Türkün kanun önünde eşit olduğu öğrencilere çeşitli örneklerle açıklanmaya çalışılır. Sosyal yardım yapmanın bir Türkçülük meselesi olduğu öne sürülür:

“Yurdunu, milletini seven, içtimai yardımdan elini çekmez, kesesini sak-

lamaz. Türk merhametlidir; Türk iyi yüreklidir; Türk Türkü sever; Türk bütün insanları sever. Muhtaç olanlara içtimai yardımda bulunur.”

“Vatandaşın Devlete Karşı Vazifeleri” kapsamındaki “İntihap Vazifesi” üzerine şunlar belirtilir:

“... Türk vatandaşları, kendi yerlerine, millet işlerini düşünecek, kararlara bağlıyacak adamları takım takım kendi içlerinden seçerler... İntihap, vatandaşların hem hakkıdır, hem vazifesidir. Turalım ki millet, bu hakkını, bu vazifesini yerine getirmesin... Böyle olunca millet, rüzgâra tutulmuş yaprak gibi önüne gelen milletin esiri olur.”

“Vergi” başlığı üzerinde de önemle durulur. Verilen vergilerle devletin neler yaptığı açıklandıktan sonra vergisini vermeyenlerin milletini sevmediği ve milletine hainlik yaptığı vurgulanır. Vergi verilmezse ne olur sorusunun cevabında dönemin ulusallaşma ve askeri bakış açısının yansımalarını buluruz:

“Vergi verilmezse, mesela ordu kurulamaz; askere silah, cephane alınamaz; donanma hazırlanamaz; tayyare yapılamaz. Bunlar olmayınca da yurdumuzun sınırları her türlü düşmana açık olur. Düşman topraklarımıza girer. Milletini seven bir Türk buna razı olamaz. Türk hiçbir vakit alçalmamıştır. Hiçbir vakit düşmanına kölelik etmemiştir. Bundan sonra da etmiyecektir.”

Eski- yeni karşılaştırılmasına bu konuda da gidilir ve eskiden milletin vergi vermesine rağmen bu paraların nereye sarf edildiğini padişaha sormazken; Cumhuriyet yönetimiyle birlikte millet, verdiği verginin nerelele gittiğini “parası parasına” sorabilmektedir. Yurt Bilgisi dersinin amaçlarında belirtildiği üzere, Cumhuriyet rejiminin iyiliklerinden her fırsatta bahsedilir.

Kitapta “Askerlik” ve “Ordu Hayatı” başlıklarının neredeyse en detaylı işlenen başlıklar olduğu görülür. Her şeyden önce, askerlik vazifesini Türklerden iyi hiç kimse yapamazdı:

“Bunu Türklerden iyi kim bilir? Yüzlerce yüz yıldan beri ataları askerlik eden Türklerden başka hangi millet vardır? Hangi millettir ki Türk kadar askerlik etmiş, Türk kadar askerliği sevmiş olsun? Asker geçerken görürsek yüreğimiz hoplamağa, gözlerimiz yaşarmağa başlar. Babamız askerdi, büyükbabamız askerdi, dedemiz askerdi.”

Askerlik eğitiminin gerekliliği ve dönemin yeni savaş anlayışı olan topyekûn savaş hakkında bilgi verilir. Buna göre artık bütün millet askerdir. Bir savaş çıkması halinde yaşları 20- 45 arasında olan her Türk silah altına alınır. Askerin savaşta tüfek, makineli tüfek ve top kullanabiliyor olması

şarttır. O halde bunları kullanmayı öğrenmesi bir zorunluluktur. Ancak bu kolay öğrenilecek bir görev değildir, geniş ve büyük bir bilgidir. Bu sebeple yirmi yaşını bitiren her genç bir kez asker ocağına çağrılır. Böylece gençler askerliği öğrenerek işlerinin başına geri dönerler ve savaş durumunda devlet kolayca ordu toplayabilir.

Askerlik vazifesinden sonra ordu hayatı da anlatılır. Yapılan tanımlamalara göre asker, öldürmeyi ve ölmeyi göze almış adam anlamına gelir. Asker ölüme isteyerek; ölmek için değil öldürmek için koşar. Fakat bu koşulda ölme ihtimali olduğunun da farkındadır. Yurdu ve milleti için kendini ölüme hazırlamış insanlar yüksek ve mübarek adamlardır. Ayrıca ordu bir okuldur: itaati, yurt ve millet sevgisini, silah kullanmayı, savaşmayı, arkadaşlığı ve nihayet ölmeyi ve öldürmeyi öğretir.

Son olarak, kitabın bu bölümünde Mustafa Kemal Atatürk'ten *“bizim yüce Başkumandanımız, sevgili yüce Gazimiz, Cümhuriyeti kuran Gazi babamız, büyük Türkoğlu Mustafa Kemal”* sıfatlarıyla bahsedildiği görülür. Çoğu örnekte olduğu gibi bu kitapta da bu tür abartılı ifadelerin kullanılması şaşırtıcı değildir. Çünkü dönemin heyecanı ve canlılığı itibariyle devlet kurucusunun *“kahramanlık”* yönü ön plana çıkarılır.

Dönemin diğer Yurt Bilgisi ders kitaplarına bakıldığında, konuların büyük oranda yukarıdaki kitabın şablonuna göre belirlendiği görülür.

Araştırmamız kapsamında ele alınan diğer bir Yurt Bilgisi ders kitabı ilkokul 5. sınıflar için yazılmıştır. (15) Aynı kitabın Devlet Basımevi tarafından yine 1933 yılında yapılan baskısıyla bu baskısı arasındaki farklılık fihristte kendisini gösterir. Çünkü Türk Kitapçılığı Limited Şirketi tarafından baskısı yapılan bu kitabın içindekiler kısmında, 1935 baskıda *“Esas Teşkilat Kanunu”* olan başlığın burada *“Ana Yasa Kanunu”* olarak alındığını görüyoruz. Ayrıca yine bu ders kitabında ilk kez *“Altı Ok”* konusunun işlendiği görülür ama yine aynı kitabın 1935 ve 1937 baskılarında bu konuya yer verilmemiştir. 1930'lu yılların ilkokul 5. sınıf Yurt Bilgisi ders kitaplarında genel olarak dikkati çeken şey, aynı dersin 4. sınıf kitaplarına göre çok daha somut konulara değinmiş olmasıdır. Bilhassa Atatürk'ün ölümünden hemen sonra 1940'lı yıllarda basılan Yurt Bilgisi kitaplarının şeklen ve içerik olarak değişikliğe uğradığı görülür. Her şeyden önce kitaplarda görsel kullanımına daha fazla yer verilir ve ulusçulukla ilgili ifadeler 1930'lardaki kadar baskın değildir. Ayrıca her konunun sonunda yer alan sorularda da değişiklikler vardır. Önceden yalnızca bir tek doğru cevabı olduğu var sayılan ve cevapları yalnızca tekrar edilen sorular varken, 1940'lı yılların kitaplarındaki soruların belli bir çerçevede öğrencinin ken-

di görüşlerini ve deneyimlerini de ortaya koymasını cesaretlendirecek şekilde sorulduğu görülür.

5. İLKOKUL 4. VE 5. SINIFLAR İÇİN YURT BİLGİSİ KİTAPLARI

Bedia Ermat ve Kemal Ermat tarafından yazılan Yurt Bilgisi Dersleri 4. sınıf kitabı 1945'te basılır. (16) Kitabın başındaki iki görsel vardır. Bunlardan ilki, İsmet İnönü'nün söylediği,

“Devletimizin banisi ve milletimizin fedakâr, sadık hadimi; insanlık idealinin âşık ve mümtaz siması, eşsiz kahraman ATATÜRK, Vatan sana minnettardır” sözünün altında yazılı olduğu bir Mustafa Kemal Atatürk görselidir. Sonraki sayfada ise İsmet İnönü'nün “Cumhurbaşkanımız” alt yazılı resmi bulunur.

Kitapta işlenen konular 1930'lu yıllarda basılan kitaplardaki konulara kıyasla daha fazla sivil ve sosyal bilgi içerir. Örneğin “*Aile Yuvası, İş Bölümü, Okul Yönetimi, Milli Duygu, Köyde Nasıl Yaşarız, İmece ve Yardımlaşma, Çiftçilik, Kasaba ve Şehirlerde Yaşayış, Türkiye’de Hükümet Teşkilatı...*” gibi. “Milli His” konusunda milli hissin tanımı yapılırken, önceki kitaplarda kullanılan askeri öğelerin pek azına rastlanır. Ancak doğal olarak uluslaşma söylemi varlığını sürdürmeye devam eder:

“Milletimize gelecek iyilikten veya kötülükten duyduğumuz üzüntü veya sevincin adı milli duygudur. Milli duygu bir milletin bütün kişilerinin birden duyduğu duygudur. Türk milleti, birbirine en çok bağlı olan, birbirini en çok seven, birbirine en çok güvenen bir millettir. Türk milleti iyi ahlaklılığı, çalışkanlığı ve yiğitliğiyle tanınmış üstün bir varlıktır. Türk milleti ahlaki, sanatı, yiğitliğiyle bütün milletlere örnek olmuştur. Bizim tarihimiz yeryüzündeki bütün milletlerin tarihinden eskidir...”

İncelenen kitapta konuların sonunda genellikle çocuklara veya öğrencilere öğütler verilir. (17)

Milli duygunun ve Türk milletinin anlatıldığı başka bir konuda çocuklara verilen özel mesaj şöyledir:

“Ben Türk çocuğuyum; dilim, dileğim, tarihim Türktür. Tarihten daha yaşlı bir milletin çocuğu olduğum için öğünmek hakkımdır. Türk olduğumu düşündükçe göğsüm kabarıyor. Atalarımızın bize emanet ettiği bu vatana bir kat daha güzelleştirmek, yükseltmek için bütün varlığımla çalışacağım; onu koruyacağım. Ben de büyük milletim için faydalı bir insan olacağım. Onun uğrunda atalarım gibi canımı feda etmekten çekinmeyeceğim.

Ben Türk çocuğuyum; dilim, dileğim, tarihim Türktür.”

Aynı yazarların 5. sınıflar için yazılan Yurt Bilgisi kitapları da açılan ya-

rışmada birinci gelmiştir. (18) İncelenecek bu ders kitabında konular farklılaşsa da, yine aynı anlaşılabilirlikle konu anlatımının devam ettiğini görüyoruz. Yurt Bilgisi 5. sınıf ders kitabında bu kez değinilen konuların Coğrafya, Tarih, Medeni Bilgiler ve Askerlik alanları başta olmak üzere geniş bir skalaya yayıldığını ve i içe geçtiğini görürüz. Türkiye haritasının ve ülkenin konumunun anlatıldığı bölümde, haritanın altında şu ifadelerin yer alması dönemin ulusallaşma politikalarının eğitime yansımaları düşünül­düğünde şaşırtıcı bir etki bırakmayacaktır:

“Türkiye, Avrupa’nın doğusunda, Asya’nın batısında kara ve deniz sınırlarıyla ayrılmış 776 bin kilometre karelik bir toprak parçasıdır. Burası Türk vatanıdır. Yüzyıllardan beri Türklere yurtluk eden bu topraklar, dünya durdukça Türk yurdu olarak kalacaktır. Çünkü her Türk, bu büyük toprağı kendi canı gibi sever ve benimser. Bu toprak, onun için seve seve can veren milyonlarca Türk şehidinin yattığı topraktır. Türk yurdu, Türk bayrağının dalgalandığı güzel ülkedir.”

Kitabın askerlik ve gençlik konularında saptanan görüşler, dönemin geleneksel yaklaşımına sıkı sıkı bağlı kalır. Türkiye gençliği ve askerlik görevi özdeşleştirilir. Metinlerde, gençlerin Cumhuriyetin emanetçisi oldukları sıklıkla belirtilir. Bu yüzden Türk gençliği yurdunu korumalıdır.

Aynı ders kitabının 1945 baskısıyla (19) 1943 baskısı arasında içerik bakımından bir fark göremeyiz ama 1945’te basılan kitapta şeklen bir değişiklik vardır. Kitabın arka kapağına Milli Eğitim Bakanlığı yayımlarından ocuk kitapları basılmıştır.

İncelememiz kapsamında ele alınan sonuncu Yurt Bilgisi ilkokul 5. sınıf kitabı Tarık Emin Rona’nın bir müsabaka sonucu 22 seri kitap arasından birinci seçilen ve 04.08.1939 tarih ve 101 sayılı karar ile üç yıl süreyle okullara kabul edilen Yurt Bilgisi Dersleri kitabıdır. (20) Aynı derecedeki diğer Yurt Bilgisi kitaplarıyla bu eser arasında ilk göze çarpan farklılık Rona’nın kitabındaki görsellerin çok daha sanatsal içerikli ve özenli seçilmesidir. Resimlerin anlatılan konunun sayfasında yer alması ve değişik tasarımlarla sayfalara yerleştirilmesi kitabı okuyan okuyucunun sıkılmamasını sağlıyor. şekil bakımından dikkat çekici bir başka özellik de ilk önce İsmet İnönü’nün, daha sonra ise Atatürk’ün resminin konulmasıdır.

Bu çalışmada ele alınan Yurt Bilgisi kitaplarının çoğunda Cumhuriyet konusu işlenir ancak sadece Rona’nın kitabında ilk sırayı bu konu alır. Yazar, Türkiye Cumhuriyeti’ni anlatmaya istiklal nedir sorusuyla başlar. Kavramın klasik bir tanımını verildikten sonra istiklalin, yeryüzündeki insanların kavuşabileceği en büyük mutluluk olduğuna işaret edilir. Metinde esir insanlar hayvanlarla eşdeğer

tutulur ve esir milletlerin *“insan gibi yaşamak hakkını taşımayan, başkalarına uşaklık eden, acınacak kimseler... başkalarının yumruğu, tekmesi, küfrü ve zulmü altında inleyen zavallı insanlar”* olduğu değerlendirilmiştir.

Sonraki bölümde en güzel hükümet şekli olarak tasvir edilen Cumhuriyetin iyiliklerinden bahsedilir.

İkinci bölümde yurdun düşmandan korunması devletin birinci görevi olarak saptanır. Hiçbir yabancı devlet vatanın tek karış toprağına bile el uzatamaz. Çünkü devlet topraklarına saldıran, yurttaşlarına kötülük yapmaya kalkın ve istiklaline göz kayan herkesi “ezer” ve “ortadan kaldırır.”

“En Büyük Ödevimiz Askerlik” konusunun anlatımında değişik bir yol izlenmiştir. Ölüm ve öldürme temalarının diğer yıllara göre daha az kullanıldığı ve ifadelerin yumuşatıldığı dile getirilebilir. Yazara göre, Türk’ün en sevgili varlığı, üzerine canından fazla titredığı şey istiklalidir. Bu açıklamadan sonra konunun ilk mesajı çocuklara verilir:

“Çocuklar ! Her devlet, kendisine uşaklık ve kölelik edecek, çalışıp çabalıyarak kendisini doyuracak zayıf milletleri arar. Bunun için, istiklalini korumak isteyen milletler; en kuvvetli devletlere bile yenilmiyecek, boyun eğmiyecek kadar kuvvetli olmak zorundadırlar. Kuvvet istiklalini biricik koruyucusudur.”

Çocuklara hitaben verilen bu mesaj hemen sonra açılır, öğrencilere yurdun istiklalini koruyacak en güçlü varlığın onun askeri ve ordusu olduğu izah edilir. Daha sonra çocuklara hitaben ikinci mesaj da verilir:

“Çocuklar ! Her Türk yurtdaşı; milletini kurtaracak olan ordunun gönüllü bir eri, yılmaz bir askeridir. Yurdumuza ayak basarak istiklalimize göz diken düşmanlara karşı hepimiz silahımıza sarılarak kanımızın son damlasına kadar arslanlar gibi çarpışırız. Milletini bize bağışladığı canı bu uğurda seve seve verir, fakat topraklarımızda düşmanı bir dakika bile yaşatmayız.”

Öğrencilere verilen ikinci mesajın da açıklaması yapılır. Buna göre, üzerinde güle oynaya yaşanan yurt toprağı ataların döktükleri kanlarla kazanılmıştır. Eğer onlar İnönü’de, Sakarya’da ve Dumlupınar’da düşman kurşunlarının önünde “parçalanmasalardı” şimdi tüm Türkler esir olup yerlerde sürüneceklerdi. Bu açıklamadan sonra çocuklara son mesaj verilir:

“Türk bu acıya dayanabilir mi Çocuklar, Türk esir yaşayabilir mi hiç?”

Yukarıda, analiz edilen kitap hakkında genel bilgi verirken, ölüm ve öldürmek temasının biraz daha yumuşatıldığından bahsedilmişti. Bu savı destekleyecek örnek ifadelerden biri “Asker Ocağı” konusunda geçer:

“20 yaşına giren her Türk çocuğı asker ocağına alınır. Burada giydiği çok şerefli asker üniformasıyla çalışarak silah kullanmasını, düşmanla dövüşmeyi, vurulmadan vurmaya ve düşmanı yenmeyi öğrenir.”

Diğer bir deyişle “20 yaşına giren Türk çocuğunun” artık ille de gözü kapalı tehlikeye atılıp, canını hiç düşünmeden feda etmesi beklenmemektedir. Vurulmadan vurmak daha akla yatkın bir seçimdir ve düşmanın üzerine körü körüne atılmaktansa onu nasıl yeneceğini öğrenmek Türk askerini kuşkusuz ki daha az kahraman yapmayacaktır. Her askerin canının bir önemi vardır.

Türk çocuğu için verilen son mesaj da koyu harflerle bildirilir:

“Türk Çocuğu! Yurdun biricik varlığı, biricik kuvveti, biricik desteği sensin. Asker olduğunu unutma. Her Türk yurtdaşı asker doğar, asker olarak ölür.”

6. ORTAOKULLAR İÇİN YURT BİLGİSİ VE YURTTAŞLIK DERS KİTAPLARI

1939- 1950 yılları arasındaki ortaokul Yurt Bilgisi ders kitaplarının tamamı Tezer Taşkiran tarafından yazılır. Yurt Bilgisi ortaokul ders kitapları kapsamında incelenecek ilk eser 1939 basım Yurt Bilgisi I'dir. (21) Diğer kitaptakilere çok benzer olan konular bölüm bölüm işlenmeye başlamadan önce ders kitabının başına “Medeni Bilgiler” isimli bir metin kaleme alınmıştır. Burada medeni bilgilerin, içinde yaşanılan cemiyetin bir üyesi olarak ne gibi haklarımız ve vazifelerimiz olduğunu öğreten ve cemiyetin teşkilatını tanıtan bilgiler olduğu anlatılır. Ayrıca haklarımızı bilmek ve vazifelerimizi yerine getirmek vatandaşlık ve insanlık borcudur.

Yurt Bilgisi I adlı ders kitabının ikinci baskısı 1940 yılında yapılır. (22) İçerik ve şekil bakımından bir önceki yıl yapılan ilk baskıdan farkı yoktur. Ders kitabında üzerinde durulan konulardan birisi askerlik vazifesidir. Konu anlatımında gözetilen iki ana tema vardır. İlki vatandaşın vatana karşı en esaslı vazifesinin askerlik olduğu, ikincisi ise toprakların ve milletin istiklalinin tehlikeye düşmesi hainde “icabında” hayatı feda edebilmektir. Metne göre, can vermek bir emirdir. Diğer tüm kitaplarda yazıldığı gibi burada da askerlik vazifesinin bütün vatandaşların borcu olduğu ve barış zamanında mutlaka hazırlık yapılması gerektiği vurgulanır. Askerlik konusunun sonunda Türkiye Cumhuriyeti'nin dünyanın barışı en fazla seven milletlerinden biri olduğu yazılır. Türkiye hem yurt içinde hem de yurt dışında barış ister ama barışın korunması için daima çok güçlü bir orduya sahip olması gerektiğinden emindir. İşte bu nedenle tüm Türkler askerlik vazifesini “candan” sever ve ona büyük bir dikkatle hazırlanırlar.

Yine *Yurt Bilgisi I* ders kitabının 1941 baskısında (23) içerik ve anlatımın önceki iki yılın aynısı olduğu görülür. Ancak önceki baskıların girişinde bulunan “Medeni Bilgiler” metni bu kez “Yurt Bilgisi” başlığıyla yeniden yazılmıştır. 1941 baskısında göze çarpan bir başka nokta, kitabın arka

kapağına “Milli Eğitim Bakanlığı İlkokul IV üncü Sınıf Kitapları” başlığıyla ders kitaplarının, kitap yazarlarının ve kitap fiyatlarının yazılmış olmasıdır. Aynı ders kitabının 1947 baskısı içerik ve kapsam bakımından bir önceki baskıdan farklı değildir.

Son olarak *Yurt Bilgisi I* ders kitabının Talim ve Terbiye Kurulu’nun 1 emriyle altıncı defa basılan 1948 baskısında (24) da içerik bakımından bir önceki baskı ile farklılık bulunmaz. Ancak bu baskıda yine kitabın arka kapağında bir değişikliğe gidilir. Bu kez arka kapağa Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları satış yerleri ve telefonu olanların telefon numaraları yazılmıştır.

Tezer Taşkıran’ın *Yurt Bilgisi II* adlı ders kitabının 1939 (25) , 1940 (26) , 1941 (27), 1946 (28), 1948 (29) ve 1949 (30) yıllarında yapılan baskılarının arasında hiçbir içerik ve şekil farkı olmadığı belirtilmelidir. Bu nedenle inceleme yalnızca 1941 tarihli ders kitabı üzerinden yapılacaktır. *Yurt Bilgisi II* ders kitabında dikkati çeken ilk şey içindekiler kısmının birinci kitaba göre çok daha geniş tutulması ve somut konuların ağırlıklı olarak detaylarıyla işlenmesidir. Bu kez konulara Cumhuriyet Halk Partisi ve Halkevleri de dâhil edilir. Ayrıca yine bu kitabın en sonuna uzun bir “Sorular” kısmı eklenmiştir.

Yurt Bilgisi II ders kitabının ilk konusu olan anayasa başlığına, devlet şeklinin cumhuriyet olduğunu gösteren birinci maddenin değiştirilmesinin dahi hiçbir şekilde teklif edilemeyeceği belirtildikten sonra eklenir: “*Bu temelin sarsılmasına hiçbir Türk vicdanı müsaade etmez.*”

Büyük Millet Meclisi Hükümeti Devri konusuna gelindiğinde ise doğal olarak milliyetçilik söylemlerinin ilkiyle de karşılaşmış oluruz:

“... Osmanlı İmparatorluğunu ortadan kaldırmak, Türk yurdunu bölüşmek için geniş bir plan hazırlandığı anlaşılıyordu. Fakat Türk milleti ölmeyecekti. Türklüğün binlerce yıllardan beri süren egemenlik ve hürriyet sevgisi harekete geçti. Atatürk’ün etrafında toplanan Türk büyüklerinin idaresinde bütün Türk milleti ayağa kalktı. Çeşitli milli guruplar, çiğnenmek istenen Türk egemenliğini ölüncüye kadar korumak için silaha sarıldılar ve dört bir taraftan yurda giren düşmanlara karşı yürüdüler.”

Kolayca anlaşılacağı üzere Yurt Bilgisi derslerini alan öğrencilerden de aynı tutum ve cesaret beklenmektedir. Cumhuriyet Devri’nin anlatıldığı bölüme gelindiğinde ise ulusallaşma konusuna son rötuş yapılmıştır bile:

“*Her Türk ünlü geçmişi ile övünebilir. Her Türk hakkını ve vazifesini bilir bir Cumhuriyet vatandaşıdır.*”

Yurt Bilgisi II kitabının en detaylı üzerinde durduğu kurumlardan birisi, Milli Savunma Bakanlığıdır. Bu konu anlatırken “milli savunma, milli

güvenlik, Türk ordusu, barış zamanında savaşa hazırlanmak” kavramları üzerinden gidilir. Aynı şekilde Milli Eğitim Bakanlığı konusunda da dönemin üzerinde yoğunlaştığı temaların izleri vardır. Eğitimde millilik ve karma eğitim kavramlarının altının çizildiği bir başka mesele de Halkevleri ve Halkodaları konusudur. Metinde, Cumhuriyet Halk Partisine mal edilen bu kuruluşlar “*milli hayatın ve milli eğitimin başlıca yuvaları*” olarak tanımlanır. Ayrıca buralarda erkek ve kadın vatandaşların bir arada toplandıkları bir salon olduğundan bahsedilir. Yurdun her köşesindeki ilgili salonlarda bütün vatandaşlar karşılıklı saygı ve sevgi ile temiz, aydınlatıcı, faydalı, öğretici, neşeli toplantılar yaparlar. Son olarak, incelenen kitabın sonunda, konuları kapsayan 121 sorunun bulunduğu uzun bir bölüm vardır. Bu soruların bir kısmı doğrudan bilgiye yönelikken, diğer kısmı öğrenciyi düşünmeye ve fikirlerini açıklamaya sevk eder:

“9- Atatürk <<Bir milletin ruhu zaptolunmadıkça, bir milletin azim ve iradesi kırılmadıkça o millete hâkim olmanın imkânı yoktur>> diyor, bu fikri açınız”,
20- Atatürk <<Egemenlik verilmez, alınır>> diyor. Bu fikri açınız.” gibi.

1950 yılına gelindiğinde Yurt Bilgisi ders kitaplarının içerik, anlayış ve isim olarak tamamen değiştiğini görürüz. Artık dersin adı “Yurttaşlık Bilgisi” olmuştur. İçeriğindeki konular ise ulusallaşma etkilerinden –önceki kitaplarla karşılaştırıldığında- neredeyse arınmıştır. Örneğin, *Yurttaşlık Bilgisi II* ders kitaplarında (31) “Yurt” ve “Millet” başlıklı kısa konular dışında kesinlikle önceki kitaplardaki ulusallaşma temalarına ait konulara rastlanmaz. Öğrenciye herhangi bir duygu verilmez, onun yerine öğrenci, uzun ve resmi bir dil kullanılarak aktarılmış salt bilgiyle baş başa bırakılır. Aynı yıl basılan *Yurttaşlık Bilgisi III* ders kitabında (32) durum biraz daha farklıdır. “Demokrasi”, “Hak ve Vazife”, “Vatandaşlık Ödevlerimiz” ve “Meslek Seçimi” genel başlıkları verilir. Demokrasi başlığını taşıyan konuda demokrasi kavramını anlatan cümleler “*demokrasiyi seviyoruz*” teması altına yerleşir. Hedeflenen yaş grubundaki öğrencilerin anlayacağı sadelikte anlatılan konuda göze çarpan özellik sürekli “biz” öznesinin kullanılmasıdır:

“Biz, idare edilenin rıza ve isteğine dayanan bir idare şekli istiyoruz. Vatandaşların kendi kendilerini idare etmelerini istiyoruz... Kendi kendilerini idare etmekten haz ve gurur duymalarını istiyoruz. Bütün vatandaşların başkalarına zarar vermemek şartı ile hürriyet içinde yaşamalarını istiyoruz.”

Aslında burada basitleştirilerek verilmek istenen mesaj açıktır. Klasik devlet ve vatandaş söylemi içinde kendine yer bulan “devletin esas gayesi

insanlara hükmetmek, onları çeşitli usullerle korkutarak baskı ve inzibat altında tutmak değildir...bilakis, devlet meşru bir hukuk düzeni kurarak, vatandaşların emniyet ve eşitlik içinde olmalarını” (33) ifadesinin temelinde devlet ve vatandaş öznelerinin “biz” tanımlamasıyla birleştirilmesi ve aynı tarafta olduklarını anlamalarının sağlanması vardır.

Yine bu konu içinde ve kitabın genelinde fark edilen bir değişiklik de “millet” kelimesinin yerini “halk” sözcüğünün almış olmasıdır.

“Yurtta barış, dünyada barış” ifadesinin sıklıkla tekrar edildiği kitapta, askerlik vazifesine ayrı bir yer verilir. Ama bu konunun işleyişinde de bir farklılık vardır. Askerliğin manevi yönüne değil somut kurallarına ve uygulamalarına yoğunlaşılır.

Aynı konu içerisinde “*neden askerlik eğitimi alınır*” sorusuna cevap verilir. Buna göre, bugün askerlik görevi bütün vatandaşların borcudur ve her vatandaş savaş çıkması halinde memleketin korunmasında görevlidir.

Anlaşılabileceği üzere diğer Yurt Bilgisi kitaplarının aksine burada askerliğin duygusu üzerinde değil askerlik daire ve şubeleri, askerlik yaşı ve yoklamalar ile askere alma usulleri gibi somut bilgiler üzerinde durulur. Bu bilgiler detaylarıyla uzun uzun verilir. Ne bu konuda ne de diğer konu başlıklarında Mustafa Kemal Atatürk’e atıfta bulunulmasına rastlanmaz.

7. AKŞAM ERKEK SANAT OKULLARI İÇİN OKUMA VE YURT BİLGİSİ DERS KİTAPLARI

Yurt Bilgisi ders kitaplarının incelendiği bu kısımda ilkökul ve ortaokul kitapları ele alındı. Ancak araştırma sırasında ulaşılan ve farklı bir isimle okutulan Yurt Bilgisi ders kitabına da değinilmesinde fayda vardır. Kitap, Erkek Teknik Öğretim Okullarında “Akşam Erkek Sanat Okulları Birinci Sınıfları İçin Okuma ve Yurt Bilgisi” (34) adıyla okutulur. 1944 yılında basılan kitabın yazarı Ankara Erkek Sanat Enstitüsü Türkçe Öğretmeni Süleyman Kazmaz’dır.

Kitapta yurtla ve yurttaşlıkla ilgili bilgiler okuma parçaları yoluyla verilir ve yapılandırmacı bir ders kitabı tasarımı anlayışı öne çıkar.

Kitaptaki parçalara hâkim olan genel anlayış, öğretilmesi hedeflenen tüm bilgilerin günlük hayatta karşılaşılan meselelerle ilgili olduğunu vurgulamaktır.

Parçalarda “Ahmet” karakteri üzerinden mesaj verilir. Ahmet’in babası hasta olmasına rağmen sürekli çalışan ve yaşlılığının belirtilerini iyiden iyiye hisseden bıkkın bir adamdır. Ama her şeye ailesi için katlanmaktadır. Annesi ise komşuların tahtalarını silerek ailenin geçimine katkıda bulunmaya çalışan fedakâr bir kadındır. Kocasını “gönül yoldaşı” olarak görür. Babası, Ahmet’i sorduğunda “okula gidiyorum” diyerek evden çıktığını öğrenir. Sonra anne ve baba arasında şu

diyalog gelişir:

“Baba: Artık şu çocuğa bir iş düşünmeli. İlkokulu bitirdi; iş tutacak çağa geldi demektir.

Anne: Ayol, çocukcağız daha bir hafta oldu okulu bitireli, neye bu kadar acele ediyorsun?

Baba: Acele değil Ayşe, tam zamanı. Okulu bitirdi; iyi kötü kendine yetecek kadar bir şeyler öğrendi. Şimdi de bir sanat, bir geçim yolu ister... Okuldan sonra onu başıboş bırakırsak elimizden çıkar, kimseye yaramaz olur. Onun için bugünden tezi yok, onu bir işe yerleştirelim... Gerçi ben şimdiye kadar hep onları düşündüm; yemedim yedirdim, giymedim giydirdim. Allah elden ayaktan edinceye kadar da böyle olacak... Eh.. Dünyanın binbir türlü hali var.. Sonra nemiz var ki güvenelim? Çocuğu hazır yiyici yapmamalı, ne hazıra konsun, ne bize güven-sin: elinden iş gelsin, hayatını tek başına kazansın, ben bunu istiyorum.

Anne: Peki gelsin bir de ona sor...”

Bu kısacık metni okumak hem kitabın, hem de dönemin çocuğa ve eğitime bakış açısı hakkında fikir sahibi olmamıza yardımcı olabilir. Özellikle hikâyede dönemin en popüler kavramlarından birisi olan fedakârlık yoğun biçimde işlenir. Ahmet ilkokulu bitirdiği için babası artık onun iş tutacak çağa geldiğine inanır. Annesinin başta bu konuyla ilgili tereddütleri olsa da babanın açıklamalarına ikna olur ya da boyun eğer. Babaya göre “ağaç yaşken eğilir” ve Ahmet’in “hazır yiyici” olmaması gerektir. Anlaşıldığı kadarıyla Ahmet’in daha fazla okumasına ihtimal verilmiyor ya da buna imkân yok ve belki de bu yüzden babasının yönlendirmeleriyle onun da kendi ebeveynleri gibi bir hayatı olacak. Ahmet ise bu konuda şikâyetçi olmayacak, “Allah elden ayaktan edinceye kadar” o da çalışacak.

Bu ve bunun gibi hikâyelerden oluşmuş kitap büyük ihtimalle akşam okullarında okuyan çocuklara bir meslek veya sanat sahibi olmanın zorunlu ve iyi bir şey olduğunu anlatmayı hedefliyordu. Ayrıca bu çocuklar yalnız olmadıklarını, birçoqlarıyla aynı şartlarda olduklarını böylece sezebilirlerdi.

8. SONUÇ

Özetle, Mustafa Kemal, Cumhuriyet rejimiyle amaçlanan Batı uygarlığı seviyesine (ve hatta bu seviyenin üzerine) ancak kültür ve eğitim yoluyla kavuşulacağını biliyordu. (35) Yeni Türk Devletinin izleyeceği eğitim ulusal eğitim, ulusal eğitimin dili de Ulusal Dil olmak zorundaydı. Bu mecburiyetle birlikte eğitimle ilgili “her şeyin” kaçınılmaz olarak ulusallaşmak zorunda olduğunu Mustafa Kemal 22 Eylül 1924’te Samsun’da hi-

tap ettiği öğretmenlere şu sözlerle açıklar:

“Efendiler; milli terbiyenin ne demek olduğunu bilmekte artık bir guna teŗevvüŗ kalmamıdır. Bir de milli terbiye esas olduktan sonra onun lisanını, usulünü, vasıtalarını da milli yapmak zarureti gayri kabili münakaŗadır.” (36)

Kısacası eğitimin amacı milli terbiye verme ve ulusallaŗtırma yoluyla aynılaŗtırmaktır. Cumhuriyet rejiminin ve ulus devletin politik tavrı, söz konusu aynılaŗtırma operasyonuna yönünü çevirirken, milli eğitim söylemi de, özellikle otuzlu yılların baŗından itibaren yürütülmesine hız verilen operasyonun pedagojik zeminini oluŗturacaktı.

KAYNAKÇA

1. Akşin, S. “Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908- 1980”, İstanbul, Cem Yayınevi, 1989, 471-472.
2. 75. Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru”, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1998, 140.
3. Adem, M., “Kalkınma Planlarında Eğitimimizin Hedefleri ve Finansmanı”, Ankara, Sevinç Matbaası, 1982, 9.
4. Bayer, A. “Muhtaç Olduğumuz Kudret Atatürk”, Adana, Aykırı Sanat Yayınları, 1997, 59.
5. Turan, Ş. “Atatürk ve Ulusal Dil”, İstanbul, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 1998, 22-23.
6. “Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 2003”, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, 2003, 31.
7. Dülger, İ. “Cumhuriyet Döneminde Türk Toplumunu”, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2012, 647.
8. Türkler Ansiklopedisi, Cilt 17, 2012, 650.
9. Yücel, H. A. “Türkiye’de Orta Öğretim”, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1994, 199.
10. Gölpınarlı, M. A. “Yurt Bilgisi Atatürk Dönemi Ders Kitabı”, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2007, 1-20.
11. Tezcan, N. “Atatürk’ün Yazdığı Yurttaşlık Bilgileri”, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1994, 35.
12. 1930 İlköğretim Müfredat Programı, İstanbul, Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti, Devlet Matbaası, 1930, 78.
13. “Yurt Bilgisi İlköğretim Kitapları: IV. Sınıf”, İstanbul, Devlet Basımevi, 1933, 3-74.
14. “Yurt Bilgisi İlköğretim Kitapları: IV. Sınıf”, İstanbul, Türk Kitapçılığı Limited Şirketi, 1933, 2-75.
15. “Yurt Bilgisi İlköğretim Kitapları: V. Sınıf”, İstanbul, Türk Kitapçılığı Limited Şirketi, 1933,-.
16. Ermat, B. ve Ermat, K. “Yurt Bilgisi Dersleri IV. Sınıf”, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1945, 1-55.
17. Ermat, B. ve Ermat, K. “Yurt Bilgisi Dersleri IV. Sınıf”, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1948, 1.
18. Ermat, B. ve Ermat, K. “Yurt Bilgisi Dersleri V. Sınıf”, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1943, 1.
19. Ermat, B. ve Ermat, K. “Yurt Bilgisi Dersleri V. Sınıf”, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1945, 1.

20. Rona, T. E., “Yurt Bilgisi Dersleri V. Sınıf, İlkokul Kitapları”, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, 1-39.
21. Taşkıran, T. “Yurt Bilgisi I Ortaokul Kitapları”, İstanbul, Maarif Matbaası, 1939, 1-75.
22. Taşkıran, T. “Yurt Bilgisi I Ortaokul Kitapları”, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, 75-76.
23. Taşkıran, T. “Yurt Bilgisi II Ortaokul Kitapları”, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, - 1-75.
24. Taşkıran, T. “Yurt Bilgisi II Ortaokul Kitapları”, İstanbul, Maarif Matbaası, 1948, 1-76.
25. Taşkıran, T. “Yurt Bilgisi II Ortaokul Kitapları”, İstanbul, Maarif Matbaası, 1939, -.
26. Taşkıran, T. “Yurt Bilgisi II Ortaokul Kitapları”, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940.
27. Taşkıran, T. “Yurt Bilgisi II Ortaokul Kitapları”, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, - 1-75.
28. Taşkıran, T. “Yurt Bilgisi II Ortaokul Kitapları”, İstanbul, Maarif Matbaası, 1946, -.
29. Taşkıran, T. “Yurt Bilgisi II Ortaokul Kitapları”, İstanbul, Maarif Matbaası, 1948,-.
30. Taşkıran, T. “Yurt Bilgisi II Ortaokul Kitapları”, İstanbul, Maarif Matbaası, 1949, -.
31. Taşkıran, T. “Yurt Bilgisi II Ortaokul Kitapları”, Ankara, Maarif Matbaası, 1950, -.
32. Taşkıran, T. “Yurt Bilgisi III Ortaokul Kitapları”, İstanbul, Maarif Matbaası, 1950, -.
33. Taşkıran, T. “Yurt Bilgisi II Ortaokul Kitapları”, Ankara, Maarif Matbaası, 1950, -.
34. Erdoğan, M. “Devlet ve Vatandaş”, Ankara, 1. Ayyıldız Matbaası, 1974, 1.
35. Kazmaz, S. “Erkek Teknik Öğretim Okulları, Akşam Erkek Sanat Okulları Birinci Sınıfları İçin Okuma ve Yurt Bilgisi”, Ankara, Maarif Matbaası, 1994, 1-4.
36. Yeşil, K. ve Muhasiboğlu, M., “19 Mayıs 57 Yaşında”, İstanbul, Gençlikte Hamle Dergisi Yayınları, Eser Matbaası, 1976, 138.

● Bölüm-8●

ÖĞRENEN ÖRGÜTLER^{1*}

Semra TETİK²

---

1 * Bu çalışma, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen 2020-004 nolu projeden üretilmiştir.

2 Doç, Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Salihli MYO, semratetik@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6266-8178

GİRİŞ

Bireysel ve örgütsel başarının anahtarı öğrenmedir. Örgütler ve örgütleri oluşturan bireyler içinde bulunduğu koşullara uyum sağlama yeteneğini öğrenme yoluyla kazanırlar. Öğrenen bir örgütün, öğrenme ve değişime uyum sağlama eğilimi yüksektir. Öğrenen örgüt, çalışanlar tarafından yeni bilginin yaratılması, yaratılan bilginin paylaşılması ve örgütün bilgisi haline getirilerek problemlerle başa çıkmakta yararlanması temeline dayanmaktadır. Örgütlerin varlığını sürdürebilmesi, rekabet üstünlüğü sağlama ve stratejik hedeflerini gerçekleştirme için çevre koşullarında yaşanan hızlı ve sürekli değişime uyum sağlamaları gerekmektedir. Bu kapsamda örgütlerin izleyebileceği etkili yöntemlerden biriside yaşam boyu öğrenme felsefesini benimseyerek öğrenme yeteneklerini geliştirmeleridir. Sürekli öğrenerek kendini güncelleyen örgütler öğrenen örgüt olmayı başarabilirler. Bunu başarabilen örgütler ise öğrenme yeteneği gelişmiş öğrenen örgütler olarak geleceğin başarılı örgütleri haline gelebilecektir. Günümüzde rekabetin yoğun olarak yaşanması, örgütün hem iç hem de dış çevre unsurlarından yeni bilgiler sağlama ve bu bilgilerden belli çıkarımlarda bulunması gerekliliği önem kazanmaktadır. Dolayısıyla, örgütlerin rekabet üstünlüğü elde edebilmesinde öğrenen örgüt haline gelmesi için çaba gösterilmesi gereken stratejik önem taşıyan bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktadan hareketle bu çalışmada, öğrenen örgütler konusu kavramsal çerçevede incelenmiştir.

Öğrenme Kavramı

Öğrenme insanın yaşam boyu çevre ile uyumlu bir şekilde yaşayabilmesi ve kendisini değişen çevresel şartlara göre geliştirebilmesi bakımından davranışlarında meydana gelen değişiklik ile yaşamı süresince uyguladığı alışkanlıklar ve tutumlarla devam eden bir süreçtir (Başak, 2019: 18). Bu bağlamda öğrenme, bilgi ve deneyim kazanılması sonucunda davranışta meydana gelen sürekli değişimdir (Eren, 1998: 485). Diğer bir ifadeyle öğrenme, bireyin olgunlaşma durumuna göre, çevresiyle etkileşim kurması neticesinde yeni davranışlar edinmesi veya önceki davranışlarını değiştirme sürecidir (Barlı, 2008: 153).

İnsanın sahip olduğu ve onları diğer varlıklardan farklı kılan başat özelliklerden birisi öğrenmedir. İnsanoğlu doğduğu andan itibaren, varlığını sürdürebilmek için çevresine ayak uydurmak ve bu uyumu başarabilmek için de devamlı olarak öğrenmek durumundadır. Yönetim teorisinde, sistem yaklaşımı bakış açısında örgütlerin canlı varlıklar olarak ele alınması; örgütlerin de çevrelerine ayak uydurabilmek için düşünebileceği, öğrenebileceği ve bunları hafızalarına yerleştirerek kullanabilecekleri fikri ortaya çıkmıştır. Değişen çevre koşullarına ayak uydurmak, örgütlerin yaşamlarını sürdürebilmelerinin temel koşuludur. Dolayısıyla di-

namik bir çevrede çalışmalarını yürüten örgütler için de ayakta kalabilmelerinin ve rekabette üstünlük sağlayabilmelerinin temel koşulu “öğrenmek” olacaktır (Kır, 2014: 75). Öğrenen örgüt felsefesini doğru anlayabilmek için öncelikle öğrenme düzeylerini ele almak gerekir.

Öğrenme Düzeyleri

Öğrenen örgüt kavramının tanımlanabilmesi için öncelikle bireysel, grupsal ve örgütsel öğrenme kavramlarının ele alınması yerinde olacaktır. Bu bağlamda, öğrenme düzeyleri; örgütlerin öğrenen örgütlere dönüşmesinin temeli olan bireysel öğrenme, bireyler tarafından oluşturulan grup halinde öğrenme ve bir araya gelen grupların oluşturduğu örgütsel öğrenme olmak üzere üç başlık kapsamında incelenecektir.

Bireysel Öğrenme

Örgütsel öğrenmenin temeli bireysel öğrenmedir. Bir örgütün öğrenen yapıya ulaşabilmesinin yolu bireysel öğrenmeden geçmektedir. Örgütler öğrenen bireyler sayesinde öğrenirler. Dolayısıyla öncelikle bireyin öğrenmesi gerekmektedir (Kır, 2014: 76). Bireysel öğrenme, bireyin kendini tanımasını, hayata değişik açılardan bakarak görünmeyeni algılamasını, bireysel kapasitesini genişletmesini beraberinde getirir. Bunun olabilmesi için kişinin öncelikle bireysel olarak kendini hazır hissetmesi, motivasyonunun yüksek olması ve gerekli beceriye sahip olması gerekir (Başak, 2019: 24).

Grup Halinde Öğrenme

Grup halinde öğrenme, üyelerin harekete geçtiği, grup içinde dönüt alınabildiği ve dönütlerin yansıtıldığı, uyum sağlamaya veya iyileştirmeye ilişkin gerekli değişimin gerçekleştirildiği bir süreç olarak tanımlanabilir. Bu durum bireysel öğrenmenin tam olarak başarılması halinde sağlanabilir (Başak, 2019: 23). Örgütsel öğrenmenin yolu grup halinde öğrenmekten geçmektedir. Bireyin işbirliğine gitmesi ve katkıda bulunması için çaba göstermesi örgüt için önemlidir. Bilginin aktarılmasındaki karmaşıklık ve karar verme sürecinde göz önüne alınması gereken çok çeşitli değişkenler karşılaşılan sorunları ve çözümleri içeren karmaşık bir modeli gerektirmektedir. Örgütsel öğrenme, grup faaliyetleri ile desteklenmiş sürekli bir öğrenmeye bağlılığı kapsamaktadır (Salner, 1999; Yücel, 2007: 13).

Örgütsel Öğrenme

Örgütlerde bireyler ve gruplar bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde sürekli olarak öğrenme sürecindedir. Örgütsel öğrenme, örgütteki bireylerin karşılaştıkları so-

runları örgüt için çözmeleri ile başlar. Bireyler davranışlarının sonucunda ortaya çıkan durumlar ile kendi bekledikleri durumları karşılaştırarak aradaki farklılıkları ortadan kaldırmak amacıyla mevcut düşünce ve davranış şekillerinden daha farklı düşünce ve davranış biçimi geliştirmeye başlarlar. Bireyin yaşamış olduğu olaylardan öğrendiklerini örgüte mal etmesi ile ancak örgütsel öğrenme gerçekleşebilir (Yücel, 2007: 13).

Örgütsel öğrenme, örgütteki insanların gerçekleştirdikleri işleri daha iyi anlamalarını ve sonuçta daha etkili bir şekilde çalışmalarını sağlamak için gerekli olan yeteneklerin geliştirilmesi ve bilginin elde edilmesi sürecidir (Barutçugil, 2002: 150). Örgütsel öğrenme rekabette üstünlük elde etmeye yönelik örgüt kapsamında bilginin üretilmesi ve kullanılması olarak tanımlanabilir (Panayides, 2005: 2).

Örgütsel öğrenme, örgütün ve çalışan insanların amaçlarına ulaşmaları için gerekli enformasyonun tanımlanması, elde edilmesi ve uygulanmasıdır. Örgütsel öğrenmeyi sağlamak için; neyi bilme gerektiği keşfedilmeli yani bilinçli bilgisizlik alanları ortaya çıkarılmalı, ihtiyaç duyulan bilginin yeri belirlenmeli, ihtiyaç duyulan bilgiyi oluşturacak enformasyon işe uygulanmalıdır (Barutçugil, 2002: 154). Argyris ve Schön örgütsel öğrenmeyi hataların araştırılması ve düzeltilmesi süreci olarak tanımlamıştır (Yücel, 2007: 12).

Genel anlamda örgütsel öğrenme, kurumların veya kuruluşların meydana getirilmesi, etkinlik ve bilgilerin oluşturulması ve bununla birlikte gerekli çalışmalar yürütülürken çalışanların ilgili konularda performanslarının artırılması için kişisel becerileri ve iş yapabilme kabiliyetlerinin güçlendirilmesi olarak ifade edilebilir (Tuna vd., 2019: 393).

Literatüre bakıldığında genellikle, öğrenen örgüt ve örgütsel öğrenme kavramlarının birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Oysa aralarında farklılık vardır. Örgütsel öğrenme, örgütteki öğrenme eylemleri ile ilgili temel kavramları ifade ederken, öğrenen örgütler bu eylemleri gerçekleştirerek örgütte devamlılık sağlayan, bilgileri yorumlayıp yeni davranış biçimlerine dönüştürebilen örgütleri ifade etmektedir (Tepeci ve Koçak, 2005:379). Dolayısıyla, örgütsel öğrenme öğrenen örgüt kapsamında bir alt küme durumundadır ve onun sadece bir boyutu ve unsurunu oluşturur.

Öğrenen Örgüt Kavramı

Öğrenen örgütler kavramı ilk kez Peter Senge (1990) tarafından “Beşinci Disiplin” adlı eserinde kullanmıştır. Daha sonra kavram genel kabul görerek yaygınlaşmıştır (Akat vd., 2002:146). Öğrenen örgüt kavramına ilişkin birçok tanım yapılmıştır.

Öğrenme “insanoğlunun kendi varlığının devamını, çevreye uyum sağlamasını ve kendini gerçekleştirmesini sağlayan en önemli etkidir ve bireyin yaşantılar sonucu davranışlarında meydana gelen uzun süreli kalıcı değişimlerdir” (Küçük-süleymanoğlu, 2017:17). “Öğrenmek, soyut ve dinamik bir olgudur. Birey, grup ve örgüt gibi değişik düzeylerdeki kabiliyet, bilgi, kavram veya davranışları bir bütün haline getirerek problem çözmeyi, tutum ve düşünceleri bütünleştirmeyi sağlar” (Öneren, 2008: 164). Öğrenen örgütün odak noktası öğrenen bireydir. Dolayısıyla öğrenen örgütü oluşturacak olan öğrenen birey ve öğrenen takımdır (Bozkurt, 2003: 43). Öğrenen örgüt, çalışanlarına öğrenme olanakları yaratan ve devamlı kendini yenileyen ve dönüştüren örgüt olarak tanımlanabilir (Pedler vd., 1991:1). Bir başka tanıma göre öğrenen örgüt, “örgütsel öğrenmeyi yaygınlaştırmak ve maksimize etmek için yapılar ve stratejiler kuran örgütlerdir (Serpek, 2003: 110).

Öğrenen örgüt, bir örgütün sürekli bir şekilde yaşadığı olaylardan sonuç çıkarılması, bu sonuçları değişime uyum sağlamada kullanılması, çalışanlarını geliştirmeye yönelik bir sistem kurması ve böylece değişen, gelişen, kendini yenileyen dinamik bir yapı olarak tanımlanabilir (Koçel, 2005: 438). Garvin (1993)’e göre öğrenen örgüt, “bilginin yaratılması, elde edilmesi ve transferi ile yeni bilgi ve anlayışın oluşturulması için davranış değiştirme becerisine sahip bir örgüttür” (Öneren, 2008:165). Öğrenen örgütün ana unsurları, bilgiyi ortaya çıkarmak, öğrenmek, çalışanların bu doğrultuda motivasyonu, ulaşılan sonuçları örgüt bilgisi haline getirmek ve bu bilgiyi sorunlarla başa çıkmada kullanabilmektir (Koçel, 2005:434). Öğrenen örgütler, paydaşlarla uyumlu bir şekilde çalışan, merak eden ve araştıran, kendini sürekli güncelleyen, çevredeki değişimlere ayak uydurabilen ve hatalarından ders çıkarıp hep daha iyiye ulaşmayı amaçlayan işletmelerdir (Başak, 2019: 29).

Yapılan tanımlar kapsamında öğrenen örgüt “hızlı ve toplu bir şekilde öğrenen ve kendini sürekli olarak daha iyi bilgi toplayabilen, bunu yönetebilen ve örgütün başarısı için kullanabilen bir örgüt haline getirmeye çalışan örgüttür” (Kır, 2014: 85). Öğrenen örgüt, örgütleri ulaşılmak istenen sonuca taşıyan öğrenmenin gerçekleştiği yerde oryaya çıkar. Söz konusu öğrenmenin ise davranışta bir değişimle sonuçlanması gerekmektedir (Sun ve Scott, 2003: 204).

Öğrenen Örgütlerin Gelişimi

Örgütlerin öğrenen örgüt durumuna gelmesi esasında bir gelişme sürecinin sonucudur (Koçel, 2005: 439). Öğrenen örgüt gelişimi bilen örgütler, anlayan örgütler, düşünen örgütler ve öğrenen örgütler olmak üzere dört basamakta incelenmektedir (McGill ve Slocum, 1993: 67).

Bilen Örgütler

Bilen örgüt klasik yönetim anlayışıyla örtüşmektedir. Dolayısıyla çalışanların neyi nasıl yaptıklarını sorgulamak yerine emirlere uyma ve önceden belirlenmiş olan kurallara uyma zorunlulukları bulunmaktadır (Başak, 2019: 31). Bilen örgütün en önemli özelliği rasyonellik ve en iyi anlayışıdır. Bu örgütler, çevre koşullarının değişmediği durumlarda başarıyı yakalayabilmektedirler ve öğrenme gereksinimi duymadıkları sürece başarılıdırlar (McGill ve Slocum, 1993: 68).

Bilen örgütlerin belli başlı özellikleri şunlardır (Akat, 2002:159):

- İnsana önem vermezler.
- İnsanın kendini geliştirmesi ve yaratıcılığı önemsizdir.
- Her şeyi iyi yapmanın bir yolu vardır.

Bilen örgütlerde, insan unsuru makinenin herhangi bir parçası gibi görülmektedir ve kendilerine verilen işleri yapmak zorundadır. Dolayısıyla örgütün mekanik unsurları üzerinde durarak, aynı zamanda bir sosyal sistem olan örgütlerin, önceden belirlenen ilke ve kurallar çerçevesinde, adeta bir makine gibi işletilmesi üzerine kurulmuştur (Genç, 2007: 42). Bilen örgütün temelinde “en iyi” anlayışı vardır. Dolayısıyla bu anlayışta “her yerde ve her koşulda en iyi tek bir yol” fikri esastır. Bilen örgütlerde çalışanlar sadece kendilerine verilen emirlerin gereğini yerine getirirler. Çalışanların kişisel gelişim çabaları zayıflamakta ve insan olma özelliklerini yitirip adeta bir makine gibi davranmaktadırlar (Kıngır ve Mesci, 2007: 68) . Bilen örgütlerdeki bu işleyişte iyileştirmeler yapılarak anlayan örgütler aşamasına geçilmiştir.

Anlayan Örgütler

Anlayan örgütler insan unsuruna değer ve önem vermektedir. Çalışanlar sadece mekanik bir unsur olarak değil, insan olarak ön planda tutulmuş, insan mutluluğu ile motivasyon, liderlik anlayışı, katılımcılık, iletişim ve verimlilik arasında ilişkiler üzerine araştırmalar önem kazanmıştır (Yücel, 2007: 25). Çalışanların örgütsel bağlılığını arttıracak ve onlara aidiyet duygusunu hissettirecek bir örgüt kültürü oluşturmaya yönelik çaba gösterilir (Tunçer, 2013: 230). Bu tür örgütler “en iyi” açısından bakmayan, koşullara, kişisel anlayış ve değer yargılarına bağlı olarak değişik “iyi”lerin olabileceğini vurgular (Koçel, 2005: 439).

Anlayan örgütün özellikleri şu şekilde sıralanabilir (Akat, 2002:159):

- Bilmek ve ötesinde kurum kültürüne önem verilir.
- Çalışanlar, kendilerini kuruma ait hissederler.
- Bilen örgütlere nazaran insan daha ön plandadır.
- Kurum kültürü ve yazılı olmayan kurallar bir süre sonra katılaşabilir.
- Katılaşmış kültürün etkisi altında kalan çalışanlar her türlü yeniliğe karşı çıkabilirler.

Düşünen Örgütler

Düşünen örgütün temel yaklaşımı, yönetim tekniklerinin, işletmenin aksayan yönlerini düzeltici araçlar olarak görülmesidir. Eğer örgüt faaliyetlerinin herhangi bir yönünde bir aksama varsa, örgüt bunu düzeltecek, bir daha ortaya çıkmasını engelleyecek önlemleri almakta, bunun için geçerli modelleri ve sistemleri geliştirmektedir (Koçel, 2005: 439). Düşünen örgütler, problemleri teşhis etmeye çalışan, farklı çözüm yöntemleri deneyen ve potansiyel problemleri sezerek önceden çözüm yolları bulmaya çalışan örgütlerdir (Mocan, 1998: 15). Düşünen örgütlerin, iş sorunlarının zamanında teşhis edilmesi, analiz edilmesi, eyleme geçilmesi üzerinde yoğunlaşır ve yöneticilerini bu doğrultuda eğitirler (Çam, 2002: 21). Düşünen örgütlerde odak nokta, yönetim tekniklerinin örgütün aksayan yönlerini düzeltmede bir araç olarak görülmesidir.

Düşünen örgütlerin temel özellikleri şu şekilde sıralanabilir (Akat, 2002: 160):

- Olayların temeline inerler.
- Sistematik, katılımcı ve insan odaklıdır.
- Değişimi görüp uyum sağlamaya çalışırlar.

Kısaca, düşünen örgütlerin ana felsefesi “eğer bozursa hızlı bir şekilde onar, ama nedenler üzerinde düşünme” anlayışına dayanmaktadır. Bu örgütler, problemlerin hızlı bir şekilde teşhisi ve analizi yapılarak eyleme geçilmesi konusunda yöneticileri geliştirirler. Dolayısıyla öğrenmeyi engelleyici bir niteliği bulunmaktadır (Yücel, 2007: 26).

Öğrenen Örgütler

Öğrenen örgüt, bir örgütün her daim yaşadığı olaylardan ders çıkarıp, bunları aynı zamanda üyelerinin kapasitesini geliştirebilecek bir ortamda değişen çevreye adapte edebilmesi ve böylece sürekli olarak değişen, gelişen ve kendini yenileyen dinamik bir örgüttür” (Basım vd., 2007: 31). Bu bağlamda, öğrenen örgüt, öğrenmeyi teşvik eden, çalışanlarını geliştirmeyi ön plana alan, açık iletişim ve yapıcı diyalog kurmayı öne çıkaran bir örgüt yapısını ifade etmektedir (Koçel, 2005:139). Öğrenen örgütlerde bireyler gerçek anlamda istedikleri sonuçları yaratabilmek amacıyla kapasitelerini sürekli olarak geliştirirler, yeni ve yaratıcı düşünme tarzları desteklenir, ortak amaç ve hedeflere engel konulmaz ve bireyler nasıl birlikte öğrenebileceklerini öğrenirler (Senge, 2016: 21; Kaygısız, 2019: 889).

Öğrenen örgütlerin temel özellikleri şu şekilde sıralanabilir (Sarıkaya vd., 2016: 182):

- Sürekli öğrenme fırsatı sunarlar.
- Amaçlara ulaşmada öğrenmeyi araç olarak kullanırlar.
- Bireysel performans ile örgütsel performansı ilişkilendirirler.

- Çalışanların düşüncelerini rahatlıkla ifade etmeleri ve risk üstlenmeleri konusunda cesaretlendirerek örgütte diyalog ve işbirliği ortamını geliştirirler.
- Yenilenme ve enerji kaynağı olan yaratıcı stresi kabul ederler.
- Sürekli olarak çevrenin farkında olup, çevreyle etkileşimde bulunurlar.

Öğrenen örgütlerin önemi, bu örgütlerin kendi geleceklerini inşa etmede daha aktif bir rol almalarından kaynaklanmaktadır. Örgütler için önemli olan sadece ayakta kalabilmek değil, aynı zamanda kendi geleceğini de inşa etmektir. Bu da örgütün belli özellikleri içeren bazı değerler ortaya koymasıyla olanaklı olabilir. Bu bağlamda, örgüt çalışanlarının kendileri açısından önem ifade eden değerleri başarmaya yönelik çaba göstermeleri gerekmektedir. Öğrenen örgütler beklentileri karşılayabilecek bir örgüt ruhuyla üst yönetim kademesinden alt yönetim kademesine kadar bir hiyerarşi, süreç kapsamında bilgi alış verişi yaparak, öğrenmeye özendirilmeyi, yaşam boyu öğrenmeyi ve paylaşılan bir vizyona sahip olmayı önemser (Kıngır ve Mesci, 2007: 70).

Öğrenen Örgüt Disiplinleri

Peter Senge “beşinci disiplin” adlı kitabında, öğrenen örgüt vizyonuna ulaşılmasında etkili olan ve örgütlerin öğrenen örgüt haline dönüşmesinde rol oynayan beş temel disiplin ortaya koymaktadır (Yücel, 2007: 31). Bunlar:

- Kişisel Ustalık
- Düşünsel Modeller
- Paylaşılan Vizyon
- Takım Halinde Öğrenme
- Sistem Düşüncesi

Kişisel Ustalık

Kişisel ustalık, kişisel görme ufkuyla sürekli bir şekilde açıklık kazandırma ve onu derinleştirme, enerjileri odaklaştırma, sabrı geliştirme ve gerçekliği objektif bir açıdan görme disiplindir. Bu, örgütün bir temel taşı ve manevi temelidir. Bir örgütün öğrenme isteği ve kapasitesi kendi üyelerinin öğrenme isteklerinden daha büyük olamaz (Senge, 1996: 16). Kişisel ustalık becerisi yüksek olan bireyler kendileri açısından derinden önem taşıyan sonuçları tutarlı bir şekilde gerçekleştirebilirler. Bu kişiler, kendi ömür boyu öğrenme gayretlerine bağlı olarak, yaşamlarına bir sanatçının sanat eserine yaklaştığı gibi yaklaşırlar (Öneren, 2008:169).

Düşünsel Modeller

Düşünsel modeller, insanların zihninde iyice yer etmiş, kökleşmiş varsayımlar, genellemeler, hatta resimler ve imgelemeler olarak onların dünyayı anlayışlarını ve eylemlerini etkilerler. İnsanlar çoğu zaman düşünsel modellerin veya bunların davranışları üzerindeki etkilerin farkında olmazlar. Düşünsel modeller disiplini, insanların bu kalıplardan ve varsayımlardan kurtulmalarını destekleyen bir disiplindir. Bu modellerin örgüte olumlu katkı sağlayabilmeleri için örgütte öğrenmeyi destekleyecek şekilde kullanılmalrı gerekmektedir. Düşünsel modellerle çalışma disiplini aynayı içe doğru çevirmekle başlar. İçsel resimlerimizi ortaya çıkarmayı, bunları yüzeye çıkarıp sıkı bir incelemeden geçirmeyi öğrenmek gerekiyor. Ayrıca sorgulama ile savunmayı dengeleyen “öğrenmeli” konuşmalar yapma yeteneği de önem taşımaktadır. Bu konuşmalarda insanlar kendi öz düşüncelerini etkili bir şekilde sunarlar ve bu düşüncelerini başkalarının etkisine açarlar (Senge, 1996: 16-17).

Paylaşılan Vizyon

Paylaşılan vizyon, geleceğe yönelik paylaşılan resimleri ortaya koyma çabasıdır (Senge, 1996:18). Liderlik hakkında tek bir fikir örgütleri binlerce yıl boyunca esinlemişse, bu yaratılmaya çalışılan gelecek hakkında paylaşılan bir resim oluşturma kapasitesidir (Senge, 1996:17). Gerçek bir vizyon varsa, insanlar kendilerine öyle söylendiği için değil, kendi istedikleri için kendilerini aşar ve öğrenirler. Ne var ki, birçok liderin sahip olduğu kişisel vizyonlar, bir örgütü harekete geçiren paylaşılan vizyonlara dönüşmeden kalırlar. Çoğu kez bir örgütün paylaşılan vizyonu bir liderin karizması etrafında veya herkesi geçici olarak harekete geçiren bir kriz çevresinde döner. Fakat seçme olanağı olduğunda çoğu kişi sadece kriz zamanında değil, her zaman için yüksek bir amacın peşinden gitmeyi tercih eder. Burada eksikliği duyulan, bireysel vizyonu paylaşılan vizyona dönüşürecek bir disiplindir (Senge, 1996:18).

Öğrenen örgüte dönüşme konusunda kararlılık tek başına yeterli değildir. Uygulamaya yönelik bir vizyon yaratarak tüm çalışanlar tarafından benimsenmesi sağlanmalıdır. Daha sonra oluşturulan ve benimsenen vizyonun örgüt stratejisine entegre edilmesi gerekmektedir. Bireylerin ulaşmayı arzu ettikleri hedefler ve yaratmak istedikleri gerçeklik kendi bireysel vizyonlarını oluşturmaktadır. Eğer paylaşılan bir vizyon varsa, aynı hedef bireylerce benimsenerek o hedefe ulaşmaya yönelik harekete geçilecektir. Paylaşılan vizyon öğrenen örgütler açısından yaşamsal bir önem taşımaktadır. Paylaşılan vizyon (Güçlü ve Türkoğlu, 2003: 142);

- Toplu var oluş duygusu yaratır.
- Kalıcı amaç duygusu yaratır.

- Bir başarı ölçütü içerir.
- Günlük konuları aşmayı içerir.
- Hem şimdiki zamanda hem de gelecekte meşru bir anlama sahiptir.
- Lider ve izleyicilerine eylem yetkisi verir.

Takım Halinde Öğrenme

Takım halinde öğrenme, örgüt içinde kişisel ya da takım olarak öğrenmeyi engelleyici çatışma, korunma ve diğer etkileşim kalıplarının etkisinin yok edilme becerisidir (Barutçugil, 2002: 152). Takım halinde öğrenme disiplini “diyalog”la başlar. Bu, bir takımın bireylerinin varsayımları askıya alıp gerçek bir “birlikte düşünme” eylemine girme kapasitesidir. Diyalog disiplini, takım içinde öğrenmeyi aksatan etkileşim biçimlerinin nasıl teşhis edileceğini öğrenmeyi de kapsar. Takım halinde öğrenme önemlidir. Çünkü modern örgütlerde temel öğrenme birimi bireyler değil takımlardır. Dolayısıyla takımlar öğrenmedikçe örgütler de öğrenemez (Senge, 1996: 19). Takımlar ortak sorumluluk duygusunun gelişimine katkı sağlayarak, takım üyelerinin öğrenme yeteneklerini ortaya çıkarıp, farklı görüşlerin paylaşılmasını destekleyerek örgütsel öğrenmeye katkıda bulunmaktadır (Bentürk, 2003: 22).

Sistem Düşüncesi

Öğrenen örgüt kurmayı kolaylaştıran beşinci disiplin sistem düşüncesidir. Bu disiplin, sorunlar, olaylar ve veriler arasındaki ilişkileri görebilme yeteneğidir. Başka bir deyişe, parçalardan ziyade bütünü görme eğilimi olduğu söylenebilir. Örgütte sistem düşüncesini geliştirmek için, geleneksel komuta ilişkilerine ek olarak, bilgiye, mal ve hizmetlerin değişimine ve duygulara dayalı ilişkilere önem vermek, örgüt içindeki olayların ve ilişkilerin yanı sıra, örgüt ve dış çevre arasındaki olaylara ve ilişkilere önem vermek gerekir (Arıkan, 2001: 480). Aybar (2011) öğrenen örgütlerde resmin bütünü, onu oluşturan parçalardan daha önemli olduğunu ve bu bütüncü bakış açısının örgütü bir sistem olarak tasvir ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca sistem düşüncesinin zihni modeller ile bütünleştirildiğinde, çalışanların zihni modelleri ile birlikte düşünme yollarının da değişeceğini, örgüte ve örgütsel davranışlara sistemsel düşünce yaklaşımının bireysel yaratıcılığı olumlu etkileyeceğini belirtmektedir.

Sonuç olarak, öğrenen örgüt, çevresel değişime meydan okuyarak, örgütün yaşamını sürekli kılması ve güçlü bir rekabet avantajının elde edilmesinde yaşamsal bir öneme sahiptir (Klimecki, Lassleben, 1999: 2). Bu yönüyle öğrenen örgüt, örgütün yeni bilgi ve anlayışlar kazanma sürecidir (Özdevecioğlu ve Biçkes, 2012: 23). Küreselleşen dünyada yaşanan yoğun rekabet ortamına ve değişen

evre koşullarına hızlı uyum sağlayabilen örgütler öğrenme yeteneklerini geliştiren öğrenen örgütlerdir. Böylece ğrenmenin sürekli olarak gerçekleştirildiği ve doğru bilginin yaratıldığı ve kullanıldığı örgütlerde yüksek performansa ulaşma, kaliteyi ve müşteri memnuniyetini arttırma, takım kültürü oluşturma, zamana ve değişime uyum sağlama yeteneği gelişmektedir.

KAYNAKLAR

1. Akat, İ., Budak, G. ve Budak, G. (2002). İşletme Yönetimi. 2. Baskı, İzmir: Barış Yayınları.
2. Arıkan, S. (2001). Öğrenen Örgütlerde Liderliğin Rolü ve Önemi. İçinde: Yönetim ve Organizasyon, Editör: Salih Güney (ss.471-485), Ankara: Nobel Yayıncılık.
3. Aybar, S. (2011). İşletmelerde Öğrenen Örgütler ve İş Verimliliği İlişkisinin Analizi: Otel İşletmelerinde Bir Uygulama. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
4. Barlı, Ö. (2008). Davranış Bilimleri ve Örgütsel Davranış. Erzurum: Aktif Yayıncılık.
5. Barutçugil, İ. (2002). Bilgi Yönetimi. 2. Baskı, İstanbul: Kariyer Yayıncılık.
6. Basım, H.N., Şeşen, H. ve Korkmazyürek, H. (2007). A Turkish Translation, Validity and Reliability Study of the Dimensions of the Learning Organization Questionnaire. World Applied Sciences Journal, 2(4), 368-374.
7. Başak, S. M. (2019). Bilişim İşletmelerinin Öğrenen Örgütlere Dönüşmesinde Büyük Verinin Etkisi. Yüksek Lisans Tezi, Düzce: Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
8. Bentürk, D. (2003). Öğrenen Organizasyonlarda Yönetimsel ve Organizasyonel Süreçlerin Yeniden Yapılandırılması ve Bir Uygulama. Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
9. Bozkurt, A. (2003). Öğrenen Örgütler. İçinde: Yönetimde Çağdaş Yaklaşımlar Uygulamalar ve Sorunlar, Editörler: Cevat Elma, Kamile Demir, Ankara: Anı Yayınları.
10. Çam, S. (2002). Öğrenen Organizasyon ve Rekabet Üstünlüğü. İstanbul: Papatya Yayınları.
11. Eren, E. (1998). Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi. İstanbul: Beta Yayıncılık.
12. Genç, N. (2007). Yönetim ve Örgüt. Ankara: Seçkin Kitabevi.
13. Garvin, D. A. (1993). Building a Learning Organization. Harvard Business Review, 71(4), 78-91
14. Güçlü, N. ve Türkoğlu, H. (2003). İlköğretim Okullarında Görev Yapan Yönetici ve Öğretmenlerin Öğrenen Organizasyona İlişkin Algıları. Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 1(2), 1-18.
15. Kaygısız, E. G. (2019). Örgütsel Bilgelik ve Örgütsel Öğrenme İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR), 6(34), 886-900.

16. Kingır, S. ve Mesci, M. (2007). Öğrenen Organizasyonlar. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 6(19), 63-81.
17. Kır, A. (2014). Örgütsel Değişim ve Öğrenen Örgütler Arasındaki İlişkinin Ölçülmesine Yönelik Bir Otel İşletmesinde Araştırma. Kütahya: Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
18. Klimecki, R., ve Lassleben, H. (1999), What Causes Organizations To Learn?. 3rd International Conference on Organizational Learning, Lancaster University, 6–8 June, Lancaster.
19. Koçel, T. (2005). İşletme Yöneticiliği. İstanbul: Beta Yayıncılık.
20. Küçükşuleymanoglu, R. (2017). Öğrenme. İçinde: Davranış Bilimleri, Editör: Mehmet Zencirkıran, Bursa: Dora Yayınları.
21. McGill, M.E., Slocum, J.W.Jr. (1993). Unlearning The Organization. Organizational Dynamics, 22(2), 67-78.
22. Mocan, C. (1998). Öğrenen Organizasyonlar. Executive Excellence, 17, 45-55.
23. Öneren, M. (2008). İşletmelerde Öğrenen Örgütler Yaklaşımı. ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 4(7), 163-178.
24. Özdevecioğlu, M., ve Biçkes, D. M. (2012). Örgütsel Öğrenme ve İnovasyon İlişkisi: Büyük Ölçekli İşletmelerde Bir Araştırma. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 39, 19-45.
25. Panayides, P. M. (2005). The Impact of Organizational Learning on Relationship Orientation, Logistics Service Effectiveness and Performance. Industrial Marketing Management, 36, 68-80.
26. Pedler, M., Burgoyne, J. ve Boydell, T. (1991), The Learning Company. A Strategy for Sustainable Development. London: Mc Graw-Hill.
27. Salner, M. (1999). Preparing for the Learning Organization. Journal of Management Education, 23(5), 489-508.
28. Sarıkaya, M., Kök, S. B., ve Babacan, S. (2016). Öğrenen Örgütün İç Girişimcilik Davranışına Etkisi Üzerine Bir Araştırma. International Conference on Eurasian Economie, Kaposvár - Hungary 29-31 August 2016. Bildiriler Kitabı, Beykent Üniversitesi Yayınları.
29. Senge, P. M. (1990). The Fifth Discipline-The Art and Practice of the Learning Organization. Newyork: Currency and Doubleday.
30. Senge, P.M. (1996). Beşinci Disiplin. 3. Baskı, (Çev: A. İldeniz, A. Doğukan), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
31. Senge, P.M. (2016). Beşinci Disiplin. (Çev: A. İldeniz, A. Doğukan, B. Pala), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
32. Sun, P. Y. T. ve Scott, J. L. (2003). Exploring The Divide-Organizational

- Learning and Learning Organization. The Learning Organization, 10(4), 202-215.
33. Serpek, E. (2003). Bilgi Çağında Bilgi Yönetimi ve Öğrenen Örgütler. Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
  34. Tepeci, M. ve Koçak, G. Nur. (2005). Ekiplerde Öğrenme: Öğrenen Örgütler Olmanın Anahtarı. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14(1), 379-394.
  35. Tuna, M., Çelen, O., Sarı Gök, H. (2019). Örgütsel Sessizliğin Örgütsel Öğrenme Üzerine Etkisi: Antalya'daki Konaklama İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma. İşletme Araştırmaları Dergisi, 11(1), 390-407.
  36. Tunçer, P. (2013). Örgütsel Değişim Sürecinde Öğrenen Örgütler ve Örgüt Geliştirme. Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 8(1), 214-244.
  37. Yücel, İ. (2007). Öğrenen Örgütler ve Örgüt Kültürü-Bir Uygulama. Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

● Bölüm-9●

ÖRGÜTSEL GÜVEN BAĞLAMINDA
BEYAZ YAKA ÇALIŞANLARIN LİDERLİK
TANIMLAMALARI: BİR ALAN ARAŞTIRMASI

Nilay KARASAKAL¹

---

1 Dr.Öğretim Üyesi, Kocaeli Üniversitesi, Kandıra MYO, nkaleli78@hotmail.com, ORCID NO: 0000-0002-4665-8700

Giriş

Bilindiği gibi, 20. Yüzyıl, dünyada yeni düşüncelerin, teknolojilerin, örgüt yapılarının ve yönetim anlayışlarının ortaya çıktığı ve geliştiği bir yüzyıl olarak görülmektedir. Bu yüzyılda, işletmelerin başında bulunan yöneticiler, yaşanan bu hızlı değişim ve gelişmeler altında, beklenmeyen ve öngörülemeyen fırsat ve tehditlerle karşı karşıya kalma durumunu yaşamışlardır. Yaşanılan bu kaos ortamında, varlıklarını sürdürebilmek, değişim ve gelişmeleri fark edip, önlem alma öngörüsüne sahip olmak ve sürecin getireceklerine karşı hazırlıklı olmak, lider-yönetici olmayı gerektirmektedir. Yöneticilerin lider olmayı tercih etmesi ya da bu şekilde tercih edilmeleri, bu kaos ortamında yönettikleri işletmeler için avantaj olacaktır. Hatta onların başarısı, süreci yönetebilme becerileri ve sergiledikleri liderlik tarzları ile yakından örtüşmektedir.

21. Yüzyıl ise, hızını azaltmadan ve işletmeleri içine tüm gücüyle çekmeye devam eden değişim ve dönüşüm baskısıyla kendini göstermektedir. Bu yüzyılda işletmelerdeki tüm yöneticilerin lider-yönetici olması bir gereklilik olarak kendini gösterir. İş şansına ve bireysel tercihe bırakma söz konusu bile olmamalıdır.

Günümüzde bu lider yöneticilerin, çevresel değişiklikleri takip etmeleri, yoğun rekabete karşı güçlü olmaları, varlıklarını sürdürebilmek için, eski yönetim tarzlarını bırakıp, yeni nesil liderlik tarzlarını belirlemeleri gerekmektedir. Bu noktada, liderlerin entelektüel, stratejik, demokratik, katılımcı, yenilikçi, harekete geçirici, dağıtımçı, otantik ve babacan özelliklerini ortaya koymaları ve bu şekilde davranmaları doğru bir hamle olacaktır.

Liderlik sürecinin gerçekleştirilebilmesi için başta güven gerekir. Güven olmadan bireylerin liderlerine inanması, ondan etkilenmesi ve harekete geçmesi mümkün olmayacaktır. Liderlik ile güven bir araya geldiğinde, bilinmezlik ve belirsizlik içerisinde, doğru sağlam ve bilinçli adımlar atılması mümkün olabilecektir. Çalışanlar yöneticileri bir lider gibi gördükleri zaman örgütsel güven bu ilişkinin temelini oluşturacak ve kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Son zamanlarda toplumsal ve örgütsel yaşamda gerçekleşen hızlı ve çok yönlü değişim, işletmelerde tek kişiye dayalı yönetim ve liderlik anlayışını yetersiz kılmaya başlamıştır. Bu duruma bağlı olarak, özellikle yönetsel süreçlerde, çalışanların yönetime katılması ve örgüt içerisinde adaletin sağlanması önem kazanmıştır.

Günümüzde büyük veya küçük, yerel veya küresel olsun hiçbir işletmenin, değişime karşı bağımsızlığı yoktur. Teknolojik yeniliklerin, zorlu rekabetin ve demografik güçlerin üstesinden gelmek için, her sektördeki yöneticilerin, kendi işlerini yürütme tarzını temelden değiştirmeleri ve liderlik etmeleri gerekmektedir. Çünkü, işletme kültürünü liderler geliştirmektedir.

Davis'in de dediği gibi; bir organizasyon liderden yoksun ise, bu organizasyon makine ve insan topluluğundan başka bir Şey değildir (Sarhan, 1998: 77).

Bu nedenle, işletme içerisinde yöneticilerin, işletmedeki tüm çalışanları, her türlü koşulda, aynı amaca yöneltme becerisine sahip yönetici-lider olmaları gerekmektedir.

Lider, sadece st yönetimdeki kişiler olarak algılanmamalıdır; nk her grup içinde bir lider vardır. Yönetimin her kademesindeki yöneticiler, fonksiyonlarını yerine getirirken liderlik davranışları sergilemelidirler. Dolayısıyla liderler, bireysel hedeflerle, kurum hedeflerini örtüŐtürme konusunda bir misyonu da üstlenmelidirler. Bunun yanı sıra amaçlar da tutarlı olmalıdır.

Bir işletmede liderler, işletmeyi her zaman ve daima geleceğe taşıyan kilit kiŐilerdir. Bu liderlerin, harekete geçirmek zorunda oldukları değişim çarkları vardır ve işletme yönetiminin bu değişim sürecinde farklılaşması için liderlerin inatçı olmaları Şarttır.

Örgütlerde, yönetici liderlerin var olması, bu hızlı ve çok yönlü değişime karşı daha az dirençle ve daha yumuŐak bir geçiŐle geçme fırsatı doğuracaktır. Günümüze kadar gelmiş liderlik tanımlamaları, liderlik özellikleri, yaklaşımları mevcuttur. Ancak, liderliğin örgütün bütününe dağıtılmış bir süreç olması gerektiği hususunda görüşler ve çalışmalar artmıştır. Bu dağıtımcı yaklaşımın temelinde, katılımcı ve demokratik anlayışın yapılanması söz konusudur. Literatürde bu dağıtımcı yaklaşıma ait adlandırılan liderlik tipi 'dağıtılmış liderlik' olarak yer bulmuştur.

Örgütlerde liderlerin çalışanlarına karşı ya da izleyicilerine karşı örnek bir birey, nder, kararlı, adil, etik, tutarlı, sevecen, otoriter, bilgili, dürüst, yardımsever, sadakatli, esnek, iyimser gibi modern bir duruŐ sergilemesi, örgütsel güven oluşumu açısından da oldukça önem taşımaktadır. Bu sayılan özellikler, son zamanlarda yine literatürde yeni liderlik tipleri olarak çalışılan, 'babacan liderlik' ve 'otantik liderlik' kavramlarını akla getirmektedir.

Edwards (1992)'a göre, geleneksel ve katılımcı liderlik tarzları mevcut dönemdeki liderlik tarzları olmasına karşın, gelecekte var olacağını düŐündüđü liderlik tarzları 'simbiyotik' liderlik tarzlarıdır.

Simbiyotik liderlik, örgütsel felsefede, esaslı bir değişikliği temsil etmektedir. Bu anlayış, örgüt üyelerinin tamamının işletmeye olan katkılarını arttırmalarını teşvik ederek, örgütsel performansı arttırmayı amaçlamaktadır. Simbiyotik anlayışın temeli, güvendir (Doğan, 2001: 44)

Yukarıda bahsedilen, dağıtılmış, babacan ve otantik liderlik tarzlarının, genel anlamda geleneksel ve katılımcı liderlik anlayıŐlarından farklı olarak 'simbiyotik' bir anlayışı temsil ettiği de söylenebilir.

Liderlik tanımlamalarına ya da çeşitlerine bakıldığında, dağıtılmış liderliğin demokratik ve katılımcı liderlik ile süper liderliğin yerini aldığı, babacan liderliğin harekete geçirici (dönüştürücü veya yenilikçi) liderliğin yerini aldığı ve otantik liderliğin de, tky liderliğinin yerini aldığı düşünülebilir.

Bir işletmede örgütsel güvenin oluşumunda yöneticilerin sergiledikleri liderlik tutumları temel etkenlerden birisidir. Dağıtılmış, babacan ve otantik liderlik anlayışlarının temelinde de çalışanlar ile olan ilişkiler ve bu ilişkilerin ortaya çıkardığı güven yatmaktadır.

Yapılan bu çalışma ile örgütsel güven bağlamında beyaz yaka çalışanların güven parametreleri açısından liderlik tipi tanımlamalarını ortaya koymak amaçlanmaktadır.

1.Literatür Özeti

Gibb tarafından dağıtılmış liderlik kavramının, ilk olarak kullanıldığı görülmektedir. Gibb'e (1954) göre; 'liderlik', bir organizasyonda grup üyeleri arasında dağıtılmış bir süreç olarak tanımlanmaktadır.

Heck ve Hallinger (2009)'a göre; dağıtılmış liderlik yaklaşımının temeli, işbirliğine dayalı olmasıdır. Smylie, Lazarus ve Conyers (1996)'a göre; dağıtılmış liderliğin temelinde katılımcılık vardır.

Dağıtılmış liderlik kavramının gelişimine, kavramsal olarak önemli katkılarda bulunan bazı bilim adamlarının olduğu, yapılan literatür araştırmalarında ortaya çıkmıştır. Bu bilim adamlarının başında, 'Elmore, Spillane, Yukl ve Gronn' gelmektedir.

Elmore (2000)'a göre; örgütlerde tepe yöneticilerinin, örgütün tamamı üzerinde denetim kurmasının zorlukları vardır. Tek bir kişinin hakimiyetinde olan bir yaklaşım, örgütsel açıdan liderliğin doğasına aykırıdır. Örgütsel süreçler açısından liderlik, örgüt içerisindeki her bir kademeye dağıtılmış bir süreç olarak düşünülmelidir.

Spillane ve diğerlerine (2001)'ne göre; işlerin ve görevlerin, lider ve izleyiciler arasında dağıtılmış olması, bu liderlik tipinin temelini oluşturmaktadır.

Yukl (2002)'a göre; liderlik süreci ve işlevleri, örgütün geneline dağıtılmaktadır.

Gronn (2000)'a göre ise; etkileşim içerisindeki örgüt üyelerinin temel özelliği, dağıtılmış liderliktir. Örgüt içerisindeki işler çeşitlendikçe, uzmanlık için ihtiyaç artacak, bu ihtiyacın bir sonucu olarak da, örgüt bireyleri arasındaki bağlılık süreci artacaktır. Bu bağlılık, örgütsel anlamda işbirliğini geliştirecek ve böylelikle, dağıtılmış liderlik doğal bir süreç olarak kendini gösterecektir.

Literatürde var olan kaynaklara bakıldığında ve 'otantik' kelimesinin kökeni

incelendiğinde, ‘kişinin kendini bilmesi ve her türlü eyleminde bu bilinçle hareket etmesi’ şeklinde ki açıklamalara dayandığı görülmektedir.

Avolio ve Gardner (2005)’a göre; ‘otantiklik kavramı’, bireyin kendi tecrübelerine bağlı olarak, istek, öncelik, duygu, düşünce, ihtiyaç ya da inançlarını kabul etmesi ve bir diğer ifade ile kendini bilmesine dayalı bir süreçtir.

Kernis (2003)’e göre; otantik yapıya sahip bir birey kendini, yapmış olduğu eyleme dayalı tercihlerinde ortaya koyar ve ilişkilerinde kendini gösterir. Otantik yapıdaki bir birey, yaşadığı olumsuzlukları açık ve net söyleme, başkaları tarafından takdir edilme ve başkalarına karşı aşırı savunmacı yaklaşma gibi duyguları yadsımaktadır.

Kerfoot (2006)’a göre; bir işletmede çalışanların kendileri ile içten iletişim kuran ve onlara ilham veren lider istemelerinin bir sonucu olarak, otantik liderler ortaya çıkar ve bu liderler, doğru olanı birileri için birilerine gösterir.

Hassan ve Forbis (2011)’e göre ise; otantik liderler, bir işletme de ya da örgütte, geliştirip sürdürdükleri güven ve şeffaf tutumlarıyla, iş tatmini, sorumluluk üstlenme, örgüte bağlılık gibi sonuçları pozitif olan işlevleri yerine getirirler.

Luthans ve Avolio (2003)’a göre; otantik liderlik; lider ve izleyicileri arasında pozitif yönde bir ilişki gelişmesini sağlayarak, karşılıklı öz bilinç ve öz disiplinin oluşmasına zemin hazırlayan bir liderlik sürecidir.

Tabak ve diğerleri (2012)’ne göre; otantik liderler, kendilerinin kim olduğunu, inançlarının neler olduğunu bilen, etik olarak muhakeme yapabilen ve böylelikle değer yargıları ile tutumları arasında şeffaf ve tutarlı davranan, kendi içlerinde ve çalışma arkadaşları ile aralarında güven, iyimserlik ve esneklik gibi olumlu, pozitif bir ruh hali geliştiren, dürüstlükleri ile tanınan ve bütün bu özelliklerinden dolayı da saygı duyulan kişiler olarak tanımlanırlar.

Otantik liderler aynı zamanda, yüksek düzeyde dürüst, kendi değerlerine bağlı, toplumsal amaçları hisseden bireyler olarak, sadece kendisini değil, grup üyelerini de mevcut konumdan ileriye taşıyan ve değişim arzusuyla hareket eden bireylerdir (Çiçek, 2011: 61).

Son zamanlarda literatürde yaygın olarak rastlanılan ve araştırılan liderlik tarzlarından birisi de babacan liderliktir. Babacan liderlik kavramının yaygın olarak, Çin, Tayvan, Kore gibi ülkelerde araştırıldığı hatta Türkiye’de de son zamanlarda araştırılmaya başlandığı görülmektedir.

Pellegrini ve diğerleri (2010)’ne göre; kolektivist kültürlerle sahip olmalarından dolayı, babacan liderlik tarzı yaygın olarak doğu toplumlarında görülmektedir.

Farh ve Cheng (2000)’e göre, bu liderlikte güçlü otorite, disiplin, babacan şekilde bir yardımseverlik, ahlaki anlamda dürüstlük gibi temel özellikler, liderliğin tarzını oluşturmaktadır.

Cheng ve diğerkleri (2004)'ne göre ise, babacan liderlik içerdđđi üç temel boyut; yardımseverlik, güçlü disiplin ve otoritedir.

Köksal (2011)'a göre, babacan liderlikte lider, organizasyonda bir aile ortamı yaratmak için çalışmakta, astları ile yakın ve bireysel ilişkiler kurarak işle alakası olmayan ortamlara dâhil olarak çalışanları ile yakınlaşma eğilimindedir. Ayrıca bu liderler, çevresindeki çalışanlardan sadakat bekleyerek, onların statü ve otorite konularına da dikkat etmesini istemektedir.

2.ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

2.1.Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Araştırmada bir işletmedeki beyaz yaka çalışanların, yönetime güven parametreleri açısından liderlik tipi tanımlamalarını ortaya koymak amaçlanmaktadır.

Araştırmanın örneklemini, Kocaeli Bölgesi'nde faaliyet otomotiv sektöründe faaliyet gösteren bir işletmenin tüm beyaz yaka çalışanları oluşturmaktadır.

2.2.Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın uygulama kısmında anket yöntemi kullanılmıştır. Ankette yer alan ifadeler bir çalışanın yöneticisi hakkında duyduğu güven parametrelerinden oluşmaktadır. Bu parametreler aynı zamanda lider özellikleri ile de örtüşmektedir.

Bu ifadeler bir doktora tezinde kullanılmış anket formundan elde edilmiştir (Kaleli, 2009).

Ankette likert ölçeđđi(5'li) kullanılmış ve ifadeler 1'den 5'e doğru görüşe katılma durumuna göre derecelendirilmiştir. Bu derecelendirme de; 1 : kesinlikle katılmıyorum, 2 : kısmen katılmıyorum, 3 : kararsızım, 4 : kısmen katılıyorum ve 5 : tamamen katılıyorum şeklinde ifade edilmiştir.

2.3.Araştırmanın Bulguları

Yapılan analizler neticesinde, anketten elde edilen verilere göre, aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır.

Anketin ilk bölümünde demografik özellikleri bildiren bilgiler mevcuttur. Bu bilgiler, aşağıda tablo 1'de görüldüğü gibi çapraz tablo matrisi şeklinde gösterilmiştir. Tablo 1'den de anlaşılacağı üzere, araştırmaya katılan toplam 66 çalışanın, % 68'i evli, % 32'si bekadır. % 23'ü kadın, % 77'si erkektir. Katılımcıların % 50'si 20-29 yaş aralığındadır.

Tablo 1: Demografik Bilgilerin Dağılımı

		Beyaz Yaka	
		n	%
Medeni Durum	Evli	45	68
	Bekar	21	32
Cinsiyet	Kadın	15	23
	Erkek	51	77
Yaş	20-29	33	50
	30-39	24	36
	40-49	7	11
	50 ve üzeri	2	3
Eğitim Seviyesi	İlköğretim	3	4
	Lise	12	18
	Önlisans	9	14
	Lisans	30	45
	Y.Lisans	11	17
	Doktora	1	2
Çalışma Süresi	1 yıldan az	13	20
	1-3 yıl	32	48
	4-6 yıl	10	15
	7-10 yıl	11	17
Toplam		66	100

2.3.1.Verilerin Analizinde Kullanılan Yöntem

Değişkenler arasındaki bağımlılık yapısını yok etmek ve değişkenler kümesindeki varyans-kovaryans yapısını daha az sayıdaki faktörle açıklamak, yorumlamak için bir boyut indirgeme yöntemi olan faktör analizi tekniği, bu çalışmada kullanılmıştır. Sorulara faktör analizi uygulandığında, birbirine benzer ifadelerin spss analizinde elenmesi neticesinde, toplam 18 ifade değerlendirilmeye alınmıştır.

Faktör analizi tekniği ile katılımcılar için anlamlı olan ifadeler aynı başlık altında toplanmıştır. Yapılan Kaiser-Meyer-Olkin testi sonucuna göre örnekleme yeterliliğinin yüksek ve çalışmanın anlamlı olduğu tablo 2’de görülmektedir.

Tablo 2: KMO and Bartlett’s Testi Sonuçları

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		,928
Bartlett’s Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	1030,959
	df	153
	Sig.	,000

Temel bileşenler analizi, analizin ikinci aşamasını oluşturmaktadır. Bu analiz ile, toplam varyans açıklanarak , faktör sayısı ortaya çıkmıştır. Özdeğerleri 1'den büyük olan faktör sayısı 2'dir ve bu sonucu tablo 3'de görmek mümkündür. Bu 2 faktörün tümü, toplam varyansın %69,90'nını açıklamaktadır. Faktörler ise, sırasıyla toplam varyansın %60,735 ve %9,174'ünü açıklamaktadırlar.

Tablo 3: Açıklanan Toplam Varyans

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings ^a
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total
1	10,932	60,735	60,735	10,932	60,735	60,735	10,473
2	1,651	9,174	69,909	1,651	9,174	69,909	6,813
3	,867	4,815	74,724				
4	,711	3,948	78,672				
5	,617	3,427	82,099				
6	,528	2,933	85,032				
7	,455	2,526	87,558				
8	,362	2,012	89,571				
9	,325	1,807	91,378				
10	,271	1,503	92,881				
11	,250	1,390	94,271				
12	,214	1,187	95,458				
13	,193	1,072	96,530				
14	,161	,893	97,423				
15	,148	,821	98,245				
16	,119	,660	98,905				
17	,108	,602	99,507				
18	,089	,493	100,000				

Extraction Method: Principal Component Analysis.

a. When components are correlated, sums of squared loadings cannot be added to obtain a total variance.

Bu analizden ortaya çıkan ilk sonuca, dik döndürme yöntemlerinden Direct Oblimin yöntemi (faktörler arası bağ beklentisinden dolayı) uygulanmıştır. Buna ait bulgular tablo 4'de verilmiştir. Ortaya çıkan faktörlerin içerisinde yer alan değişkenler de tabloda gösterilmiştir.

Tablo 4: Döndürülmüş Faktör Matrisi(Direct Oblimin Yöntemi)

	Component	
	1	2
33	,931	
32	,911	
15	,896	
16	,864	
34	,852	
10	,843	
13	,787	
9	,769	
5	,758	
4	,703	
27	,689	
17	,672	
46	,627	
1	,566	,311
20		,954
18		,887
19		,834
25		,689

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Oblimin with Kaiser Normalization.

a. Rotation converged in 4 iterations.

Tablo 4’de görülen faktörlere ait değişkenlerin karşıladığı sorular aşağıda tablo 5’de görülmektedir.

Tablo 5: Faktör Değişkenlere Ait Sorular

FAKTÖR 1	
S 1	Kararlıdır
S 4	Sorumluluk sahibidir
S 5	Kararlarını nedenleriyle açıklayabilir
S 9	Gelişmeye açıktır
S 10	Eleştiriye açıktır
S 13	İçtendir
S 15	Astlarını takdir eder
S 16	Deneyimini astlarıyla paylaşır
S 17	Astlarına adil davranır
S 27	Açık ve şeffaf bir yaklaşım sergiler.
S 32	Dinlemeyi bilir
S 33	Ulaşılabilir
S 34	Doğru geribildirim verir
S 46	Özeleştiri yapabilir
FAKTÖR 2	
S 18	İş disiplini vardır
S 19	Hedef odaklıdır
S 20	Sistematiktir
S 25	Otoriterdir

Katılımcılara sorulan sorulardan elde edilen 2 faktörün içerisinde yer alan değişkenler göz önüne alındığında, bu iki faktör aşağıda tablo 6'daki isimlerle ifade edilmiştir.

Tablo 6: Faktör İsimleri

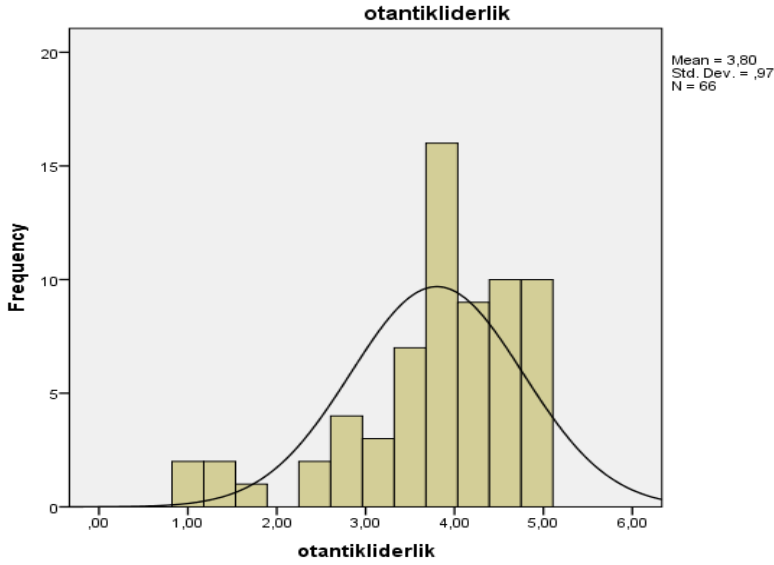
Faktör 1	Otantik Liderlik
Faktör 2	Babacan Liderlik

Toplanan verilerin normal dağılım gösterip göstermediğini anlamak için, verilerin iki faktöre göre aritmetik ortalamaları, medyan ve mod değerleri hesaplanmıştır.

Tablo 7: Faktörlere Ait Merkezi Eğilim ve Yayılım Ölçüleri

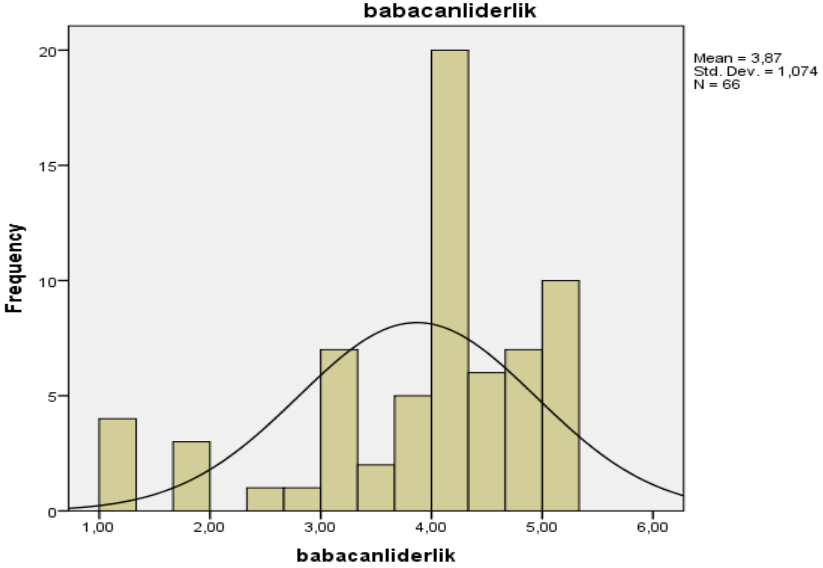
	Otantik liderlik	Babacan liderlik
Ortalama	3,8009	3,8687
Medyan	3,9286	4,2500
Mode	3,86	4,25
Standart sapma	,97040	1,07368

Tablo 7’de görüldüğü üzere, faktörlere ait ortalama değerlerine göre, verilerin normal dağılmadığı söylenebilir. Bu dağılımları şekil 1 ve şekil 2’de görmek mümkündür.

Şekil 1: Otantik Liderlik Açısından Verilerin Dağılımı

Şekil 2: Babacan Liderlik Açısından Verilerin Dağılımı

2.3.2. Demografik Özellikler İle Faktörler Arasındaki İlişki

Örneklem sayısının düşük olması ve verilerin normal dağılıma yakın olmamasından hareketle, demografik özellikler ile faktörler arasındaki ilişkinin tespitinde, Mann-Whitney U testi ile Kruskal Wallis testleri kullanılmıştır. Bu testlerden elde edilen sonuçlar aşağıda verilmiştir.

Medeni durum ile otantik liderlik ve babacan liderlik arasında bir ilişki olup olmadığı, Mann-Whitney U testi ile değerlendirildiğinde, p değerinin 0,05 den düşük olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla aralarında anlamlı bir fark yoktur.

Tablo 8: Medeni Durum İle Faktörler Arasındaki İlişkinin Mann-Whitney U Testi Sonuçları

Medeni Durum	Otantik liderlik	Babacan liderlik
Mann-Whitney U	455,000	436,000
Wilcoxon W	686,000	667,000
Z	-,241	-,506
Asymp. Sig. (2-tailed)	,809	,613

a. Grouping Variable: medeni durum

Cinsiyet ile otantik liderlik ve babacan liderlik arasında bir ilişki olup olmadığı, Mann-Whitney U testi ile değerlendirildiğinde, p değerinin 0,05 den düşükliğünün sadece babacan liderlik faktöründe olduğu tablo 9'da görülmektedir.

Dolayısıyla aralarında anlamlı bir fark vardır. Tablo 10'a bakıldığında ortalama sıra değerlerinin erkeklerde daha yüksek olduğu görülmektedir. Erkekler yöneticilerini kadınlara göre daha babacan görmektedir.

Tablo 9: Cinsiyet İle Faktörler Arasındaki İlişkinin Mann-Whitney U Testi Sonuçları

Cinsiyet	Otantik liderlik	Babacan liderlik
Mann-Whitney U	368,500	244,500
Wilcoxon W	488,500	364,500
Z	-,214	-2,126
Asymp. Sig. (2-tailed)	,830	,034

a. Grouping Variable: cinsiyet

Tablo 10: Cinsiyet İle Faktörler Arasındaki İlişkinin Ortalama Sıra Değerleri

	Cinsiyet	N	Mean Rank	Sum of Ranks
Otantik liderlik	kadın	15	32,57	488,50
	erkek	51	33,77	1722,50
	Total	66		
Babacan liderlik	kadın	15	24,30	364,50
	erkek	51	36,21	1846,50
	Total	66		

Yaş ile otantik liderlik ve babacan liderlik arasında bir ilişki olup olmadığı, Kruskal Wallis testi ile değerlendirildiğinde, p değerinin 0,05 den düşük olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla aralarında anlamlı bir fark yoktur.

Tablo 11: Yaş İle Faktörler Arasındaki İlişkinin Kruskal Wallis Testi Sonuçları

Yaş	Otantik liderlik	Babacan liderlik
Chi-Square	1,546	3,192
df	3	3
Asymp. Sig.	,672	,363

a. Kruskal Wallis Test

b. Grouping Variable: yaş

Eğitim ile otantik liderlik ve babacan liderlik arasında bir ilişki olup olmadığı, Kruskal Wallis testi ile değerlendirildiğinde, p değerinin 0,05 den düşük olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla aralarında anlamlı bir fark yoktur.

Tablo12: Eğitim İle Faktörler Arasındaki İlişkinin Kruskal Wallis Testi Sonuçları

Eğitim	Otantik liderlik	Babacan liderlik
Chi-Square	4,010	7,821
df	5	5
Asymp. Sig.	,548	,166

a. Kruskal Wallis Test

b. Grouping Variable: eğitim

Çalışma süresi ile otantik liderlik ve babacan liderlik arasında bir ilişki olup olmadığı, Kruskal Wallis testi ile değerlendirildiğinde, p değerinin 0,05 den düşük olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla aralarında anlamlı bir fark yoktur.

Tablo13: Çalışma Süresi İle Faktörler Arasındaki İlişkinin Kruskal Wallis Testi Sonuçları

Çalışma Süresi	Otantik liderlik	Babacan liderlik
Chi-Square	1,891	1,243
df	3	3
Asymp. Sig.	,595	,743

a. Kruskal Wallis Test

b. Grouping Variable: çalışmasüresi

Katılımcıların yöneticilerinin liderlik özelliklerine göre otantik lider tanımlamaları, demografik özellikler açısından değerlendirildiğinde, aralarında anlamlı bir ilişki çıkmamıştır. Bir başka ifade ile, demografik özellikler katılımcıların yöneticilerini otantik lider olarak görmelerinde bir etki etmemektedir.

Aynı şekilde, katılımcıların yöneticilerinin liderlik özelliklerine göre babacan lider tanımlamaları, demografik özellikler açısından değerlendirildiğinde, sadece cinsiyet faktörü ile aralarında anlamlı bir ilişki çıkmıştır. Diğer faktörler arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır. Erkekler, kadınlara oranla yöneticilerini daha babacan görmektedir.

Sonuç

Katılımcıların faktörlere ait sorulara vermiş oldukları cevaplardan hareketle, ortalama (mean) değerlerine bakıldığında, otantik lider ve babacan lider tanımlamalarının yapıldığı görülmektedir. Bir diğer ifade ile, güven parametreleri doğrultusunda katılımcılara sorulan lider özelliklerinin analizi neticesinde oluşan faktörlerin kapsadığı değişkenlere bakıldığında, literatürde tanımlanan otantik ve babacan lider özellikleri ile örtüştüğü görülmektedir.

Katılımcıların demografik özellikleri ile lider tanımlamaları arasında bir ilişkinin olup olmadığına dair yapılan analizler sonucunda, faktörler ile cinsiyet dışındaki diğer medeni durum, yaş, eğitim ve çalışma süresi faktörleri arasında bir ilişkinin olmadığı tespit edilmiştir. Cinsiyet faktöründe ise sadece babacan liderlik faktörü ile cinsiyet arasında bir ilişki görülmüştür. Erkeklerin kadınlara göre yöneticilerini daha yüksek oranda babacan gördükleri ortaya çıkmıştır. Yapılan bu çalışmada, katılımcıların tanımladıkları yönetici erkek ve 50 yaş üzerindedir. Ülkemizdeki toplumsal kültürün kadına ve erkeğe yüklediği rol farklıdır. Erkeklerin babacan duyguyu hissetmeleri ve bu şekilde davranmaları, toplumda kabul edilen bir tutumdur. Erkek katılımcıların kendileri ile aynı cinsiyetteki bir yöneticisinin babacan tavırlarını hissetmeleri olağan bir sonuç olarak düşünülebilir. Araştırmanın daha kapsamlı bir örneklem kümesi ve yöneticideki cinsiyet-yaş faktörlerini çeşitlendirerek yeniden yapılması, araştırma sonuçları üzerinde bir değişiklik yapıp yapmayacağını ortaya koyması açısından önerilerin ilk başında gelecektir.

Sonuç olarak, bu çalışma ile örgütsel güven bağlamında beyaz yaka çalışanların güven parametreleri açısından liderlik tipi tanımlamaları ortaya konmaya çalışılmış ve 'otantik lider' ile 'babacan lider' tanımlamaları yapılmış ve bu tanımlamalarda demografik özelliklerin bir etkisi olup olmadığı ortaya konmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

1. AVOLIO, B.J., GARDNER, W.L. Authentic Leadership Development: Getting To The Root Of Positive Forms Of Leadership, *The Leadership Quarterly*, 2005. 16: 315–338.
2. CHENG, B.S., CHOU, L.F., WU, T.Y., HUANG, M.P., FARH, J.F.. Babacanic Leadership And Subordinate Responses: Establishing A Leadership Model In Chinese Organizations. *Asian Journal Of Social Psychology*, 2004. 7(1): 89–117.
3. ÇİÇEK, M.. Liderlikte Farklı Bir Yaklaşım: Otantik Liderlik Tarzı Ve Transformasyonel Liderlik Biçimi İle Karşılaştırılması, *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 2(3): 59-71.
4. DOĞAN, S. Vizyona Dayalı Liderlik, 1.Baskı.
5. EDWARDS, M. R. Symbiotic Leadership: A Creative Partnership For Managing Organizational Effectiveness, *Business Horizons*, May-June. 1992.
6. ELMORE, R. F. Building A New Structure For School Leadership. Washington Dc: The Albert Shanker Institute. 2000.
7. FARH, J., L., CHENG, B.S. A Cultural Analysis Of Babacanic Leadership In Chinese Organizations, *Management And Organizations In The Chinese Context*, London: Macmillan, 2000. 84-127.
8. GIBB, C. A. Leadership. In G. Lindzey (ed.), *Handbook Of Social Psychology*, 1954. 2: 877–917.
9. GRONN, P. Distributed Properties: A New Architecture For Leadership. *Educational Management And Administration*. 2000. 28(3): 317-338.
10. HASSAN, A., FORBIS, A. Authentic Leadership, Trust And Work Engagement. *World Academy Of Science, Engineering And Technology*, 2011. 80: 750-756.
11. HECK, R.H., HALLINGER, P. Assessing The Contribution Of Distributed Leadership To School Improvement And Growth In Math Achievement. *American Educational Research Journal*. 2009. 46: 659-689.
12. KALELİ, N. Bir İşletmede Yeniden Yapılanmanın Çalışanların Üst Yönetime Duydukları Güven Düzeyine Etkisini Saptamaya Yönelik Bir Araştırma, KOÜ, SBE, İşletme ABD, Yönetim Organizasyon Bölümü Doktora Tezi, Kocaeli. 2009.
13. KERFOOT, K. Authentic Leadership, *Dermatology Nursing*. 2006. 18(6): 594-596.
14. KERNIS, M. H. Toward A Conceptualization Of Optimal Self-Esteem, *Psychological Inquiry*. 2003. 14(1): 1-26.

15. KÖKSAL, O. Bir Kültürel Liderlik Paradoksu: Paternalizm. Mustafa Kemal University Journal Of Social Sciences Institute. 2011. 8(15): 101 – 122.
16. LUTHANS, F., AVOLIO, B.J. Authentic Leadership Development, K.S. Cameron, J. E. Dutton ve R. E. Quinn (ed.), Positive Organizational Scholarship, San Francisco: Berrett-Koehler, 2003. 241-258.
17. PELLEGRINI, E. K., SCANDURA, T.A., JAYARAMAN, V. Cross-Cultural Generalizability Of Babacanic Leadership: An Expansion Of Leader-Member Exchange Theory. *Group & Organization Management*, 2010. 35: 391- 420.
18. SARIHAN, H., *Teknoloji Yönetimi*, Desnet Yayınları, İstanbul. 1998.
19. SMYLYE, M.A., LAZARUS, V., CONYERS, J. B. Instructional Outcomes Of School-Based Participated Decision-Making. *Educational Evaluation And Policy Analysis*, 1996. 18(3): 181-198.
20. SPILLANE, J., HALVERSON, R., DIAMOND, J. Towards A Theory Of Leadership Practice: A Distributed Perspective. Northwestern University, Institute For Policy Research Working Article. 2001.
21. TABAK, A., POLAT, M., COŞAR, S., TÜRKÖZ, T. Otantik Liderlik Ölçeği: Güvenirlik Ve Geçerlik Çalışması”İş, Güç” Endüstri İlişkileri Ve İnsan Kaynakları Dergisi, 2012. 14(4): 89-106.
22. YUKL, G. *Leadership In Organisations*. New Jersey: Prentice Hall. 2002.

● Bölüm-10●

**KOVID-19 PANDEMİSİ ve SAĞLIK
HİZMETLERİNİN ERİŞİLEBİLİRLİĞİ**

Dr. Hicran Atatanır¹

---

¹ Dr. Hicran Atatanır, Süreli Öğretim Görevlisi, Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, atatanir@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0938-4245, Ankara, Türkiye.

1. GİRİŞ

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından 11 Mart 2020 tarihinde “pandemi” ilan edilen Kovid-19 haftalar içerisinde insani bir kriz boyutuna ulaşmıştır. Yüz binlerce kişi hayatını kaybederken, toplumlar işsizlik, belirsizlik ve güvencesizlik sarmalında sosyoekonomik açıdan zorlu bir süreç ile karşı karşıya kalmıştır. Üstelik bu salgın insani gelişim endekslerindeki parametreleri alt üst eden bir gelişim de sergilemiştir. Sıralamalarda üst sıralarda yer alan ekonomiler; en çok can kaybı yaşayan ülkeler olarak belirlemiştir. Nitekim 24 Ekim 2020 tarihi itibarıyla Avrupa Birliği (AB) ülkelerinde toplam 5.728.142 vaka görülmüş ve 207.509 kişi yaşamını kaybetmişken (ECDC, 2019); Amerika Birleşik Devletleri’nde (ABD) ise 8,6 milyon vaka görülmüş ve 224.819 kişi ise yaşamını kaybetmiştir (NYT, 2020). Dünya geneline bakıldığında ise pandemi 42,6 milyondan fazla vakanın ve 1,1 milyondan fazla vefatın olduğu bir düzeye ulaşmıştır (BBC, 2020). Türkiye’de ise yine 24 Ekim 2020 tarihi itibarıyla toplam 359.784 vaka olduğu ve 9.727 insanın hayatını kaybettiği görülmektedir (SB, 2020).

Kovid-19 pandemisi sağlık hakkının kapsamını, kullanılabilir ve erişilebilir bir hak niteliği arz edip etmediğini neredeyse tüm dünyada tartışmaya açmıştır. Çünkü hizmet kapasitesinin hacmi ve sağlık çalışanlarının sınırlılığı mevcut hastalar arasında bir önceliklendirme yapmayı zorunlu kılarken, sağlık sigortası bulunmayanlar açısından ise sağlık hizmetlerine erişim imkânsız hale gelebilmiştir. Sağlık hakkı ve eşitlik ilkesi arasındaki ilişkinin pandemi sürecinde öne çıkan önemi, mücadelede izlenen kamusal politikaların kapsayıcılığına eleştirel yaklaşımları da beraberinde getirmiştir. Sağlık hizmetlerine erişim konusunda verilen kararlar yalnızca sağlık değil yaşam hakkı açısından da hayati sonuçlar doğurmuştur. Yaşanan kayıplar arasında huzur ya da bakım evlerinde kaderine terk edilen yaşlılar, evsizler, yalnız bırakılan engelli bireyler ve daha birçok kırılğan grup ne yazık ki sağlık hizmetine erişememenin ve ihmal edilmenin bedelini yaşamları ile ödemek durumunda kalmıştır. Kamu vicdanında da derin yaralar açan bu kayıpların yeniden yaşanmaması, sağlık hizmetlerinin en kırılğan gruplardan başlamak üzere herkes için erişilebilir kılmak ile mümkündür.

İnsani krizlere ve kayıplara yenilerinin eklenmemesi, yaşam hakkının ve yaşama onurlu bir şekilde veda edebilme hakkının korunması için salgınların yüz yıllardır insanlık ailesine vermeyi sürdürdüğü ders; her insanın biricik, her yaşamın kutsal ve solunan hava gibi hepimizin sağlığının birbirimize bağlı olduğudur. Sağlığın kamusallığının ya da kamu sağlığının² pandemi ile yeniden dünya

---

2 Türkiye’de halk sağlığı disiplinin kurucusu olan Prof. Dr. Nusret Fişek’e göre “halk sağlığı” kavramı İngilizce “Public Health” ve Fransızca “Sante Publique” sözcüklerinin yanlış bir çevirisi olup doğrusu “Kamu

gündeminde konuşulduğu günümüzden çok önce, 1923 yılında Winslow kamu sağlığı kavramını; *örgütlenmiş toplumsal çalışmalar sonunda çevre sağlık koşullarını düzelterek, bireylere sağlık bilgisi vererek, bulaşıcı hastalıkları önleyerek, hastalıkların erken tanı ve koruyucu tedavisini sağlayacak sağlık örgütleri kurarak, toplumsal çalışmaları her bireyin sağlığını sürdüreceği bir yaşam düzeyini sağlayacak biçimde geliştirerek hastalıklardan korunmayı, yaşamın uzatılmasını, beden ve ruh sağlığıyla çalışma gücünün artırılmasını sağlayan bir bilim ve sanat olarak tanımlamıştır* (Fişek, 1983). Sağlığın kamusal bir hak ve hizmet alanı olması, bu hakka ve temel sağlık hizmetlerine herkesin eşitlik ve sosyal adalet ilkeleri temelinde erişebilir olması için sağlığın belirleyici unsurlarına yatırımlar yapılmasını gerektirmektedir. Eğitime, istihdama, temiz bir çevreye ve kaliteli bir yaşama sürdürülebilir bir kalkınma perspektifi çerçevesinde yapılacak her yatırım, sağlık hakkının korunması amacıyla hizmet etmektedir.

2. Erişilebilirlik Kavramı ve Sağlık Hakkı

Erişilebilirlik, kısıtlılık halinde olabilen engelliler, yaşlılar, hamileler, çocuklar gibi bireyler başta olmak üzere tüm insanların, kimseye muhtaç olmaksızın, kamu hizmetlerine ulaşabilmesi ve sahip oldukları hak ve özgürlükleri kullanabilmesi için kamusal alana, hizmet ağlarına ve toplumsal yaşama aktif olarak katılımı için zorunlu bir ön koşuldur. Bu ön koşulun yerine getirilmesi, erişim sağlanamayan hizmet alanları için ilave tedbirlerin alınmasını gerektirir. Her bireyin toplumsal yaşamın tüm alanlarındaki hak ve hizmetlere ulaşabilmesi ve bunlardan yararlanabilmesi erişilebilirliğin esasını oluşturur.

Sosyal politika bağlamında erişilebilirlik engelli haklarından referans alan ve birçok yasal düzenlemenin konusunu oluşturan evrensel bir kavramdır. Engelli Haklarına İlişkin Birleşmiş Milletler (BM) Sözleşmesi'nin "Erişilebilirlik" başlıklı 9. maddesinde Taraf Devletlerin; *engellilerin bağımsız yaşayabilmelerini ve yaşamın tüm alanlarına etkin katılımını sağlamak ve engellilerin diğer bireylerle eşit koşullarda fiziki çevreye, ulaşım, bilgi ve iletişim teknolojileri ve sistemleri dahil olacak şekilde bilgi ve iletişim olanaklarına, hem kırsal hem de kentsel alanlarda halka açık diğer tesislere ve hizmetlere erişimini sağlamak için uygun tedbirleri alma yükümlülüğü* altında olduğu belirtilmiştir.

Erişimin önündeki engellerin tespitini ve ortadan kaldırılmasını da içeren erişilebilirlik kavramı, 5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanun'un 3. maddesinin (f) fıkrasında, *binaların, açık alanların, ulaşım ve bilgilendirme hizmetleri ile bilgi ve iletişim teknolojisinin, engelliler tarafından güvenli ve bağımsız olarak ula-*

Sağlığı"dır. Ancak dilimize "Halk Sağlığı" olarak yerleşmiştir.

şılabilir ve kullanılabilir olması olarak tanımlanmıştır. 6701 sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanununun 2. maddesinin (j) bendi ile ise *makul düzenleme* kavramı düzenlenerek; *engellilerin hak ve özgürlüklerini tam ve diğer bireylerle eşit şekilde kullanmasını veya bunlardan yararlanmasını sağlamak üzere belirli bir durumda ihtiyaç duyulan, mali imkânlar nispetinde, ölçülü, gerekli ve uygun değişiklik ve tedbirler* makul düzenleme olarak tanımlanmıştır. Kovid-19 ile mücadele sürecinde Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından işitme engelli vatandaşlar için işaret dilinde hazırlanan *koronavirüs riskine karşı uymamız gereken 14 kural* başlıklı video bir makul düzenleme örneği olarak yerini almıştır.

Mevzuatımızda erişilebilirlik hususu bilgi, iletişim, ulaşım ve imar hizmet alanları başta olmak üzere kamunun erişim kapasitesinin güçlendirilmesi, makul düzenlemelerin yapılması ve yoksulluk dezavantajını gözeten ücretsiz hizmet seçeneklerinin sunulması gibi stratejiler çerçevesinde ele alınmıştır. Üst politika belgelerinde de erişilebilirlik hedeflerinin özet olarak; her yerde ve herkes için erişilebilir bir toplumsal yaşam ve kamusal hizmet anlayışına dayandığı görülmektedir. Bu bağlamda Onuncu Kalkınma Planında da ülke genelinde sosyo-ekonomik uyumu güçlendirmek ve topyekûn kalkınma sağlamak için bölgesel gelişmişlik farklarının azaltılması, düşük gelirli bölge ve şehirler başta olmak üzere ulaştırma, lojistik ve iletişim altyapısının iyileştirilmesi, piyasalar ile kamu hizmetlerine erişimin kolaylaştırılması gibi hedeflere yer verilmiştir.

Sağlık hakkı da temel bir kamu hizmeti olarak erişilebilirlik politikalarının odağı içinde yer almaktadır. Sağlık hakkı, sağlıklı bireyler ve toplum hedefine ulaşabilmek için gerekli tesislere ve şartlara ulaşma, bunları kullanma hakkıdır (Zengin, 2010: 44). Mümkün olan en yüksek sağlık standardına sahip olmak, ırkı, dini, politik inancı, ekonomik ve sosyal durumu gözetilmeksizin her insanın temel haklarından biridir (DSÖ, 1946) ve devletlerin sağlık hakkına ilişkin olarak *saygı duyma, koruma ve yerine getirme*³ temel olmak üzere *sağlık hizmetleri; sağlığın altta yatan belirleyicileri ile sağlık eğitimi ve bilgilenme* konularında çeşitli yükümlülükleri bulunmaktadır (Zengin, 2010:48).

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 25.maddesinde; *herkesin kendisinin ve ailesinin sağlık ve refahı için beslenme, giyim, konut ve tıbbi bakım hakkı vardır. Herkes, işsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, yaşlılık ve kendi iradesi dışındaki koşullardan doğan geçim sıkıntısı durumunda güvenlik hakkına sahiptir* denilerek yaşam, sağlık ve sosyal güvenlik hakları bir bütün olarak düzenlenirken, Ekono-

3 Yerine getirme (gerçekleştirme) yükümlülüğü *kolaylaştırma, sağlama ve geliştirme* yükümlülüklerini de içermektedir. Bkz: Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakları Komitesi, 14 No'lu Genel Yorumu, 2000, s. 8.

mik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nin 12. maddesi ile “Sağlık standardı hakkı” kavramı benimsenmiştir. Anılan Sözleşmenin imzacı ülkeler tarafından uygulanmasını izleyen Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakları Komitesinin 12. maddeye ilişkin 11.08.2000 tarihli ve E/C.12/2000/4 sayılı Genel Yorumunda (No:14) sağlık hakkının *mevcudiyet, erişilebilirlik, kabul edilebilirlik ve kalite* olmak üzere dört unsuru içermesi gerektiği bildirilmektedir (CESCR, 2000).

Genel Yorumu göre sağlık hakkının erişilebilir olması; sağlık tesisleri ile mal ve hizmetlerin taraf Devletlerin yargı yetkisi dahilinde, ayrımcılık olmaksızın herkesin erişimine açık olmasını gerektirmektedir ve birbiriyle kesişen dört boyutu bulunmaktadır: ayrımcılık yapmama, fiziksel ve ekonomik erişim ile bilgiye erişim. Açıkça ya da dolaylı ayrımcılık temel insan haklarının ihlal edilmesine yol açar ve çoğunlukla bozuk sağlığın kökenini oluşturur. Uygulamada, ayrımcılık kendini hedefleri yeterince belirlenmemiş sağlık programları ve sağlık hizmetlerine erişimin kısıtlılığı biçiminde gösterebilir (WHO, 2001:11).

Ayrımcılığın olmaması sağlık tesislerinin, mal ve hizmetlerinin esasen herkesin erişimine, ve özellikle de genel nüfusun en savunmasız veya dışına itilmiş kesimlerine hem hukuken hem fiilen açık olmasını ifade etmekte iken fiziksel erişim yine toplumun tüm kesimlerinin, ve özellikle de etnik azınlıklar ve yerel halklar, kadınlar, çocuklar, ergenler, yaşlılar, engelli kişiler ile HIV/AIDS'li kişiler gibi genel nüfusun en savunmasız veya dışına itilmiş kesimlerinin sağlık tesisleri ile mal ve hizmetlerine güvenli erişimine işaret etmektedir. Genel Yorumu göre erişilebilirlik ayrıca, sağlık hizmetlerinin ve güvenli ve içilebilir su kaynakları ve yeterli sağlık koruma koşulları gibi sağlığın belirleyici etmenlerinin kırsal kesimlerde yaşayan kişiler dahil herkesin erişimine açık olması anlamına gelmektedir. Ekonomik erişim (*karşılabilirlik*) ise herkesin ekonomik olarak sağlık tesisleri, mal ve hizmetleri maliyetlerini karşılayabilecek durumda olması anlamına gelmektedir. Genel Yorumu göre sağlık bakım hizmetlerinin ve sağlığın belirleyici etmenlerinin ücretlendirilmesi denklik ilkesine dayanmalı ve böylelikle, kamu veya özel olsun bu hizmetlerin, toplumsal olarak dezavantajlı gruplar da dahil herkes tarafından karşılanabilir olması güvence altına alınmalıdır. Denklik ilkesi ise, daha yoksul hane halklarının, daha zengin hane halklarına kıyasla oransız bir şekilde sağlık harcamalarının yükü altına girmemelerini gerekli kılmaktadır. Son olarak bilgiye erişim ise kişisel sağlık verilerine sahip olma hakkını ihlal etmeme koşulu ile sağlıkla ilgili konularda, bilgi ve fikir isteme, alma ve verme haklarını içermektedir.

Sağlık hakkının erişilebilir olması, ilaç, tedavi, tıbbi müdahale ve bakım gibi hizmet bileşenlerine eşitlik ilkesi temelinde ulaşabilmek için hukuki, ekonomik ve fiziksel araçlar gerektiren çok boyutlu bir husustur. Sağlık hizmetlerine erişim

için gerekli araçlardan yoksun kişilere sağlık sigortası ve ücretsiz sağlık hizmetleri sunulması, sağlık hakkının ve tabii yaşam hakkının korunması için son derece belirleyicidir. Sağlık hizmetlerinde gelişen teknolojinin ve tedavi hizmetlerinin pahalı olması ve ekonomik güce erişim sağlanabilmesi, servet temeline dayalı dolaylı bir ayrımcılığa yol açabilmektedir. Bu durumda kişi sağlık sigortasının kapsamı ya da mali gücü ölçüsünde sağlık hizmetine erişebilmekte ve daha yüksek maliyet oluşturan ilaç, tedavi, tıbbi müdahale ve bakım hizmetlerinden mahrum kalabilmektedir. Bu ise bize hasta haklarını işaret etmektedir.

Sağlık hakkı içerisinde hasta hakları, sağlık hizmetlerinden yararlanmayı, kişilik haklarının gözetilmesini, sağlık hizmetine dair bilgi alma, tercihte bulunma, durdurma ve reddetme gibi hakların korunmasını gerektiren bir hak kategorisidir ve sağlık hizmet sunucularına ödev ve sorumluluklar yüklemektedir.⁴ Bu bağlamda sosyal güvenlik hakkı, hasta haklarını tamamlayıcı bir hak olarak genel sağlık sigortası uygulamalarının yanı sıra iş kazaları ve mesleki hastalıkları, hastalık gibi kısa vadeli, malullük gibi uzun vadeli sigorta kolları kapsamında kişilerin sosyal risklere karşı güvence altına alan bir hak alanıdır. Bu nedenlerle sosyal güvenlik hakkının olmadığı ülkelerde sağlık hakkı ve dolayısıyla yaşama hakkı, özellikle yoksul kesimler bakımından, kullanılamaz bir hak haline gelmektedir (Şahbaz, 2009: 410).

3. Sağlık Hakkının Erişilebilir Kılınmasında Devletlerin Yükümlülükleri

Yalnızca sağlıklı olma hakkı olarak anlaşılması gereken sağlık hakkı, özgürlük ve hak olgularını birlikte barındırmaktadır. Hakkın özgürlük boyutu, bir kimsenin, kendi sağlığı ve vücut kontrolünü elinde bulundurabilmesi, işkenceye ve rızaya dayanmayan tıbbi ve deneysel müdahalelere tabii olmamasını da kapsamaktadır (BM, 2006: 239). Sağlığa hak temelli yaklaşım ise insan haklarını sağlıkta gelişim için çatı olarak kullanma, sağlık politika ve programlarını ya da mevzuatını insan hakları açısından doğuracağı sonuçlar bakımından araştırma ve tartışma, insan haklarını sağlıkla ilişkili politika ve programların politik, ekonomik ve sosyal alanlar da dâhil olmak üzere tüm alanlarda tasarlama, yürütme, denetleme ve değerlendirmenin ayrılmaz bir boyutu haline getirme süreçlerini içermektedir (WHO, 2002:6). Dolayısı ile sağlık hakkı, özgürlükleri ile birlikte insanları sağlığına kavuşturmayı ve sağlık hizmetleri ile buluşturmayı ilke edinmiş bir mevzuat ve uygulama anlayışının benimsenmesiyle gerçekleştirilecek bir kamu hakkı ve kamusal hizmet alanıdır.

---

4 Detaylı bilgi için bakınız: "Hasta Hakları Yönetmeliği, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=847&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>, ET.: 28.09.2020.

Sağlık hakkı, insanlık onuruna yaraşır bir yaşamı, yaşam hakkını ve diğer temel insan haklarını mümkün kılan bir hak niteliğindedir. Bu temel hak, “*mümkün olan en yüksek sağlık standardına ulaşma hakkı*” (WHO, 2002:9) olarak da bilinmektedir. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakları Komitesi, 14 No’lu Genel Yorumunda sağlık hakkının temel insan hakları içerisinde kurduğu tamamlayıcılık ilişkisine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Komite sağlık hakkını; yiyecek, konut, çalışma, eğitim, insanlık onuru, ayrımcılığa maruz kalmama, eşitlik, işkencenin yasaklanması, mahremiyet ve bilgiye erişim hakları ile toplanma, örgütlenme ve hareket özgürlüklerini gerçekleştirilebilmesinin de teminatı olarak görmektedir. Genel Yorumda ayrıca sağlık hakkının sadece zamanında ve uygun sağlık hizmetlerine değil, aynı zamanda güvenli ve içilebilir suya erişim ve yeterli sanitasyon, yeterli miktarda güvenli gıda, beslenme ve barınma, sağlıklı mesleki ve çevresel koşullar ve sağlıkla ilgili eğitim ve bilgilere erişim gibi sağlığa dair temel belirleyicilere uzanan kapsayıcı bir hak olduğu belirtilmektedir.

1982 Anayasası ile de koruma altına alınmış olan sağlık hakkı, *sağlık hizmetleri ve çevrenin korunması* kenar başlıklı 56’ncı maddede; *herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir* hükmü ile anayasal güvence altına alınmış, *pozitif bir sosyal statü hakkıdır* (Bulgan, 2017: 47-55). Bu niteliği itibariyle devletlere, hakkın gerçekleşmesi için mevzuat oluşturma, kurumlar ihdas etme, sağlık politikası belirleme, uygulama ve sağlık hizmeti sunma gibi edimlerde bulunma görevi yükleyen *sosyal bir hak kategorisindedir* (Vasak, 1977). Nitekim 1593 sayılı ve 24/4/1930 tarihli Umumi Hıfzıssıhha Kanunu’nun 1.maddesinde bu görev; *memleketin sıhhi şartlarını ıslah ve milletin sıhhatine zarar veren bütün hastalıklar veya sair muzır amillerle mücadele etmek ve müstakbel neslin sıhhatli olarak yetişmesini temin ve halkı tıbbi ve içtimai muavenete mazhar eylemek umumi devlet hizmetlerindedir* hükmü ile düzenlenmiş bulunmaktadır.

Hukuken tanınmış her türlü hakkın gereğince kullanılabilmesi için vazgeçilmez bir ilke olan “eşitlik” esasen insan haklarının hem siyasi hem de sosyo-ekonomik açıdan sağlanabilmesi ve sürdürülebilmesi için stratejik öneme haiz kurucu ve tamamlayıcı bir sosyal adalet unsurudur. Ulusal mevzuatımızda 1982 Anayasasında, çeşitlik kanunlarda ve özellikle 6701 sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu ile düzenlenmiş bulunan eşitlik ilkesi ile herkes *hukuken tanınmış hak ve hürriyetlerden yararlanmada eşit* olarak kabul edilmiştir. Sosyal devlet ve eşitlik ilkeleri gereği ülkeler sağlık hakkını esasen temel kamu hizmetleri arasında örgütlemiş ise de sigorta sistemlerinin finansman yöntemlerine göre tamamlayıcı ya da zorunlu özel sağlık sigorta uygulamaları da sağlık hizmetlerinde genişleyen bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülkemizde ise 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu’nu 2006 yılında

yürürlüğe koymak suretiyle kamu sağlığı açısından önemli bir adım atılmıştır. Herkesin sağlık hizmetlerine eşit ve etkili şekilde erişimini sağlamak amacıyla genel sağlık sigortası hizmetlerinin sağlık altyapısı güçlendirilerek yaşama geçirilmiş olmasının yanı sıra 18 yaşına kadar herkesin genel sağlık sigortası kapsamına alan düzenlemeler ile sağlık hakkının eşitlik ilkesi temelinde korunmasına katkı sağlanmıştır.

Sağlık hakkını, eşitlik ilkesi temelinde kullanabilmenin önemi kuşkusuz bilinmektedir. Ancak Kovid-19 pandemisi, dikkatlerin sağlık hakkına erişimde eşitliğe odaklanması üzerinde sarsıcı bir etki uyandırmıştır. Yaşanan süreç mevcut küresel düzende, artan ilaç, tıbbi cihaz ve koruyucu ekipman gereksinimine karşı uluslararası tedarik zincirinin kırılmasını ortaya koyarken, milli üretimin önemli bir kez daha gözler önüne serilmiştir. Pandemi şoku bazı ülkelerde oluşan ekonomik resesyona ve otoriterleşme eğilimlerine sahne olurken, ABD, İtalya ve İspanya gibi kimi ülkelerde ise kamusal sağlık hizmetlerine erişimde yaşanan sorunlar daha belirgin hale gelmiştir. Güçlü ekonomileri ile anılagelen ülkelerde dahi sağlık ve sosyal güvenlik sistemleri, finans ve istihdam dengeleri pandemi süreci ile kırılma noktasına gelmiş; kamusal politikalara yapılan yatırımların, sağlık sistemlerinin ve etkili kriz yönetimlerinin sahip olduğu önem öne çıkmıştır. Bu süreçte doktorlar en önemli aktörler olarak belirirken, tıp teknolojileri, koruyucu sağlık sistemleri ve genel sağlık sistemleri değişim ve iyileşme beklentilerinin odaklandığı ana başlıkları oluşturmuştur.

Hem ulusal hem de uluslararası mevzuat düzenlemelerinde sağlık hizmetlerine erişimde eşitliği güvence altına alan çeşitli hükümler bulunmakta ve bu hükümler herhangi bir ayırım yapılmaksızın hizmetlere eşit erişimi amaçlamakta ise de yukarıda özetlenen sürecin de etkisi ile kısa bir zaman diliminde binlere varan yaşam kayıpları insanların sağlık hizmetlerine eşit koşullarda erişip erişemediği sorusunu gündeme getirmiştir. Yaşanan süreç Çin, ABD, İngiltere, İspanya ve Brezilya gibi kimi ülkelerde özellikle yaşlılar, evsizler, mülteciler, göçmenler ve sağlık güvencesi olmayanlar gibi kırılma grupları açısından temel ihtiyaçlara ve sağlık hizmetlerine erişimde ciddi insani krizlerin yaşanmasına sahne olurken, Yeni Zelanda, Güney Kore, Almanya, Türkiye gibi ülkelerde ise zamanında alınan tedbirler ve benimsenen bilimsel strateji doğrultusunda pandemiyi bir insani krize yol açmaması için etkili bir mücadele yönetimi izlenmiştir.⁵

Bu mücadelede kimseyi geride bırakmadan Kovid-19'u kontrol altına alabil-

---

5 Kuşkusuz dünyanın her yanında sağlık çalışanlarının sergilediği insan üstü gayret, insanlık ailesinin çok daha ağır kayıplar vermesinin önüne geçen en güçlü mücadele unsuru olarak dünya tarihinin sayfalarındaki yerini almıştır.

mek, temelde yaşam hakkının tüm bir toplum için korunması anlamına gelmektedir. Sağlık hakkının erişilebilirliği açısından temel olan eşitlik ilkesi de esasen yaşam hakkının herkes için teminat altına alınması amacını temsil eder ki yaşam hakkı; insan varlığının varlığını sürdürdürebilmesi ve yok edilmemesi için vazgeçilmez ve devredilemez; insan haklarını ve bilhassa sağlık hakkını güvence altına alan temel bir insan hakkıdır. Yaşam hakkının korunması için Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) kapsamında devletlerin üstlendiği yükümlülüklerden ilki ‘öldürmeme yükümlülüğü’; ikincisi, ‘yaşamı koruma yükümlülüğü’; üçüncüsü ise ‘ölümü soruşturma yükümlülüğü’ (Doğru, 2018: 4) olarak sıralanmıştır. Devletlerin egemenlik yetkileri altındaki bireylerin yaşamlarını koruma ve uygun tedbirleri alma şeklindeki pozitif yükümlülüğü, halk sağlığı alanında da uygulanacak şekilde yorumlanır; zira sağlık hizmetleri bağlamında pozitif maddi yükümlülük, devletin ister kamu ister özel olsun tüm hastaneleri hastalarını korumaları için uygun tedbirler almaya zorlayacak düzenlemeler yapmasını gerektirir (AİHM Oyal v. Türkiye Kararı, § 54).

Nitekim Kovid-19 pandemisi ile mücadelede Sağlık Bakanlığı’nın 20 Mart 2020 tarihli resmi yazısında: *sağlık kurumlarına müracaat eden hastaların, COVID-19 tanısı kesinleşinceye kadar Sağlık Bakanlığı hastaneleri, Devlet ve Vakıf Üniversitesi hastaneleri ile tüm özel sağlık kuruluşlarınca kabul ve tedavi süreçlerinin yapılması zorunludur* denilerek kamu ve özel hastane ayrımı yapılmaksızın bünyesinde *Enfeksiyon Hastalıkları ve Klinik Mikrobiyoloji, Göğüs hastalıkları, İç Hastalıkları uzmanı hekimlerden en az ikisinin bulunduğu ve 3. seviye erişkin yoğun bakım yatağı bulunan hastanelerin* ‘Pandemi Hastanesi’ olarak kabul edileceği duyurulmuştur. Alınan bu tedbir sağlık hizmetlerinin erişilebilir kılınması ile sağlık çalışanları üzerinde yükün dengeli bir şekilde dağılabilmesi açısından oldukça yerinde bir adım olmuştur.

Kovid-19 pandemisi esasen sağlık hizmetlerine erişim sağlayamama nedeniyle sağlık hakkının kullanılamamasına da yol açmıştır. Yoğun vaka artışı karşısında mevcut sağlık çalışanı sayısı itibarıyla tedavi ihtiyacına yanıt verilemeyen ve sayıları henüz net olarak bilinmeyen pek çok insanın hayatı risk altına girmiştir. Sağlık sistemlerinin pandemi koşulları karşısında hazır bulunmuşluk seviyesi devletlerin nüfusun tamamının yaşam hakkını koruma yükümlülüğü açısından önem taşımaktadır. Sağlık altyapısının fiziksel ve beşerî olarak güçlendirilmesi, sağlık çalışanlarının risklerden korunması, mesleki standartları yüksek yardımcı personelin istihdamı gibi tedbirlerin alınması yaşam ve sağlık hakkı ihlallerinden kaçınmanın yolları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye’de 1987 tarih ve 3359 sayılı “Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu” ile sağlık hizmetleriyle ilgili temel esaslar düzenlenmiş ve sağlık personeli ile mes-

leki standartların belirlenmesine ilişkin yasal hükümler ihdas edilmiştir. Diğer yandan, Kovid-19 pandemisi sağlık personeli istihdamının ivedilikle artırılmasını gerektirmiş ve Sağlık Bakanlığı, 16 Haziran 2020 tarihinde *3000 sözleşmeli sağlık personel alımı ilanı* yayınlarak sağlık çalışanı kapasitesini arttırma yoluna gitmiştir. Bu alım gerek insanların sağlık hizmetlerine erişim sağlayabilmesi gerekse halihazırda görev yapmakta olan sağlık çalışanlarının yaşam ve sağlık haklarının korunması, tükenmişlik sendromu gibi risklerle karşılaşmaları açısından önemli bir insan hakları politikası olarak da nitelendirilebilir.

Sağlık hakkının erişilebilirliğinde devletlere düşen bir başka temel görev ise düzenleme yapma yükümlülüğüdür. Meri mevzuatın yürürlüğünü sağlama, bu yönde tedbirler alma ve denetimler yapmanın yanı sıra gerekli hallerde yeni düzenlemeleri hayata geçirmeyi de içeren bu yükümlülük hakkın kaynağını hukuktan alması açısından belirleyicidir. Birleşmiş Milletler (BM) tarafından yayınlanan *Kovid-19 ve İnsan Hakları* adlı raporda da pandemi ile mücadele kapsamında alınan tedbirlerde önceliğin insan haklarına uygunluğun sağlanması olduğunun altı çizilirken, *yaşam hakkı ve yaşamı koruma görevi ile sağlık hakkı ve sağlık hizmetlerine erişim hakkı* bağlamında devletlere virüsün bulaşma riskinin azaltılmasında almaları gereken önleyici ve koruyucu tedbirler pozitif yükümlülükleri kapsamında hatırlatılmıştır (BM, 2020). Sağlık Bakanlığı'nın bu anlamda temel stratejisini, *halk sağlığı önlemleri ile vaka görülme hızının düşürülmesi ve salgın eğrisindeki yükselişin yavaşlatılması ile sağlık hizmetine olabilecek yoğun talebin önüne geçmek olduğu; ülke olarak yaklaşımın kademeli olarak salgının zararlarının azaltılması, salgının sınırlandırılması ve baskı altına alınması olduğunu* bildirmiş olması, devletin pozitif yükümlülüğü kapsamında yaşam hakkının ve sağlık hakkının korunması açısından önemli bir mücadele perspektifi ortaya koymuştur (SB, 2020). İlk vaka görülmeden önce Bakanlığın Bilimsel Danışma Kurulunu oluşturması, anılan Kurulun 24 Ocak 2020 tarihinde Kovid-19 hakkında bilgilendirmelerde bulunması, *COVID-19 (2019-nCoV Hastalığı) Rehberi* yayımlaması ve akabinde ise günlük tablolar ile pandeminin seyri hakkında raporlamalarda bulunulması, yine bir pozitif yükümlülük olan bilgi edinme hakkını da gözetken tedbirler olarak sıralanmıştır.

Avrupa Sosyal Şartı'nın 11. maddesinde “Sağlığın Korunması Hakkı” başlığı altında taraf devletlerin *sağlığın bozulmasına yol açan nedenleri olabildiğince ortadan kaldırmak; sağlığı geliştirmek ve sağlık konularında kişisel sorumluluğu arttırmak üzere eğitim ve danışma kolaylıkları sağlamak ile salgın hastalıklarla yerleşik mevzii ve başka hastalıkları olabildiğince önlemek* gibi tedbirler alma yükümlülüklerinin altı çizilmiştir.

Sağlık hakkının erişilebilirliğinin sağlanmasında devletlerin pozitif yükümlü-

lüklerin ortak paydasını; sağlık hizmetlerinin yeterli bir altyapıyla ve tüm bireyler için erişilebilir bir kamu hizmeti olarak sunulması oluşturmaktadır. Bu payda, gereksinim sahibi kişiler *özelinde birtakım* ilave tedbirler alınmasını, makul düzenlemeler ile güvenceler sağlanmasını da gerektirmektedir. Anayasa'nın 56. maddesi de bu minvalde *şu hükme haizdir*:

Devlet, herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak; insan ve madde gücünde tasarruf ve verimi artırarak, işbirliğini gerçekleştirmek amacıyla sağlık kuruluşlarını tek elden planlayıp hizmet vermesini düzenler. Devlet, bu görevini kamu ve özel kesimlerdeki sağlık ve sosyal kurumlardan yararlanarak, onları denetleyerek yerine getirir. Sağlık hizmetlerinin yaygın bir şekilde yerine getirilmesi için kanunla genel sağlık sigortası kurulabilir.

Her ne kadar “*kurulabilir*” ifadesi ile devlete ihtiyari bir yükümlülük tanımlanmış olsa da 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ile sağlık hizmetlerine erişim sosyal güvenlik hakkı bağlamında düzenlenerek hukuki güvenceye kavuşturulmuştur. On sekiz yaşına kadar tüm çocukların genel sağlık sigortası kapsamına alındığı ve 60. maddesi ile hemen hemen nüfusun tamamına yakınının genel sağlık sigortalısı olarak tanımlandığı bu Kanun ile devletin kamu sağlığını tehdit edecek risklerle ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele kapasitesi güçlendirilmiştir. Genel sağlık sigortası primi ödemekle yükümlü olan ancak ödeme güclüğü çeken kişilerin mali durumları nispetinde ve gelir testi sonuçlarına göre primlerinin devlet tarafından ödenmesi de sağlık hakkının erişilebilirliği açısından kritik bir uygulamadır.

Ülkelerin temel hedeflerinden olan kişilerin sağlık hizmetlerine hakkaniyetli olarak ulaşımını sağlamak, sağlık hizmetlerinin kalitesini artırmak ve çeşitli sağlık göstergelerinde gelişmeler yaratabilmek için sağlık harcamalarının etkin şekilde kontrolü eskisinden daha önemli bir hale gelmiştir (Daştan ve Çetinkaya, 2015: 105).

4. Kovid-19 Pandemisi ile Mücadelede Sağlık Hakkının Erişilebilirliği

Kovid-19 kitlesel ölçekte halk sağlığını tehdit ettiği gibi ekonomik ve sosyal altüst oluşa da neden olmuştur. Salgın sırasında çalışmaya devam etmek durumunda kalan çalışanlar risk altında kalmış, birçok ülkede pandemi ile bağlantılı büyük ölçekli işten çıkarmalar nedeniyle insanlar işsiz kalmış ve gelir kaybına uğramıştır. Nitekim ILO'ya göre pandeminin yarattığı ekonomi ve emek krizi, küresel boyutta işsizliği 25 milyon kişi kadar artırabilecek düzeye ulaşmıştır

(ILO, 2020). Özellikle artan işten çıkarmalar nedeniyle iş güvencesini ve sosyal güvenceyi korumaya yönelik ilave tedbirlerin alınması gerekliliği doğmuştur. Pandemi ile mücadele sürecinde işten çıkarmaları yasaklama, kısa çalışma ödeneği ile sosyal yardımların kapsamını genişletme yönünde alınan tedbirler ile toplumun alım gücünü desteklemeye ve işsizlik riskini azaltmaya yönelik sosyal politik tedbirlere başvurulmuştur. Kovid-19 pandemisinin sosyo-ekonomik etkilerini azaltmaya yönelik alınan bu tedbirlere rağmen iş ve gelir kaybına uğrayan insanlar da olmuş ve bu kişilerin sağlık güvenceleri de risk altına girmiştir. Bu ise pandemi ile mücadelede sağlık hizmetlerine ücretsiz olarak erişim sağlama gereksinimini arttırmıştır.

Bu gereksinim karşısında herhangi bir sosyal güvencesi olup olmadığına bakılmaksızın tüm kişilerin Kovid-19 pandemisi ile mücadele sürecinde Sağlık Bakanlığı'nca temin edilerek dağıtımı yapılacak olan testler, kitler, tedavi için kullanılacak ilaçlar ve koruyucu ekipmandan ücretsiz faydalanması kararını bildiren 13 Nisan 2020 tarihli ve 2399 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi sağlık hizmetine erişim sağlayabilmek açısından önemli bir tedbir olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine, 9 Nisan 2020 tarihli ve 31094 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan Sosyal Güvenlik Kurumu Sağlık Uygulama Tebliğinde (SUT) Değişiklik Yapılmasına Dair Tebliğ ile *acil hal ile ilave ücret alınmayacak sağlık hizmetleri* tanımlarına *pandemi süresince pandemi olgularına yönelik tanı ve tedavileri* ibaresinin de eklenmesi ile sağlık hizmetlerine ücretsiz erişim sağlanması amaçlanmıştır. Bu değişiklikler ile pandemi ile mücadelede sağlık hizmetlerine ücretsiz erişim esasının getirilmiş olması, sağlık hakkına erişimde ekonomik erişilebilirliği mümkün kılan önemli düzenlemelerdir. Diğer yandan hak temelli yaklaşım odağında halk sağlığının korunması açısından sağlık hizmetlerinin ekonomik açıdan erişilebilir olması her koşulda gözetilmesi gereken bir sağlık politikası bileşenidir.

Kovid-19 pandemisi ile mücadelede sağlık hizmetlerine ekonomik erişilebilirlik için alınan tedbirleri genel olarak; doğrudan bütçe kaynaklarıyla sağlanan gelir destekleri, işsizlik sigorta fonu kaynaklarıyla sağlanan ve çalışanlara verilen ücret destekleri, vergi ve sosyal güvenlik primi ertelemeleri ile kredi teşvikiyle işletmelere ve tüketicilere verilen destekler olarak sıralamak mümkündür. Doğrudan bütçe kaynaklarıyla sağlanan gelir desteklerinin başında sosyal yardımlar gelmektedir. Doğrudan bütçe harcamaları kapsamında kırk sekiz ayrı başlık altında ihtiyaç sahiplerine dağıtılan sosyal yardımlar için bütçede 69,5 milyar TL kaynak ayrılmakta olup, bu kaynak 2020 yılı harcama bütçesindeki payı %6,5 civarındadır. T.C Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, pandemi sürecinde "Sosyal Koruma Kalkanı" adı verilen ve bir defalık olmak üzere hane başına bin

Türk Lirası olmak üzere gelir desteğinde bulunmuştur. Pandemi ile mücadele sürecinde 2 milyon 111 bin 254 haneye, sosyal yardım altında devamlı aylık gelir desteği sağlandığı açıklanmıştır.

İşsizlik sigortası fonu kaynağından sağlanarak çalışanlara verilen ücret destekleri de bir diğer ekonomik tedbir paketini oluşturmuş ve bu çerçevede işsizlik ödeneğinin yanı sıra kısa çalışma ödeneği ve ücretli izin ödemeleri yapılmıştır. Vergi ve sosyal güvenlik primi kapsamında yapılan destekler arasında ise işletmelerin vergi ve prim borçlarının 2020 yılı Ekim ayına kadar ertelenmiş olması görülmektedir. Kredi teşviki yoluyla işletmelere ve tüketicilere verilen destekler ise esasen ekonomik arz ve talep dengesinin korumak amacıyla kamu destekli kredi mekanizması yoluyla finansman ve tedarik zinciri koruyarak iç talebi canlandırmak amaçlanmış olup, bu amaçla 155 milyar TL'ye yakın bir kaynak ağırlıklı olarak Kamu Bankaları vasıtasıyla kredilendirilmiştir. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu verilerine göre 760 milyar TL'lik toplam bireysel kredi kullanan 32 milyon 510 bin kişiden, toplam miktarın %58'ine denk gelecek şekilde, 28 milyon 500 bin kredi kullanıcısının aylık geliri 5.000 TL ve daha altındaki kişilerden oluştuğu görülmektedir (BDDK, 2020).

Kuşkusuz sağlık hakkının erişilebilir olması açısından gerekli temel unsurlardan bir diğerini dil oluşturmaktadır. Bulunduğu ülkenin anadiline hâkim olmayan insanların neler olup bittiği, sunulan sağlık hizmetlerine nerelerden ulaşabileceği ve nasıl başvuruda bulunabileceği gibi konularda yaşadığı en büyük zorluğu dil engeli oluşturabilmektedir. Sağlık Bakanlığı'nın toplum sağlığını yakından tehdit eden yeni bir virüs türü hakkında gerek basılı ve görsel yayınlar gerek radyo televizyon gerekse web sayfaları üzerinden pandemi ile ilgili verileri günlük, haftalık ve aylık olarak ulusal ve uluslararası kamuoyunun bilgisine İngilizce ve Arapça dil seçenekleri ile de sunuyor olması, sağlık bilgisine erişim açısından belirleyici bir unsurdur.⁶ Sağlık hizmet bilgilerinin erişilebilir olması çoğunlukla sahip olunan hakları bilmenin ve sağlık hizmetlerine erişebilmenin ilk aşamasını oluşturmaktadır.

Yine virüsün öngörülme-yen bir hızla yayılması maske, gözlük/yüz koruyucu gibi koruyucu ekipmana olan talebi bir anda arttırırken tedarik edilmesini güçleştirmiş ve sağlık çalışanları başta olmak üzere işe gitmek zorunda olan pek çok insanın sağlığı virüs tehdidi altına girmiştir. Sokağa çıkma ve şehirlerarası seyahat yasakları ile okulların kapatılması gibi kalabalıklaşmayı azaltmaya yönelik tedbirler bir taraftan koruyucu ekipmana henüz ulaşamamış kişileri enfekte olmama-

---

6 Detaylı bilgi için bkz.: <https://hsgm.saglik.gov.tr/ar/>; <https://hsgm.saglik.gov.tr/en/>; <https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/>

sı için izole ederken diğer taraftan tek başına ya da başkasının bakımına muhtaç bir şekilde yaşayan insanların sağlık hizmetlerine erişimde sorunlar yaşamasına neden olmuştur.

Diğer yandan kalabalıklaşmanın ciddi bir risk unsuru oluşturduğu cezaevlerindeki hükümlü kişiler açısından da pandemi sağlık haklarının korunabilmesi için kritik tedbirlerin alınmasını gündeme getirmiştir. Türkiye’de 7242 sayılı Kanun ile hüküm altına alınan 5275 Sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanununun Geçici 9. maddesi ile açık ceza infaz kurumlarında bulunan veya açık ceza infaz kurumlarına ayrılmaya hak kazanan ve uygun şartları taşıyan hükümlüler ile denetimli serbestlik tedbiri uygulanmak suretiyle cezalarının infazına karar verilen hükümlüler bu nedenle izne gönderilmiştir. Öte yandan, açık ve kapalı ceza infaz kurumlarındaki toplam kırk binin üzerindeki hükümlü hakkında denetimli serbestlik tedbiri uygulanmak suretiyle cezalarının infazına, toplam yedi bine yakın hükümlünün ise koşullu salıverilmesine karar verilmiştir.⁷

Bu örneklerle sınırlandırılmayacak tedbirler ile esasen insanların birlikte olduğu her yerde virüs tehdidine karşı acil önlemler alınması gerekmiştir. Cezaevlerinin yanı sıra huzurevleri ve yaşlı bakım merkezleri, gıda marketleri, toplu ulaşım araçları, banka şubeleri, konaklama tesisleri, havalimanları, kan merkezleri, geleneksel ve tamamlayıcı tıp üniteleri, güzellik ve medikal estetik merkezleri vb. yerlerde bulaş riskini azaltmak için çeşitli önlemler alınmıştır. Sağlık sisteminin kitlesel bir vaka yükü altında kalıp işlevselliğini yitirmemesi için izlenen bu strateji de sağlık hizmetlerinin erişilebilir bir kapasite ile yönetilmesi açısından etkili bir yöntem oluşturmuştur.

Pandemi koşulları sağlık hizmetlerinin kriz koşullarında ne ölçüde erişilebilir olduğuna ayna tutan bir işlev de görmüş ise de esasen toplumlarda sosyal güvenlik sistemleri ve sağlık sigortaları aracılığı ile sağlık risklerine karşı güvenceleri bulunmayan insanların en korunmasız halkayı oluşturduğu bilinen bir gerçektir. Bu gruplarda yüksek oranda sağlık sorunları bulunma eğilimi vardır. Bu gruplar arasında evsizler en kırılgan halkayı oluşturan kesim olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim evsiz insanlar sokakta yaşıyor olmaları nedeniyle koronavirüs karşısında en savunmasız grupların başında gelmektedir. Dünya genelinde 100 milyon civarında evsizin yaşadığı tahmin edilmektedir (Sharing, 2018). Evsizler, dünyanın pek çok farklı bölgesinde çeşitli sorunlar ile yüzleşmektedir. Bu sorunların temelinde de yiyecek ve barınma gelmektedir. Evsizlerin yaşayabilecekleri kalıcı

---

7 Adalet Bakanlığı, Ceza İnfaz Kurumlarında Kovid-19 Pandemisi Sürecine Dair Kamuoyu Açıklaması, <https://cte.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/ceza-infaz-kurumlarinda-kovid-19-pandemi-surecine-dair-kamuoyu-aciklamasi17062020045113> (erişildi:27.08.2020)

bir barınağa sahip olmamaları, sıcaklık, güvenlik ve sağlık gibi temel ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli sorunlar ile karşılaşmalarına yol açmaktadır. Bu süreç evsizlerin posta adreslerinin olmamasına neden olmakta ve kamu hizmetlerinden sistemli bir şekilde yararlanmalarının önüne geçmektedir. Sığınaklarda, gayri resmi yerleşim alanlarında yaşayanlar ile ekonomik zorluklar ve iş kayıpları sonucunda kira borcu, ipotek ve hatta evden tahliye edilme gibi nedenlerle evsiz kalan insanlar, Kovid-19 virüsü açısından ciddi risk altında olmalarının yanı sıra temizlik, güvenlik ve sağlık gibi temel ihtiyaçlarının karşılanmasında da önemli sorunlar ile karşılaşmışlardır.

Diğer yandan, Avrupa Eşitlik Kurumları Ağı, Kovid-19'a yakalanan engellilerin tedaviye ulaşmakta zorlandıklarına dikkat çeken açıklamalarda bulunmuş ve ölüm oranlarının engellilerde daha yüksek olduğuna işaret etmiştir (Equinet, 2020). Engelli bireylerin sağlık hizmetlerine erişim noktasında yaşadıkları zorlukların pandemi nedeniyle ölümcül sonuçlar doğurmasında, yaşlılık kimsesizlik, işsizlik, yoksulluk ya da evsizlik dezavantajların da çarpan etkisi oluşturduğu düşünülmektedir.

Kovid-19 pandemisi sürecinde sağlık hizmetlerine erişimde belki de en çok kırılganlık arz eden grup yaşlılar olmuştur. Pandeminin etkisini göstermeye başladığı 2020 yılının ilk üç ayında, bilhassa 65 yaş ve üstü için ciddi bir tehdit oluşturduğu yönündeki bulgular ve ölüm oranları, yaşlılar başta olmak üzere çocuklar, kronik hastalığı bulunanlar ve engelli bireyler özelinde ilave ve öncelikli tedbirler alınmasını gerektirmiştir. İllerde valilikler, ilçelerde ise kaymakamlıklar bünyesinde gönüllülük esasına dayalı olarak oluşturulan Vefa Grupları aracılığı ile ve kolluk kuvvetlerinin desteği ile sokağa çıkma kısıtlaması nedeniyle temel ihtiyaçlarını karşılayamayan insanları çeşitli gereksinimleri birebir giderilmeye çalışılmıştır. Buna karşın ne yazık ki yaşlı bireylere karşı sergilenen kimi damgalayıcı tutumlara da şahit olunmuştur. Özellikle bulaşıcı hastalıklarda, hastalıkla ilişkilendirilen bir bağlantı nedeniyle insanlar damgalanır, gerçekçi olmayan ya da gerçeğin çarpıtıldığı bilgilerle basmakalıp düşünceler dolaşıma girer ve hedefteki insanlar ayrımcılığa maruz kalır. Daha önceden ayrımcılığa maruz kalan gruplar ise salgın dönemlerinde de damgalamanın hedefinde yer alabilmektedir (TPD, 2020). Özellikle 65 yaş üzerindeki kişilerin koruyucu tedbirlere riayet etmemekle, kendi sağlıklarını ve toplum sağlığını yok sayma suçlamaları ile karşı karşıya kalmaları, hangi zorunluluklar ya da insani gereksinimler çerçevesinde sokağa çıkmak zorunda olduklarına dair hiçbir fikir sahibi olunmadan eleştirilmeleri damgalama örnekleri olarak gözlemlenmiştir.

Yine sistematik ırkçılık eğilimi, virüsün yayılmaya başladığı ilk haftalarda Çin Uyruklu insanlara yönelik önyargı ile kendisini gösterirken takip eden hafta-

larda ise dünyanın çeşitli köşelerinde virüse yakalandığı için iyileşmiş olsa dahi dışlanan ya da ayrımcılığa uğrayan insanlara dair haberler gündeme gelmiştir. Kovid-19 ile ilişkilendirilen kişilerin yanı sıra virüs bulaşan, tedavi gören ve iyileşen kişilerin farklı muameleye maruz kaldıkları yönündeki haberler medyada her geçen gün daha fazla sayıda yer almaya devam etmektedir.

Sağlık insanların hem bedenlen hem de ruhen iyilik hallerini ifade eden bir kavramdır ve bu nedenle pandemi gibi hemen herkesin psikolojik olarak da etkilediği böylesi zorlayıcı bir salgında damgalayıcı tutumlarla mücadele etmek; ayrımcı, ötekileştirici tutumlar ve yanıltıcı ifadeler yerine empatiye dayalı birleştirici, destekleyici ve güven verici bir dilin ve eylemlerin sosyal yaşama hâkim olmasını sağlamak büyük önem taşımaktadır.

SONUÇ

Kovid-19 ölçeğinde bir pandemi ve beraberinde getirdiği kriz koşulları karşısında devletler, bir yandan yaşam ve sağlık haklarını diğer yandan ekonomik dengeleri korumaya yönelik önlemler almayı sürdürmektedir. Günlük yaşamı derinden ve çok boyutlu olarak etkileyen Kovid-19 pandemisi ile dikkatler sağlık hizmetlerine ve bu hizmetlerin erişilebilirliğine odaklanmıştır. Sağlık hizmetlerinin erişilebilirliği, pandemi gibi binlerce insanın eş zamanlı enfekte olabildiği koşullarda, hizmet hacmi ve bu hacmin sürdürülebilirliği üzerinde doğrudan ve güçlü bir baskı oluşturmaktadır. İlaç, tıbbi malzeme ve tedavi gereksiniminin belirlenildiği bu süreçte sağlık hizmetlerinin erişilebilir olması ise herkes için hayati bir önem taşımaktadır.

Bu çalışmada, erişilebilirlik kavramı sağlık hakkı ve eşitlik ilkesi odağında ele alınmış ve sağlık hizmetlerinin erişilebilirliği Kovid-19 pandemisi sonrası geleceğe dair çıkarılması gereken derslerden ilki olarak tanımlanmıştır. Bu bağlamda, kırılgan gruplar başta olmak üzere her insanın sağlık ve yaşam haklarının eşitlik ilkesi temelinde korunması için devletlerin yükümlülüklerine ve bugünden alınması gereken tedbirler bulunmaktadır. Engellilik, yaşlılık, temiz su ve gıdaya erişim, ekonomik ve fiziksel erişilebilirlik düzeyi gibi sağlık hizmetlerine erişim üzerinde etkili olan belirleyiciler üzerinde yoğunlaşan ve sağlık hakkına bu bağlamda tüm insanların eşit fırsatlara sahip olmadığı gerçeğinin altını bir kez daha çizen gereksinim alanları, pandemi ile mücadelede eşitlik ilkesinin önemini daha iyi kavranmasının önünü açmıştır. Kovid-19 pandemisi ile dünya genelinde ve sağlık hizmetlerine erişilebilirlik odağında ortaya çıkan tablo, sağlık hakkının korunmasının ve eşitlik ilkesine bağlı kalınmasının kamu sağlığı açısından vazgeçilmez iki temel bileşeni oluşturmaya devam edeceğini göstermektedir.

Gerek ülkemiz gerekse tüm dünya bir taraftan Kovid-19 pandemisi ile müca-

dele sürecini yönetmeye çalışırken, diğer taraftan sağlık hizmetleri başta olmak üzere çeşitli sosyal politika alanlarında tüm toplumu pandeminin yol açtığı sosyo-ekonomik risklerden korumaya yönelik tedbirlere başvurmaktadır. Ülkemizde de kamu sağlığını ve bireylerin yaşam hakkını korumak için alınan her tedbir esasen gelecekte yaşanabilecek salgın riskleri karşısında kriz sürecini yönetebilmek için çıkarılması gereken birer ders niteliğindedir. Devletlere düşen yaşamı ve sağlığı korumak için pozitif yükümlülüklerini yerine getirmektir. Türkiye'nin uzun yıllardır sağlık alanında yaptığı yatırımların yerindeliği ve karşılığı pandemi ile mücadele sürecinde açıkça görülmüş ve sağlık altyapısı salgınla mücadelede erişilebilirlik gereklerini dünyanın önde gelen ekonomilerine kıyasla önemli ölçüde karşılamıştır.

Pandemi süreci tümüyle değerlendirildiğinde hem pandeminin hem de pandemiye karşı alınan tedbirlerin ülkemiz de dahil olmak üzere tüm dünyada günlük yaşamı görülmemiş düzeyde değiştirdiği, ulusal ve uluslararası düzenlemeler ile güvence altına alınmış insan hakları ve özgürlüklerinin kullanılmasını etkilediği değerlendirilmektedir. Sağlık hakkının herkes için erişilebilir kılınmasında daha adil ve eşit bir dünyaya; bunun için ise bütün devletlerin insan haklarını ve eşitliği merkeze alan politikalar geliştirmelerine ve iş birliğine eskisinden çok daha fazla ihtiyaç duyulduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

1. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK), Aylık Bülten, Erişim: <https://www.bddk.org.tr/Veriler/Aylik-Bulten/12> (erişildi: 23.10.2020).
2. Birleşmiş Milletler (BM) COVID-19 and Human Rights, Erişim: https://www.un.org/victimsofterrorism/sites/www.un.org.victimsofterrorism/files/un_-_human_rights_and_covid_april_2020.pdf (erişildi: 17.10.2020).
3. Birleşmiş Milletler (BM), (2006). Birleşmiş Milletler’de İnsan Hakları Yorumları İnsan Hakları Komitesi ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, 1981-2006, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Çev: Lema Uyar, İstanbul.
4. BULGAN, Birden Güngören, (2017). George Jellinek’in Hak ve Devlet Kuramı, On İki Levha Yayıncılık, Ankara.
5. Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), (2000). General Comment No. 14: The Right to the Highest Attainable Standard of Health (Art. 12), Adopted at the Twenty-second Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, Contained in Document E/C.12/2000/4.
6. DAŞTAN, İlker ve Volkan ÇETİNKAYA, (2015). OECD Ülkeleri ve Türkiye’nin Sağlık Sistemleri, Sağlık Harcamaları ve Sağlık Göstergeleri Karşılaştırması, Sosyal Güvenlik Dergisi, 2015/1, Ankara, s. 104-134.
7. DOĞRU, Osman, (2018). Yaşama Hakkı, Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru El Kitapları Serisi-5, Ankara.
8. European Centre for Disease Prevention and Control (ECDC), COVID-19 situation update for the EU/EEA and the UK, as of 3 September 2020”, Erişim: <https://www.ecdc.europa.eu/en/cases-2019-ncov-eueea> (erişildi: 07.11.2020).
9. European Network of Equality Bodies (EQUINET), Persons With Disabilities: Locked Up in Institutions, Forgotten By Governments, Erişim: <https://equineteurope.org/2020/persons-with-disabilities-locked-up-in-institutions-forgotten-by-governments/> (erişildi: 19.10.2020).
10. FİŞEK, Nusret, (1983). Halk Sağlığında Terim Kargaşası Bir Sorun Mudur? Prof. Dr. Nusret FİŞEK’in Kitaplaşmamış Yazıları – III Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Toplum Hekimliği Bülteni, Ocak 1983, Ankara.
11. International Labour Organization (ILO), Covid-19 and the World of Work: Impact and Policy Responses, Erişim: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_738753.pdf (erişildi: 17.10.2020).

12. Sağlık Bakanlığı (SB), Pandemi Hastaneleri, Erişim: <https://hasta.saglik.gov.tr/Eklenti/36907/0/pandemi-hastaneleripdf.pdf> (erişildi: 07.11.2020)
13. Sağlık Bakanlığı (SB), Genel Koronavirüs Tablosu, Erişim: <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66935/genel-koronavirus-tablosu.html/> (erişildi: 25.10.2020).
14. Sağlık Bakanlığı (SB), Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu, 15/5/1987 tarihli ve 19461 sayılı Resmi Gazete, Yayınlandığı Tertip: 5, Cilt: 26.
15. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü (2020), COVID-19 Genel Bilgiler, Epidemioloji ve Tanı, Ankara.
16. ŞAHBAZ, İbrahim (2009), Bir Sosyal Hak Olarak Sağlık Hakkı, Türk Barolar Birliği Dergisi, Sayı 86, Ankara, s.405-423.
17. The British Broadcasting Corporation (BBC), Koronavirüs Haritası, Erişim: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51719684> (erişildi: 18.10.2020).
18. The New York Times (NYT), Coronavirus in the U.S.: Latest Map and Case Count, The New York Times, Erişim: <https://www.nytimes.com/interactive/2020/us/coronavirus-us-cases.html> (erişildi: 20.10.2020).
19. Türk Psikiyatri Derneği (TPD), COVID-19 ve Damgalama, Erişim: <https://www.psikiyatri.org.tr/uploadFiles/243202019327-DamgalanmaCOVID.pdf> (erişildi: 07.11.2020).
20. VASAK, Karel (1977). A 30-year Struggle, The sustained efforts to give force of law to the Universal Declaration of Human Rights, UNESCO Courier, Paris.
21. World Health Organization (WHO) (2001). Basic Documents, Forty-third Edition, Geneva.
22. ZENGİN, Nazmi (2010), Sağlık Hakkı ve Sağlık Hizmetlerinin Sunumu, Sağlıkta Performans ve Kalite Dergisi, Yayıncı: Sağlık Bakanlığı, Sayı 1 (1), s: 44-52.

● Bölüm-11 ●

12 EYLÜL 1980 DARBESİ
SONRASI KURULAN İLK KOALİSYON:
SÜLEYMAN DEMİREL-ERDAL İNÖNÜ
HÜKÜMETİ¹

Doç. Dr. Hüseyin ÇAVUŞOĞLU²

---

1 Bu çalışma, Hüseyin Çavuşoğlu'nun "Türk Siyasal Yaşamında Doğru Yol Partisi" adlı doktora teziyle ilgilidir ve doktora tezinden üretilmiştir. Benzerlik endeksi: %4

2 Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Zonguldak, Türkiye, huseyindp@hotmail.com
Orcid no:0000-0001-7132-3833.

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en önemli gelişmelerinden biri, 12 Eylül 1980 darbesidir. 12 Eylül 1980 darbesi ile Türk siyasal hayatı yeniden şekillendirilmiştir. 12 Eylül öncesi anarşi, terör, sağ-sol çatışmasından, ekonominin kötü durumundan, Cumhurbaşkanı seçilememesinden, siyasal partiler sorumlu tutulmuş ve 1981’de çıkarılan kanunla bütün siyasal partiler feshedilmiştir. Ayrıca, anayasa konulan madde ile siyasetçilere 5 ve 10 yıl süreli yasaklar konulmuştur. Ülke yönetimine el koyan Milli Güvenlik Konseyi, 12 Eylül öncesi olduğu gibi kısa süreli koalisyon hükümetleri kurulmaması için, üç partinin 1983 genel seçimlerine girmesine izin vermiş ve %10 ülke barajı getirilmiştir. 1983 genel seçimlerine 3 partinin girmesine izin verilmiş ve Turgut Özal liderliğinde Anavatan Partisi (ANAP) tek başına iktidara gelmiştir. 1987 yılına girildiğinde, 12 Eylül anayasası ile getirilen siyasi yasakların kalkması gündeme gelmiş ve anayasa değişikliğine ilişkin referandum, 6 Eylül 1987’de yapılmıştır. ANAP, referandum sürecinde “hayır” yönünde propaganda yaparken; diğer partiler, siyasal yasakların kalkması yönünde çalışmışlardır. Referandum sonucunda %50.16 evet oyu ile siyasi yasaklar kalkmıştır. Böylece, Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan, Alparslan Türkeş gibi isimler tekrar siyasete geri dönmüşlerdir. 29 Kasım 1987’de yapılan “baskın seçimle” yeniden ANAP, tek başına iktidara gelmiştir. Kenan Evren’in görev süresi Ekim 1989’da sona ermekteydi. TBMM’de yapılan 3. turda Turgut Özal, Cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. DYP ve SHP, aldıkları ortak karar doğrultusunda, oylamaya katılmamışlardır (Toker, 1994: 202-203; Demokrasinin 50 Yılı, 1995: 978). Özal’ın cumhurbaşkanlığı sonrası, önce Yıldırım Akbulut daha sonra da Mesut Yılmaz ANAP Genel Başkanlığı’na gelmiştir. Başbakan Mesut Yılmaz’ın liderliğinde 20 Ekim 1991 seçimlerine gidilmiştir. 20 Ekim 1991 genel seçimleri ile Türkiye’de koalisyonlar dönemi başlamıştır. Üç parti (DYP, ANAP, SHP), %20’nin üzerinde oy almıştır. DYP %27.03 oy oranı ile birinci parti olurken; ANAP %24.01, SHP %20.75 oy oranı elde etmiştir. TBMM’ye giren diğer partiler RP (%16.88) ve DSP (%10.75) olmuştur (Resmi Gazete, 17 Kasım 1991, Sayı: 21054, Akşin, 2000: 87). SHP listesinden, HEP milletvekilleri; RP listesinden de MÇP ve IDP milletvekilleri TBMM’ye girmişlerdir. DYP 178, ANAP 115, SHP 88, RP 62, DSP 7 milletvekili ile TBMM’ye girmiştir (Demirel, 2002: 43; İnan ve Haytoğlu, 2006: 173). 1991 seçimleri sonrasında kurulan Demirel-İnönü (DYP-SHP) koalisyonu, Demirel’in Cumhurbaşkanlığına kadar (16 Mayıs 1993) sürmüştür. Bu çalışmada, Demirel-İnönü hükümetinin kuruluşunda yaşananlar öncelikle ele alındı ve daha sonra da bu hükümet döneminin gelişmeleri ayrıntılı olarak incelendi.

1. DEMİREL-İNÖNÜ (DYP-SHP) HÜKÜMETİNİN KURULUŞU

1991 seçimleri sonrası ortaya çıkan tabloda, iş dünyasının isteği, DYP-ANAP koalisyonun kurulmasıydı. Sakıp Sabancı ve TÜSİAD lideri Bülent Eczacıbaşı, bu yöndeki görüşlerini siyasilere ilettiler (Doğan, 1991: 9). DYP Genel Başkanı Süleyman Demirel ve DYP tabanı ise SHP ile bir hükümetin kurulmasından yanaydılar. Turgut Özal'ın cumhurbaşkanlığı sürecinde iki parti arasında başlayan ve devam eden yakınlaşma, dayanışma, DYP ile SHP arasında bir koalisyonu daha mümkün kılmaktaydı (Bengin, 1991: 7). DYP ve SHP lideri arasındaki ilk görüşme, 11 Kasım'da yapıldı. İlk görüşmede her iki partide, program, protokol, ekonomi üzerine hazırladıkları metinleri paylaştılar ve koalisyonun ana hatları üzerine görüş alışverişinde bulundular (Doğan, 1991: 12). Bu görüşmeden bir gün sonra yapılan SHP toplantısında, Erdal İnönü'ye koalisyon için tam yetki verildi. Yapılan oylamada, 3 hayır oyuna karşılık 41 evet oyu çıkmıştı. Deniz Baykal ve destekçileri, çekimser kalmışlardı (Yeni Asır, 13 Kasım 1991). İkinci görüşme, 13 Kasım'da yapıldı. Ve bu görüşmede partiler, demokratikleşme ve ekonomi olmak üzere iki komisyon kurulmasında görüş birliğine vardılar. Türkiye'deki koalisyon görüşmelerinde çoğunlukla bakanlıkların paylaşımında sorunlar yaşanmıştı. DYP ile SHP arasında da 17 Kasım'da gerçekleştirilen görüşmede, bu sorun ortaya çıkmıştır. SHP 14 bakanlıkta ısrar ederken; DYP ise 11 bakanlık teklif etmişti. Bu anlaşmazlıktan dolayı, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'dan alınan randevu iptal edildi. SHP'den Hikmet Çetin ve DYP'den Cavit Çağlar'ın girişimleri ile bu sorun çözülmüştür (Arcayürek, 2000: 32). Milli Eğitim Bakanlığı konusunda anlaşmazlık yaşanmıştı. Bu anlaşmazlıkta, bakanlığın en fazla kadroya sahip olması, bütçeden aldığı oranın fazlalığı, milli eğitim camiası ve öğrenci aileleri ile toplumun önemli bir bölümünü temsil etmesi etkenler arasındadır. Milli Eğitim Bakanlığı DYP'de kalmıştır. Köksal Toptan, bu göreve getirilmiştir (Mengi, 1991: 3). 19 Kasım'da koalisyon protokolü imzalandı ve DYP-SHP hükümeti, 20 Kasım'da Cumhurbaşkanı tarafından onaylandı. Kabinede DYP kanadına 20, SHP kanadına 12 bakanlık düşmüştür (Sanal, 1997: 187,188; Sanal, 2000: 251, 252; Yalansız, 2006: 504). Süleyman Demirel'in son cumhurbaşkanlığı 12 Eylül öncesi AP Azınlık Hükümetindeydi. 11 yıl sonra yeniden iktidara gelişini McArthur'un "*Hayatta, zaferin yerine konabilecek hiçbir şey yoktur*" sözleriyle değerlendirmiştir (Özkök, 1991: 21). 27 Mayıs sonrası DP'nin devamı olarak kurulan AP'nin lideri Ragıp Gümüşpala'ydı. 20 Ekim 1961 seçimleri sonucunda sağ ve sol partilerden oluşan, Türkiye'nin ilk koalisyonu, CHP-AP Koalisyon hükümetidir. Bu hükümet İsmet İnönü'nün Başbakanlığında 20 Kasım 1961'de kurulmuştu. Tam 30 yıl sonra yine sağda ve solda yer alan DYP-SHP arasında 20 Kasım 1991'de koalisyon hükümeti göreve başlamıştır. Koalisyon partilerinin oy

oranlarına bakıldığında, %48'lik bir seçmen desteğine sahip oldukları görülmektedir. 30 Kasım günü TBMM'de yapılan oylamada, 280 evet oyu ile koalisyon hükümeti güvenoyu alarak, göreve başlamıştır (DYP ile SHP, 1991: 3).

2. DEMİREL-İNÖNÜ HÜKÜMETİNİN GELİŞMELERİ

Hükümet, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da huzurun sağlanması, devletin halkın her zaman yanında olduğunu devlet ile vatandaşın kucaklaştığını gösterebilmek amacıyla ilk gezisini, kurulduktan çok kısa bir süre sonra Güneydoğu'ya gerçekleştirdi. Diyarbakır, Şırnak, Batman ve Mardin'de büyük bir sevgi ile karşılanan hükümet, ülkedeki tüm etnik azınlıklar gibi Kürt azınlığın da tanındığına vurgu yapmıştır (Sabah, 9 Aralık 1991; Yeni Asır, 10 Aralık 1991). Önceki hükümetlerden farklı olarak Demirel-İnönü hükümeti, eğitim, sosyo-kültürel alanda Kürt Enstitüsü'nün oluşturulması, Kürtçe yayınlara izin verilmesi, Kürtçe öğrenilmesi gibi radikal bir değişikliği açıklamıştı. Böylece hükümet, sağlanan bu haklarla ekonomik destek paketleriyle bölgedeki atmosferin düşürülmesiyle uygun bir ortamın ortaya çıkacağını düşünmekteydi. Hükümetin bu adımını balalayabilmek için 25 Aralık'ta Şırnak ve İstanbul'da terör olayları yaşanmış, İstanbul'da bir mağazanın ateşe verilmesi ile 11 kişi yaşamını yitirmiştir (Yalansız, 2006: 451; Öymen, 1991, s. 1).

Daha önce vurgulandığı üzere, HEP milletvekilleri SHP listesinden meclise girmişlerdi. Önce Mahmut Alınak, daha sonra Hatip Dicle ve Leyla Zana'nın açıklamaları, hükümette sıkıntıya neden oldu. SHP Grup Başkanvekili Alınak'ın "*Geçenlerde Digor'da 2 kardeşimiz öldü. Biri asker biri PKK'lı*" şeklindeki sözleri, Dicle'nin PKK'nın meşruluğuna yönelik açıklamaları ve Zana'nın Meclis'teki yemin törenindeki sözleri DYP'de tepkiye neden olmuştu (Sabah, 27 Aralık 1991; Milliyet, 10 Ocak 1992; Cumhuriyet, 17 Ocak, 1992). Bu gelişmeden sonra HEP milletvekillerinin SHP'de kalmaları söz konusu değildi. 16 HEP milletvekili SHP'den istifa etmiştir (Cumhuriyet, 17 Nisan 1992).

Ocak ayına gelindiğinde hükümet, ekonomik bir paket açıkladı. Pakette, Güneydoğu Anadolu Bölgesine yönelik olarak, Ziraat Bankası aracılığıyla 150 milyarlık kaynak sağlanması, kurumlar vergisi ile ilgili olarak 10 yıllık bir muafiyet ve ilk yılda işletmeler için elektrikte %75 indirimle gidilmesi gibi önlemler bulunmaktaydı. İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgesine yönelik ise kurumlar vergisinden 5 yıllık bir muafiyet sağlanmıştı (Sabah ve Cumhuriyet, 19 Ocak 1992).

Ocak ayının diğer önemli bir gelişmesi, SHP kurultayıydı. 25 Ocak 1992 günü yapılacak SHP kurultayı, koalisyonun geleceği konusunda belirleyici bir noktadaydı. Kurultay'da İnönü, yeniden SHP Genel Başkanlığına seçildi. İnönü'nün

de belirttiği gibi kurultay, hükümetin onaylanması anlamına gelmekteydi. Demirel ise kurultayda başka bir ismin seçilmesi halinde, yeni bir hükümetin kurulması görüşündeydi. Bu açıdan SHP kurultayı, koalisyonun devamı açısından önemliydi (Tan, 1992: 5; Tokatlı, 1992: 18).

Hükümetin 100 günlük icraatı incelendiğinde, hem bir uyumun hem de yoğun bir çalışmanın olduğu görülmektedir. 100 günde meclise sunulan kanun tasarısı sayısı 33, atama 398, K.H.K. 12, neticelen Bakanlar Kurulu kararı 254, cumhurbaşkanında onay için 113 evrak bulunmaktaydı. Görüldüğü gibi 10 günlük dönemde hükümetin, onay sürecinde sıkıntı yaşadığı söylenebilir (Donat, 1992, 2). Hükümet, Mart ve Haziran ayında yapılan OHAL ile ilgili oylamalarda zorluklar yaşamıştır. SHP parti grubunda gerçekleştirilen oylamada ortaya çıkan sonuç, 31 oyla OHAL'in uzatılmaması yönündeydi. Mart ayındaki oylamada SHP'den 29 milletvekilinin ret oyuna karşı 316 evet oyuyla OHAL uzatılmıştı (Öymen, 1992: 1; Milliyet, 9-18 Mart 1992). Haziran ayındaki oylamada ise hükümet, salt çoğunluğun altına düşerek 222 kabul oyu ile OHAL uzatılmıştı. SHP'den 20 milletvekili ret oyu vermişti (Hürriyet, 27 Haziran 1992). OHAL gibi Kültür Bakanlığı bütçesinde de anlaşmazlık yaşanmıştı. TBMM'de Kültür Bakanlığı bütçesi görüşülürken, iktidarı oluşturan partiler arasında yaşananlar, iki parti arasındaki sıkıntıyı göstermekteydi. Bazı DYP milletvekillerinin ret oyları ile 20 Mart'ta Kültür Bakanlığı bütçesi reddedilmişti (Milliyet, 23 Mart 1992).

1992 yılı Nevruz kutlamaları öncesinde PKK terör örgütü, iş yerlerinin kapatılması, gösterilerin yapılması ve korucuların öldürülmesi yönünde, bölge halkını dağıttığı bildirimlerle teşvik etmişti. Bunun sonucunda, terör örgütü mensupları halkın içine karışmış ve çıkan olaylarda örneğin Şırnak'ta 23, Cizre'de 12, Nusaybin'de 10, Yüksekova'da 5 kişi hayatını kaybetmiş, yüzlerce kişi yaralanmıştı (Cumhuriyet, 18 ve 22 Mart 1992; Milliyet, 23 Mart 1992). Terör örgütünün bu olaylarla amacı, uluslararası camianın soruna müdahale etmesini ve böylece terör örgütünün meşruiyet kazanmasını sağlayabilmektir. Bunun dışında terör örgütünün devletin bölgeye yardımını keserek, devlet vatandaş arasındaki ilişkilerin kopması gibi bir amacı da vardı (Cumhuriyet, 22 Mart 1992; Akyol, 1992: 11). Kanlı nevrüz olayları sonrası Almanya, Türkiye'ye yaptığı silah yardımını askıya almıştır. Almanya buna gerekçe olarak, silahların Nevruz'da Kürt azınlığa yönelik kullanılmasını gerekçe göstermiştir. Ayrıca Almanya Dışişleri Bakanı, Türkiye'yi Kürt azınlıkla savaşmakla suçlamıştır. Başbakan Demirel ise Almanya'nın bu tutumuna "*Almanya 1970'li yıllarda iç güvenliğini tehdit eden Baader Meinhoff çetesine nasıl karşılık verdiyse, Türkiye'nin de bu olaylara aynı biçimde yanıt verdi*" şeklindeki sözleriyle cevap vermiştir (Cumhuriyet ve Milliyet, 28 Mart 1992). Mart'taki Nevruz olayları sonrası, 18 Ağustos'ta Şırnak'ta yaşananlar, bir

savaş ortamını yansıtmaktaydı. Terör örgütü PKK, Şırnak'taki olaylarla bir iç savaşın Türkiye'de olduğunu göstermeye çalışıyordu. Terör olaylarının arttığı bu dönemde, Ağustos ayında Bakanlar Kurulu ve Milli Güvenlik Kurulu toplantısı Diyarbakır'da toplanarak, devletin bölge halkının yanında olduğu mesajı veriliyordu (Doğan, 1992: 7; Milliyet ve Sabah, 28 Ağustos 1992). PKK terör örgütü dışında basın, TSK ve yargı çalışanlarına yönelik saldırılarda yaşanmıştır. 24 Ocak 1993'te gazeteci Uğur Mumcu, 6 Şubat 1992'de Yaşar Günaydın (İstanbul DGM Başsavcısı), 29 Temmuz 1992'de emekli oramiral Kemal Kayacan bu saldırılarda yaşamını kaybettiler (Cumhuriyet, 7 Şubat ve 30 Temmuz 1992; Cumhuriyet, 25 Ocak 1993). PKK terör örgütünün saldırıları daha sonra da devam etti ve 1 Ekim 1992'de Cevizdalı Köyüne baskın yapan teröristler, 30 kişiyi katlettiler. Bunun üzerine TSK, Kuzey Irak'a operasyon başlattı. Bu operasyonların sonucunda 234 Mehmetçik şehit olurken; yaklaşık 4500 terörist öldürüldü (Yeni Asır, 2 Ekim 1992; Cumhuriyet, 17 Ekim 1992; Milliyet, 6 Kasım 1992). Tartışılan bir diğer konu da çekiç gücü. Hükümetin yaptırdığı ankette de ankete katılanların yaklaşık %73'ü bu gücün, görevinin sona ermesi görüşündeydi. ABD tarafından yalanlansa da İncirlik Üssü'nden kalkan bir uçağın, Kuzey Irak'ta terör örgütüne malzeme atması ve yaralı bir teröristin bir helikopter tarafından alınması, çekiç gücün terör örgütüne verdiği desteği göstermekteydi (Doğan, 1992: 9).

Haziran ayında yerel ara seçimler yapılacaktı. Seçimler öncesinde çıkarılan kanunla, birçok kurumun yaklaşık 52 trilyonu bulan borcu silindi ve birçok belediyeye önemli miktarda kaynak sağlandı. Bu kanununu içeriğinde "*Belediyelerin İller Bankası'na olan borçlarını siliyor, ayrıca belediyelerin İller Bankası'na daha önceden ödenmiş borçları varsa, bu paranın banka tarafından belediyelere geri verilmesi*" vardı. Bu kanunun önemli yönü, hem kapsamı en geniş hem de miktarı en fazla olan kanun olmasıdır. Seçimlerde, 173 başkanlıkla DYP birinci parti olurken; SHP 70 başkanlıkla ikinci sırada yer almıştır. Bu sonuçlar, Demirel-İnönü hükümetine güvenin ve hükümetten memnuniyetin bir göstergesi olarak yorumlanabilir (Doğan, 1992: 12; Akbal, 1992: 12). 1980 öncesi siyasi partilerin açılmasını içeren yasanın yürürlüğe girmesi ile CHP Kurultayı 9 Eylül 1992 günü yapılmıştır. Deniz Baykal ve Erol Tuncer'in yarıştığı kurultayda, Baykal 679 oyla genel başkanlığa seçilmiştir. CHP'nin açılması, SHP'den kopmaları gündeme getirdi ve 16 Eylül'de 12 SHP milletvekili istifa ederek, CHP'ye geçmişlerdir. SHP'de yaşanan istifalarla Demirel-İnönü hükümetinin milletvekili sayısı 230'a düşmüştür (Cumhuriyet ve Milliyet, 10 ve 17 Eylül 1992).

Bu hükümet döneminde, (CMUK) Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu ve (ILO) Uluslararası Çalışma Örgütü Kanunu gibi iki önemli kanun kabul edilmiştir. Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, Başbakan Demirel'in 1991 seçim dönemi-

mindeki “Şeffaf karakollar” vaadinin bir karşılığıydı. 21 Mayıs’ta mecliste kabul edilen kanun, Cumhurbaşkanınca reddedildi. 26 Ağustos’ta gerçekleşen ikinci görüşmede, DYP ve SHP arasındaki anlaşmazlıktan ötürü, kanun komisyona geri gönderildi. CMUK, DYP ve SHP arasında sağlanan uzlaşma sonrası 18 Kasım 1992’de kabul edildi (Cumhuriyet, 4-14 Kasım 1992; Cumhuriyet, 10 Kasım-1 Aralık 1992; Cumhuriyet, 27 Ağustos 1992). 16 yaşından küçüklerin çalıştırılmaması, hiçbir sebep olmadan bir işçinin işine son verilmemesi, tüm tarafların katılımıyla oluşan ortak bir ekonomik konseyin kurulması, sendikalaşma gibi çok önemli unsurları içeren ILO sözleşmeleri görüşmelerinde, kanunun kabulü için yeterli çoğunluk sağlanamadığından SHP’li Çalışma Bakanı Mehmet Moğultay istifa etmiştir. Moğultay, Erdal İnönü’nün çabalarıyla istifadan vazgeçmiştir. 25 Kasım 1992’de kanun kabul edilmiştir (Sabah,20, 21 Kasım 1992; Cumhuriyet, 26 Kasım 1992).

Kabul edilen bir diğer kanun da Yükseköğretim Kanunu’dur. Yapılan görüşmeler sonucunda hükümeti oluşturan partiler, SHP’nin önerisi üzerinde uzlaşmışlardı. SHP’nin önerisi, rektör seçimlerinde YÖK’ü devre dışı bırakmaktaydı. Üniversitelerin seçtiği üç adaydan birini Cumhurbaşkanı atayabilecekti. Fakat DYP kanadından bazı milletvekillerinin muhalefet partileriyle hareket etmesi ve SHP’den 33 kişinin de oylamaya iştirak etmemesi sonucunda, SHP’nin önerisi kabul edilmemiştir. DYP’li muhalif milletvekillerinin verdiği öneri, muhalefetin desteğiyle onaylanmıştır. Bu önergeye göre, rektör seçiminde YÖK yine devreye sokulmuştur (Doğan, 3 Temmuz 1992: 12). YÖK kanununun bu şekilde kabul edilmesi, SHP’nin özellikle Genel Başkan Erdal İnönü’nün büyük tepkisine neden olmuştur. Ayrıca, YÖK kanununun bu şekilde kabul edilmesinden ötürü, 11 yıldır bu görevi sürdüren İhsan Doğramacı, 14 Temmuz’da YÖK Başkanlığı’ndan istifa etmiştir (Cemal, 1992: 11; Cumhuriyet ve Milliyet, 15 Temmuz 1992). YÖK dışında, Sayıştay’a üye seçiminde bazı DYP’lilerin muhalefetle hareket etmesi, iki partinin anlaşmasına karşın, Milliyetçi Hareket Partisi’nin malvarlığının eski genel başkanı Alpaslan Türkeş’e verilmesi ve hükümetin 1 Mayıs’ın “Çalışanlar ve Bahar Bayramı” olması ile ilgili TBMM’ye sunduğu kanun tasarısının reddedilmesi, DYP ile SHP arasında yaşanan diğer anlaşmazlıklardır (Cumhuriyet, 7 Kasım 1992; Doğan, 1993: 9).

Hükümetin bir yılı değerlendirildiğinde, hükümetin vaatler açısından başarısız olduğu görülmektedir. Temel vaatler açısından bakıldığında, 11 vaat gerçekleştirilirken; 69 vaat gerçekleştirilememiştir. 69 vaatten yalnız 15 ile ilgili farklı düzeylerde çalışmalar yapılmıştır. Ekonomide ise 5 vaat (26 vaatten), terör konusunda 1 vaat (8 vaatten), demokratikleşmede ise 1 vaadin (32 vaatten) gerçekleşmesi hükümetin, vaatler açısından başarısızlığını ortaya koymaktadır (Sa-

bah, 22 Kasım 1992). Hem DYP hem de SHP, milletvekillerinin TBMM'ye katılımını sağlayamamıştır. Bazı milletvekilleri muhalefetle hareket ederek bazı dönemlerde hükümeti, çalışamaz hale getirmişlerdir. Meclis grubundaki konuşmasında, DYP lideri Süleyman Demirel tepkisini “*Sevgili misafirlerimiz*”, “Şurama kadar geldi” sözleri ile göstermiştir (Sabah, 21-24 Şubat 1993). Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın PKK'ya yönelik af formülüne ilişkin söylemlerinden sonra, 17 Mart'ta terör örgütü PKK'nın geçici, 16 Nisan'da sürekli ateşkes ilan ettiği görülmektedir. 17 Nisan'da Turgut Özal'ın ani vefatı, bu süreci akıbete uğratmıştır. Ayrıca Turgut Özal'ın vefatı, Cumhurbaşkanı'nın kim olacağı sorusunu gündeme getirmiştir. Başbakan Demirel Cumhurbaşkanlığı aday oldu ve SHP'nin desteğiyle 16 Mayıs'ta Cumhurbaşkanlığına seçildi. Böylece 1991 seçimleri sonrası 20 Kasım 1991'de kurulan Demirel-İnönü (DYP-SHP) hükümeti, 16 Mayıs 1993'te Süleyman Demirel'in Cumhurbaşkanı seçilmesi ile sona erdi.

SONUÇ

12 Eylül darbesi ile ülke yönetimine TSK el koyduğunda, Başbakan olan Süleyman Demirel, 11 yıl sonra 1991 seçimleri sonrasında yeniden Başbakanlığa gelmiştir. Merkez sağda Adalet Partisi'nin devamı olarak kurulan DYP ve merkez solda CHP'nin devamı olarak kurulan SHP'nin, 1991 genel seçimleri sonucunda koalisyon hükümetini oluşturmaları, siyaset anlayışının şartlar çerçevesinde Türkiye'de nasıl bir değişime uğradığını göstermektedir. CMUK ve ILO olmak üzere iki önemli yasa, bu hükümet döneminde kabul edilmiş olup, YÖK kanununda DYP kanadının muhalefet ile işbirliği neticesinde, DYP'nin önerisi kabul edilmiştir.

DYP kanadı özelleştirme, SHP kanadının ise demokratikleşmeyi ön planda tuttuğu söylenebilir. DYP, demokratikleşme konusunda atılacak adımlarda, SHP ise özelleştirmede ciddi zorluklar çıkarmıştır. Bundan dolayı bu iki konuda önemli bir adım atılamamıştır. Her iki partiden bu koalisyon muhalif olan milletvekillerinin, muhalefetle işbirliği yapmalarından ötürü, bazı yasaların uzlaşıldığı gibi çıkarılmadığı, hem Demirel hem de İnönü'nün deneyim ve uzlaşmacı yapıları sayesinde, hükümette uyumun yakalandığı söylenebilir.

Demirel-İnönü koalisyonu yaklaşık 16 ay işbaşında kalmıştır. Terör ve ekonominin, bu hükümet döneminin en önemli sorunlarından olduğu görülmektedir. Terör örgütünün 1991'deki Nevruz kutlamasında çıkardığı olaylar sonucunda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da birçok kişi hayatını kaybetmiştir. Bu olayları, terör örgütünün kanlı köy baskınları izlemiştir. Terör örgütünün bu eylemleri, devlet ile halk arasındaki bağı tamamen koparmak ve örgüte bir meşruluk kazandırabilmek ve gündemde kalabilmek adına yaptığı belirtilebilir. Bu dönem, basın,

asker ve yargı mensuplarına yönelik saldırıların olduğu bir dönem olarak Türk siyasal hayatına geçmiştir. Ekonomiye bakıldığında, enflasyon ve büyümede belli bir başarı sağlansa da ekonomi, terör ve demokratikleşme gibi alanlarda verilen vaatlerin çok önemli bir bölümünün gerçekleşmemesi, vaatler bakımından hükümetin beklediği sonuçlara ulaşamadığını göstermektedir. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın vefatı sonrası Süleyman Demirel'in Cumhurbaşkanı seçilmesi ile Demirel-İnönü koalisyon hükümeti sona ermiştir.

Türkiye'nin çok partili hayata geçişi ile birlikte 27 Mayıs 1960 darbesi sonrası koalisyon hükümetleri siyasette yer almıştır. Türkiye'de kurulan koalisyon hükümetleri dikkate alındığında, Demirel-İnönü koalisyon hükümetinin, Türk siyasal hayatında liderler arasındaki uyumun, anlaşmanın en üst düzeyde olduğu koalisyonların başında geldiği söylenebilir. Bu koalisyonun, Türk siyasal hayatına bu yönde bir katkısı olduğu belirtilebilir.

KAYNAKÇA

1. Akbal, Oktay (1992). “Son Seçimin Anlamı”, Milliyet, 9 Haziran 1992, s. 12.
2. Akşin Sina vd., (2000). Bugünkü Türkiye (1980-1995) Türkiye Tarihi 5, İstanbul: Cem Yayınevi.
3. Resmi Gazete, 17 Kasım 1991, Sayı: 21054.
4. Akyol, Taha (1992). “Terör”, Milliyet, 30 Temmuz 1992, s. 11.
5. Arcayürek, Cüneyt (2000). Bekleyen Adamın Gerçekleşen Düşü, Ankara: Bilgi Yayınevi.
6. Bengin, Tunca (1991). Tunca Bengin’in Hüsamettin Cindoruk ile yaptığı röportaj, Milliyet, 31 Ekim 1991, s. 7.
7. Cemal, Hasan (1992). “Bu Kez Üzülmedi Sinirlendi İnönü”, Sabah, 3 Temmuz 1992, s. 11.
8. Demirel, Ahmet (2002). “Türkiye’de Seçimler: 1983-2002 Barajla Yaşamaya Mecbur muyuz?”, İktisat Dergisi, Kasım 2002, 431, 43.
9. Demokrasinin 50 Yılı Cilt: 2, (1995), İstanbul: Aydın Kitaplar.
10. Doğan, Yalçın (1991). “Demirel’in SHP’ye Mantık Çağrısı”, Milliyet, 24 Ekim 1991, s. 9.
11. Doğan, Yalçın (1991). “Sıkı Hazırlanmış Metinler”, Milliyet, 12 Kasım 1991, s. 12.
12. Doğan, Yalçın (1992). “52 Trilyonluk Yasa”, Milliyet, 9 Mayıs 1992, s. 12.
13. Doğan, Yalçın (3 Temmuz 1992). “YÖK Aslında SHP’nin Yenilgisidir”, Milliyet, s. 12.
14. Doğan, Yalçın (1992). “Demirel’le 4 Eylül Yolculuğu”, Milliyet, 5 Eylül 1992, s. 7.
15. Doğan, Yalçın (1992). “Bir İhanet de Çekiç Güçten”, Milliyet, 31 Ekim 1992, s. 9.
16. Doğan, Yalçın (1993). “1 Mayıs Dönemecinde Koalisyon Lime Lime”, Milliyet, 12 Mart 1993, s. 9.
17. DYP ile SHP, (1991). Doğru Yol Partisi ile Sosyal Demokrat Halkçı Parti Arasında İmzalanan Ortak Hükümet Protokolü ve Ekleri, Ankara: Başbakanlık Basımevi.
18. Donat, Yavuz (1992). “100 Gün”, Milliyet, 28 Şubat 1992, s. 2.
19. İnan, Süleyman ve Haytoğlu, Ercan (2006). Yakın Dönem Türk Politik Tarihi, Ankara: Anı Yayıncılık.
20. Mengi, Güngör (1991). “Sebebi Önemli”, Sabah, 20 Kasım 1991, s. 3.
21. Öymen, Altan (1991). “Çok Ciddi Bir Durum”, Milliyet, 26 Aralık 1991, s. 1.

22. Öymen, Altan (1992). “SHP Grubu”, Milliyet, 9 Mart 1992, s. 1.
23. Özkök, Ertuğrul (191). “Demirel’le Sohbetten İzlenimler”, Hürriyet, 27 Ekim 1991, s. 21.
24. Sanal, Türker (1997). Türkiye’nin Hükümetleri: Muvakkat Encümen’den 55. Hükümete, Ankara: Sim Matbaacılık.
25. Sanal, Türker (2000). Demirel Hükümetleri Koalisyon Protokolleri ve Programları, Ankara: Sim
26. Matbaacılık.
27. Tan, Ahmet (1992). “Kurultay Vitesi”, Cumhuriyet, 28 Ocak 1992, s. 5.
28. Tokatlı, Orhan (1992). “Demirel Memnun”, Milliyet, 29 Ocak 1992, s. 18.
29. Toker, Yalçın (1994). Cumhuriyet Kavgaları ve Türk Cumhurbaşkanları, İstanbul: Toker Yayınları.
30. Yalansız, Nedim (2006). Türkiye’de Koalisyon Hükümetleri (1961-2002), İstanbul: Büke Yayınları.

● Bölüm-12●

ORTA GELİR TUZAĞI SORUNUNA KÜRESEL
REKABETÇİLİK, EKONOMİK ÖZGÜRLÜK ve
İNSANİ GELİŞİM ENDEKSLERİ ÇERÇEVESİNDE
BİR YAKLAŞIM

Necip DÜNDAR¹

---

1 Arş. Gör. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
e-posta: n.dundar@alparslan.edu.tr,
Orcid No: 0000-0002-9408-8669

Giriş

Ülke ekonomilerinin tarihsel gelişim boyutu incelendiğinde ülkelerin genel olarak alt gelir düzeyinden orta gelir düzeyine ve oradan da yüksek gelir düzeyine doğru bir seyir ve çaba halinde oldukları görülür. İlk aşamada ekonomilerin genellikle tarıma dayandığı, ilerleyen zamanlarda makineleşmenin hız kazanması sonucunda da üretkenliğin giderek hızlandığı ve ülkeler için kişi başına düşen gelirin arttığı gözlemlenmektedir. Daha sonra teknolojinin gelişmesi ile birlikte ülkelerin gelirlerinin sürekli arttığı ve bu durumun da ülkeler arasında düşük, orta ve yüksek gelir seviyelerini meydana getirdiği bilinmektedir.

Sanayileşme, teknolojiyi yakalama ve inovasyonla bağlantılı olarak ekonomik kalkınmanın özünü tartışmanın birçok yolu bulunmaktadır. Aslında burada kilit soru, neden bazı toplumların hızla yüksek gelire ulaşırken, diğerlerinin yol boyunca durgunlaştığı veya yavaşladığı şeklindedir. Endüstriyel insan kaynağı, girişimcilik ve işletme rekabet edebilirliği, bilim ve teknoloji, küresel değer zincirlerine katılım, işgücü üretkenliği, toplam faktör üretkenliği (TFP) veya ulusal liderliğin kalitesine odaklanılabilecek hususlar olarak değerlendirilebilir (Ohno, 2020).

Başarılı ekonomik gelişim süreci yaşayan ülkelerin kalkınma ve büyüme süreçleri göz önünde bulundurulduğunda ‘orta gelir tuzağı’ kavramı son yıllarda tartışılan ve akademik çalışmalara konu olan bir kavram olmuştur. Örneğin; Doğu Asya gibi birçok ekonomiyi barındıran bölge, orta gelirli ekonomiler grubundan ayrılarak yüksek gelirli ekonomiler grubuna girmeyi başarmıştır. Japonya, Güney Kore, Tayvan ve Singapur’un teknolojik olarak gelişmiş ülkeleri yakaladığı gözlemlenmektedir. Fakat Türkiye ve G. Kore örneğinde olduğu gibi aynı başarının kalkınma süreçlerinde benzer ekonomik göstergelere sahip birçok ülke tarafından gerçekleştirilemediği de bilinmektedir.

Dünya Bankası tarafından 2012 de yayınlanan “Avoiding Middle-Income Growth Trap” adlı raporda, 1950 yılından bu yana çok sayıda ülkenin düşük gelir düzeyinden orta gelir düzeyine ulaştığı görülmektedir. Ancak bu ülkelerden az sayıda yüksek gelire ulaşmış olup çoğu ülke ise orta gelir tuzağına takılmıştır (Agénor, Canuto, & Jelenic, 2012). Nitekim Dünya Bankası 2020 yılı verilerine göre 29 ülke düşük gelirli ülke grubundayken 106 ülke hala orta gelirli ülke ve 83 ülke ise yüksek gelirli ülkeler grubunda bulunmaktadır. Yine Dünya Bankası verilerine göre gelişmekte olan bir ülke olan Türkiye, uzun yıllar düşük gelir grubunda yer almış, alt-orta gelir grubuna ise 1950’lerin ikinci yarısında yükselmiştir. Yaklaşık yarım asır bu grupta yer almış, ancak Dünya Bankası verilerine göre ilk olarak 1998 yılında 4.496 ABD doları kişi başı Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla (GSYİH) ile üst-orta gelir grubuna yükselmiştir. Türkiye, 2001-2002 kriz yılları

rında alt-orta gelir grubuna düşmesine rağmen 2003 yılından itibaren üst-orta gelir grubundaki yerini sağlamlaştırmış ve 2013 yılında cari fiyatlarla 12.519 ABD doları kişi başı GSYİH'ya ulaşmıştır. Fakat o yıldan itibaren Türkiye'nin kişi başı GSYİH'sı düşme eğilimi içerisine girerek 2019 yılında cari fiyatlarla 9.042 ABD dolarına kadar düşmüştür. Türkiye'nin gelir grupları arasındaki geçişinin bu kadar uzun sürmesi yüksek gelir grubuna geçiş sürecinin de uzun olacağının göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bundan dolayı orta gelir tuzağının Türkiye açısından üzerinde durulması gereken önemli bir konu olduğu düşünülmektedir.

Bu çalışmada orta gelir tuzağının tanımına yer verilmiş, ne zaman ortaya çıktığına değinilmiş ve orta gelir tuzağı ile ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır. Daha sonra literatürde yer alan gelir grupları tabloları yardımıyla açıklanarak Türkiye'nin orta gelir tuzağında olup olmadığına ve düşük ve orta gelirli bir ülke olarak geçirdiği aşamalara yer verilmiştir. Küresel Rekabetçilik Endeksi (Global Competitiveness Index, GCI), Ekonomik Özgürlük Endeksi (Index of Economic Freedom, IEF) ve İnsani Gelişim Endeksi (Human Development Index, HDI) çerçevesinde Türkiye ile yüksek gelirli ekonomiler grubuna geçen Şili, G. Kore, İsrail, Portekiz ve İspanya'nın performansları karşılaştırılmış ve bu doğrultuda Türkiye'nin orta gelir tuzağından çıkış politikaları üzerine genel değerlendirmeler yapılarak bazı politika önerilerinde bulunulmuştur.

1. Orta Gelir Tuzağı ve Gelir Grupları

Orta gelir tuzağı tanımı, ilk defa 2007 yılında Dünya Bankası çalışanları tarafından hazırlanmış olan "An East Asian Renaissance: Ideas for Economic Growth" adlı olan raporda gündeme gelmiş olan bir tanımdır. Raporda, özellikle orta gelir düzeyinde olan ülkelerin karşı karşıya kaldığı büyüme ve kalkınma sorunlarına dikkat çekilmiş ve bu ülkelerin uzun yıllar aynı gelir grubunda kalmalarına yol açan faktörler ele alınmıştır. Söz konusu ülkelerin, hem ücretlerin düşük olduğu az gelişmiş yoksul ülkelerle rekabet edemediği; hem de yenilikçi sektörlerle sahip gelişmiş zengin ülkeler sınıfına terfi etmeyi beceremediği belirtilmiştir (Kibritçioğlu, 1998).

Dünya Bankası ise bu bağlamda orta gelir tuzağını, orta gelir düzeyine çıkmış ülke ekonomilerinin, yıllarca bu düzeyde sıkışıp, yüksek gelirli olan ülkelerin düzeyine gelememeleri olarak ifade etmiştir. Orta gelir tuzağı kavramının ilk kez konuşulduğu dönemlerde ise ABD'de kişi başına gelirin % 20'sine sahip ekonomilerin orta gelir düzeyinde olarak kabul edilmekteydi. Örneğin, ABD'de kişi başı gelir yaklaşık 100.000\$ iken orta gelir düzeyi yaklaşık 20.000\$ olarak hesaplanmaktadır (Eğilmez, 2012).

ABD'nin kişi başına GSYH'sine dayalı belirlenen orta gelir tuzağı kavramı-

nın daha iyi anlaşılması adına Dünya Bankası'nın belirlediği orta gelir düzeyi ölçüsü olarak da kullanılan bir sınıflandırma kullanılmaktadır. Nitekim Dünya Bankası'nın en son yayınlanmış olduğu 2020 yılı verilerine göre ülke ekonomileri Tablo 1'deki gibi sınıflandırılmıştır:

Tablo 1: Ülke Ekonomilerinin Sınıflandırılması

Gelir Türlerine Göre Ekonomiler	Kişi Başına Yıllık Ortalama Gelir
Düşük Gelirli Ekonomiler	1,036 \$ ve altı
Orta Gelirli Ekonomiler	1,036-12,535 \$ arası
Alt Orta Gelirli Ekonomiler	1,036 - 4,045 \$ arası
Üst Orta Gelirli Ekonomiler	4,046 - 12,535 \$ arası
Yüksek Gelirli Ekonomiler	12,535 \$ ve üzeri

Kaynak: World Bank

Tablo 1'de görüleceği üzere ülke ekonomileri Atlas metoduna göre hesaplanan kişi başı yıllık ortalama gelire göre bazı gelir gruplarına ayrılmıştır. Nitekim kişi başına düşen gelir seviyesi değerlerine bakılarak eğer kişi başı gelir seviyesi;

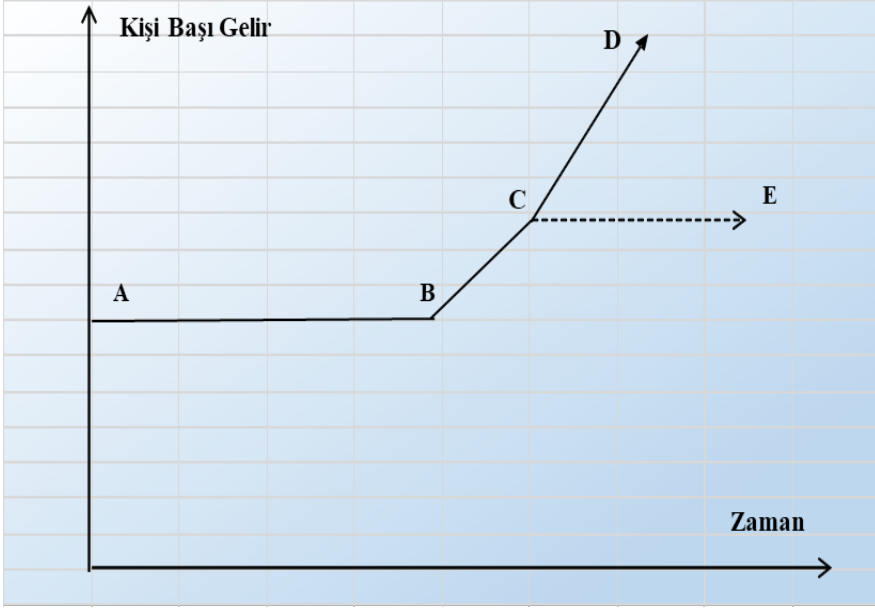
- 1,036 doların altı ise “düşük gelirli ekonomi”,
- 1,036 - 12, 535 dolar arasında yer alıyorsa “orta gelirli ekonomi”
- 1,036 - 4, 045 dolar arasında yer alıyorsa “alt orta gelirli ekonomi”,
- 4,046 - 12, 535 dolar arasında yer alıyorsa “üst orta gelirli ekonomi” ve
- 12,535 dolar ve üzerinde ise “yüksek gelirli ekonomi” olarak sınıflandırılmaktadır.

Orta gelir tuzağının salt tek nedenle veya birkaç nedenle açıklanması güç görünmektedir. Orta gelir tuzağının teknoloji ve kaynak kullanım meselesiyle alakalı olduğu kadar yatırım ve dışa açıklık gibi faktörlerle de oldukça ilişkili olduğu söylenebilir. Diğer yandan orta gelir tuzağının daha çok az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler için geçerli bir durum olduğu kabul edilmektedir.

Az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde yaşanan yüksek büyüme hızının daha sonra yavaşlayacağı ve ülke ekonomisinin durgunluğa gireceği öngörülmektedir. Bu durumun ise birtakım sebepleri bulunmaktadır. Taban ve Kar (2008)' a göre gelişmekte olan ülkelerin kişi başına düşen GSYİH miktarı gelişmiş ülkelerin kişi başına düşen GSYİH miktarından önemli bir farkla düşüktür. Bu durum, geri kalmışlığın bir simgesi olmasıyla birlikte, azgelişmişliğin de en önemli sorunlarından birisidir. Kişi başına düşen GSYİH miktarı, bir yandan sosyo-ekonomik faktörler ile etkileşim halinde bulunması, diğer yandan tasarruf oranlarının yatırım oranlarını belirlemesi sebebiyle bu ülkelerin yatırım oranlarının düşük olması da gelirlerinin düşük olmasına yol açmaktadır. Sonuç olarak bu

düzyeydeki ölkeler bir kısır döngü içine girmektedir. Tho (2013) tarafından orta gelir tuzağının bir ekonominin gelişim aşamaları içerisinde nasıl gerçekleştiği ise Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2: Bir Ekonominin Gelişim Aşamaları

Kaynak: Tho, 2013: 4.

- A – B: Geleneksel toplum yapısı, az gelişmişlik, yoksulluk tuzağıyla karşı karşıya.
- B – C: İlk gelişme aşaması, yoksulluk tuzağından kaçış, piyasaların ilk gelişimi.
- C: Orta gelir seviyesi.
- C – D: Yüksek gelir düzeyine (D) doğru sürekli büyümeyi sürdürmek.
- C – E: Durgunluk veya düşük büyüme - orta gelir tuzağı
-

Tho (2013) A’den B’ye giden süreci geleneksel ve az gelişmiş bir toplumun yoksulluk tuzağı içerisinde olarak değerlendirirken B’den C’ye giden süreci ise üretim ve hizmet sektörlerinin toplam üretim ve istihdamdaki paylarının artmasıyla ölkeyi tarımdan sanayi ekonomisine dönüştüren uzun bir süreç olarak yorumlamıştır. Bu süreçte ekonomi, faktör piyasaları, teknolojik seviyeler ve karşılaştırmalı avantaj dâhil olmak üzere yapısal değişimin birçok yönünü deneyimlemektedir. Ekonomi C’ye (orta gelir aşaması) ulaştığında, bu değişiklikler ölkenin başarılı bir şekilde yüksek gelir düzeyine geçiş için üstesinden gelmesi gereken

büyük zorluklar haline gelmektedir. Ayrıca ulaşılan C noktası yani orta gelire ulaşma noktası, ekonomide bir kırılma noktası olarak görülmektedir. Bu noktadan sonra ücretlerdeki artışa denk gelmek için emek daha verimli olmalıdır. Ayrıca bu noktadan sonra, endüstriyel yapının daha az beceri yoğun olmaktan yüksek beceri yoğunluğuna dönüşmesini sağlamak için iş gücü kalitesinin yükseltilmesi gerekmektedir. Ve bu şekilde ya ekonomi sürdürülebilir performans sürecine girerek D noktasına doğru gidecek ya da verimsizlik sorunu yaşayıp uzun süre aynı düzeylerde kalarak kısır bir döngü içerisine girecektir. Sonuç olarak ekonominin gireceği bu kısır döngü süreci ise orta gelir tuzağı olarak yorumlanmaktadır.

2. Orta Gelir Tuzağı ile İlgili Literatür

Orta gelir tuzağı ile ilgili çalışmaların bir kısmının ampirik uygulamalardan, bir kısmının istatistiksel verilere dayandığı bir bölümünün ise, tek ve çok ülkeli çalışmalar olduğu gözlemlenmektedir. Nitekim Woo'nun (2012) çalışması 1992 yılından itibaren orta gelir grubunda yer alan Çin'in orta gelir tuzağına düşmesi üzerine gerçekleşirken Felipe vd. (2012) yaptıkları çoklu ülke çalışması, seçili 124 ülkeyi kapsamına alan öncü bir çalışma olarak bu ülkelerin orta gelir tuzağına girmelerinin nedenlerini ve bu tuzaktan kaçınmanın mümkün olup olmadığını tartışmaktadır. Robertson ve Ye'nin (2013) yaptıkları çalışma, 46 ülke için yapılmış olan ekonometrik analiz ve testlerden oluşmaktadır. Kharas ve Kohli (2011) Latin Amerika ve Doğu Asya ülkeleri için yaptıkları çalışmalarında ülkelerin orta gelir tuzağına düşme sebeplerini ve tuzaktan kurtulmak için anahtar olguların neler olduğunu araştırmıştır. Bozkurt vd. 'nin (2014) yapmış olduğu çalışmada ise 28 üst orta gelirli ülke ekonomi incelenirken Raiser vd. (2016) tarafından ise orta gelir tuzağı bakımından Polonya ve Türkiye ekonomileri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Literatürde Türkiye ile ilgili olarak ise orta gelir tuzağını araştıran birçok çalışmanın olduğu göze çarpmaktadır. Bu çalışmalarda genel olarak Türkiye'nin orta gelir tuzağında olup olmadığı, orta gelir tuzağına yol açan faktörlerin değerlendirildiği ve orta gelir tuzağından çıkış stratejileri bağlamında birtakım politikaların sunulduğu gözlemlenmektedir. Nitekim Yeldan vd. (2012) yaptığı orta gelir tuzağı çalışması Türkiye üzerine yapılmış kapsamlı bir çalışma olmuştur. Bu çalışmada Türkiye, gelir düzeyleri birbirinden farklı üç bölge halinde ele alınmış ve bölgeler arası gelir farklılıklarının üretim yapılarındaki farklılıklardan dolayı sürekli olarak arttığı sonucuna ulaşmışlar ve ayrıca bölgeler arası gelir farklılıklarının azaltılmasının da orta gelir tuzağı riskini düşürecek bir unsur olabileceğini belirtmişlerdir.

Müsiad (2012) Türkiye'yi kapsamlı olarak ele aldığı çalışmada orta gelir tu-

zağı bağlamında Türkiye ekonomisini inceledikten sonra orta gelir tuzağından kurtulma yöntemleri olarak bir takım önerilerde bulunmaktadır. Şahin vd. (2015) Türkiye üzerinde yaptıkları ampirik çalışmada orta gelir tuzağı riskine karşı olarak dış ticaret dengesinin kurulması, imalat sanayi ve yenilik temelli teknoloji yatırımlarının desteklenmesi, Araştırma ve Geliştirme (Ar-Ge) faaliyetlerinin artırılması gibi önerilerde bulunmuşlardır. World Bank (2014) ise Türkiye'yi orta gelir tuzağı perspektifinden incelediği çalışmasında hukukun üstünlüğü ilkesi üzerine oturtulmuş bir siyasi iklim ve sürdürülebilir bir büyüme zemininin oluşturulması, doğrudan yabancı yatırım girişlerini özendirici bir iktisadi yapının inşası, sağlıklı bir iş ortamının hazırlanması ve daha güçlü bir kurumsal yapının geliştirilmesi gibi politika önerilerinde bulunmuştur. Alçın ve Güner (2015), Türkiye'nin orta gelir tuzağında bulunma nedenlerine ve orta gelir tuzağından kurtulma politikalarını inceledikleri çalışmalarında toplam faktör verimliliğinin, inovasyon kapasitesinin ve beşeri sermayenin yükseltilmesi gibi politikaların uygulanmasının Türkiye'nin orta gelir tuzağından çıkışı için önem arz ettiğini vurgulamışlardır. Nişancı vd. (2015) yaptıkları çalışmada Türkiye'nin orta gelir tuzağında bulunduğunu ve Türkiye'nin üst gelir gurubuna geçmesi için de yüksek katma değerli ürünler üretebilme yeteneğini geliştirecek politikaları uygulaması ve bu bağlamda eğitim, bilgi ve teknolojiye dayalı politikalarla olacağını belirtmişlerdir. Altunç (2018) ise orta gelir tuzağını orta gelir düzeyinden bir üst gelir grubuna geçmeyi başaran ülkeler ile Türkiye'nin küresel rekabet gücünü kıyaslayarak Dünya Ekonomik Forumu (World Economic Forum, WEF)'nun geliştirmiş olduğu Küresel Rekabetçilik Endeksi (GCI) çerçevesinde analiz etmiştir.

3. Orta Gelir Tuzağı Açısından Türkiye ve Diğer Ekonomiler

Dünya Bankası verilerine göre gelişmekte olan bir ülke olan Türkiye, uzun yıllar düşük gelir grubunda yer almış, alt-orta gelir grubuna ise 1950'lerin ikinci yarısında yükselmiştir. Yaklaşık yarım asır bu grupta yer almış, ancak Dünya Bankası verilerine göre Türkiye'nin ilk olarak 1998 yılında 4.496 ABD doları kişi başı GSYİH ile üst-orta gelir grubuna yükseldiği görülmektedir. Türkiye, 2001-2002 kriz yıllarında alt-orta gelir grubuna düşmesine rağmen 2003 yılından itibaren üst-orta gelir grubundaki yerini sağlamlaştırmış ve 2013 yılında cari fiyatlarla 12.519 ABD doları kişi başı GSYİH'ya ulaşmıştır. Fakat o yıldan itibaren Türkiye'nin kişi başı GSYİH'sı düşme eğilimi içerisine girerek 2019 yılında cari fiyatlarla 9.042 ABD dolarına kadar düşmüştür.

Tablo 3: Türkiye’de Kişi Başı GSYİH

Yıllar	Kişi Başı GSYİH*	Yıllar	Kişi Başı GSYİH*
1997	3.144,39	2009	9.038,52
1998	4.496,50	2010	10.672,39
1999	4.108,12	2011	11.335,51
2000	4.316,55	2012	11.707,26
2001	3.119,57	2013	12.519,39
2002	3.659,94	2014	12.095,85
2003	4.718,20	2015	10.948,72
2004	6.040,61	2016	10.820,63
2005	7.384,25	2017	10.513,65
2006	8.035,38	2018	9.370,18
2007	9.711,87	2019	9.042,49
2008	10.854,17		

Kaynak: World Bank Indicator

*Kişi başına GSYİH (cari ABD doları cinsinden)

Uzun yıllar düşük gelir grubunda yer almış, alt-orta gelir grubuna ise 1950’lerin ikinci yarısında yükselen ve yaklaşık yarım asır bu grupta yer alan Türkiye’nin ise gelir grupları olarak dönemler arası geçiş uzunluğunun fazla olduğunun görülmektedir. Bunun nedeninin ise genel olarak ülke içindeki istikrarsızlık, yaşanan askeri darbeler ve geçirmiş olduğu krizler gibi içsel etkenlerden ve gelişmekte olan ülkelere yaşanan krizler, küresel iktisadi, sosyal ve politik gelişmeler gibi dışsal etkenlerden kaynaklandığı düşünülmektedir. Tablo 4’te Türkiye’de ortalama büyüme hızı dönemselsel periyodlar halinde gösterilirken Türkiye’nin **üst-orta gelir** grubu ülkelere yükselmesinde 2002-2018 yılları arasındaki ortalama büyüme performansının etkili olduğu söylenebilir.

Nitekim 2001 krizi yaşandıktan sonra Türkiye içinde bulunduğu bu durumdan kurtulmak için yeni kurulan hükümet ile “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı” devreye sokmuştur. Bu dönem ile birlikte verimlilik artışı, hükümet borçlarında azalma, enflasyonda tek haneli rakamlar ve ekonominin yıllar itibarıyla büyümeye başladığı görülmüştür. Böylelikle Türkiye, kişi başı GSYİH olarak 4,718 dolar ile ilk defa 2003 yılında yüksek orta gelir seviyesine geçmiştir. Ekonomide iyileşmeler giderek hızlanırken kişi başı GSYİH’si de artmaya başlamıştır. 2008 yılında ABD’de başlayan ve tüm dünyayı saran küresel kriz ile Türkiye ekonomisinin sekteye uğradığı söylenebilir. Nitekim 2008 yılında 10,854 dolara ulaşan kişi başı GSYİH, 2009 yılında 9,038 dolara kadar düşmüştür. 2009 yılından 2013 yılına kadar başarılı bir makroekonomik performans sergileyen Türkiye’nin kişi

başı GSYİH'sı 12.519 ABD dolarına yükselmiş ve yüksek gelir ülkeler grubuna geçmeye yaklaşmışken sonraki dönemde bu başarısını sürdürümemeyerek 9 bin dolar kişi başı GSYİH'sı seviyesine kadar inmiştir.

Tablo 4: Türkiye'nin Ortalama Büyüme Hızı

Yıllar	Ortalama Büyüme Hızı
1971-1980	4,1
1981-1990	5,2
1991-2002	2,8
2003-2019	5,3

Kaynak: World Bank Indicator

*Dünya Bankası verilerinden derlenmiştir.

Diğer yandan Türkiye'de her ne kadar büyüme oranlarında bir azalma ve bir ekonomik daralma yaşanmasına rağmen Türkiye, uygulanan politikalar sayesinde bu küresel krizi 1990'lı yıllarda yaşanan krizler kadar derin yaşamamış ve sonraki yıllarda yüksek büyüme oranlarına ulaşmıştır. Felipe vd. (2012)'ye göre bir ülke ekonomisi alt-orta gelir grubundan çıkıp üst-orta gelir grubuna eriştikten sonra bu gelir sınıfında 14 yıl veya daha uzun zamanda kalmışsa bu ülke, üst-orta gelir tuzağına düşmüştür. Bu ülkenin üst-orta gelir tuzağına girmemesi için yıllık kişi başına GSYH artış hızının minimum % 3,5 olması gerekmektedir. Ancak Türkiye'nin 15 yıldan fazladır üst orta gelir tuzağında olduğu ve ortalama büyüme hızının 5,3 seviyesinde olmasına rağmen yüksek gelir grubuna terfi edemediği ve orta gelir tuzağında olduğu görülmektedir.

Tablo 5: 1950'den Sonra Alt-Orta Gelirli Hale Gelen Ve Üst-Orta Gelir Düzeyine Geçiş Yapan Ekonomiler

Ülke	Bölge	Alt-Orta Gelir Grubuna Ulaşma Yılı	Üst-Orta Gelir Grubuna Ulaşma Yılı	Alt-Orta Gelir Grubunda Geçirilen Yıl	Ortalama Kişi Başı Gelir Hızı
Çin	Asya	1992	2009	17	7,5
Malezya	Asya	1969	1996	27	5,1
G. Kore	Asya	1969	1988	19	7,2
Tayvan	Asya	1967	1986	19	7
Tayland	Asya	1976	2004	28	4,7
Bulgaristan	Avrupa	1953	2006	53	2,5
Türkiye	Avrupa	1955	2005	50	2,6
Kosta Rika	Latin Amerika	1952	2006	54	2,4
Umman	Orta Doğu	1968	2001	33	2,7

Kaynak: Felipe vd. (2012), s.22.

Tablo 5'e göre Çin, ilk kez 1992'de alt-orta gelir grubuna ulaşmış fakat 17 yıl sonra üst-orta gelir grubuna geçebilmiştir. Alt-orta gelir grubunda Malezya 27 yıl, Tayland 28 yıl ve G. Kore ise 19 yıl kaldığı gözlemlenmektedir. Bulgaristan ve Kosta Rika ise Türkiye'ye benzer bir görüntü çizerek 50 yıldan fazla bu gelir grubunda kalan diğer ülkeler olmuştur.

Tablo 6: 1950'den Sonra Üst-Orta Gelirli Hale Gelen Ve Yüksek Gelir Düzeyine Yükselen Ekonomiler

Ülke	Bölge	Üst-Orta Gelir Grubuna Ulaşma Yılı	Yüksek Gelir Grubuna Ulaşma Yılı	Üst-Orta Gelir Grubunda Geçirilen Yıl	Ortalama Kişi Başı Gelir Hızı
Hong Kong	Asya	1976	1983	7	5,9
Japonya	Asya	1968	1977	9	4,7
G. Kore	Asya	1988	1995	7	6,5
Singapur	Asya	1978	1988	10	5,1
Tayvan	Asya	1986	1993	7	6,9
Avusturya	Avrupa	1964	1976	12	4,1
Belçika	Avrupa	1961	1973	12	4,4
Danimarka	Avrupa	1953	1968	15	3,3
Finlandiya	Avrupa	1964	1979	15	3,6
Fransa	Avrupa	1960	1971	11	4,4
Almanya	Avrupa	1960	1973	13	3,4
Yunanistan	Avrupa	1972	2000	28	1,8
İrlanda	Avrupa	1975	1990	15	3,2
İtalya	Avrupa	1963	1978	15	3,4
Hollanda	Avrupa	1955	1970	15	3,3
Norveç	Avrupa	1961	1975	14	3,5
Portekiz	Avrupa	1978	1996	18	2,8
İspanya	Avrupa	1973	1990	17	2,7
İsveç	Avrupa	1954	1968	14	3,6
Arjantin	Latin Amerika	1970	2010	40	1,2
Şili	Latin Amerika	1992	2005	13	3,7
İsrail	Orta Doğu	1969	1986	17	2,6
Mauritus	Sahara-Altı Afrikası	1991	2003	12	4

Kaynak: Felipe vd. (2012), s.24.

Tablo 6 incelendiğinde ise Hong Kong ve Güney Kore'nin kısa sürede yani 7 yıl içinde yüksek gelir grubuna geçiş yaptığı, Japonya'nın bu düzeyde 9 yıl ve Tayvan'ın da 7 yıl gibi kısa zamanda bir orta gelir tuzağına düşmeden yüksek gelirli ülkeler sınıfına geçiş yaptıkları görülmektedir. Üst-orta gelir sınıfına en fazla kalan ülkelerin ise; Arjantin 40 yıl ve Yunanistan 28 yıl oldukları gözlemlenmektedir. Bunlarla beraber Danimarka, Finlandiya, İrlanda, İtalya, Norveç, Portekiz,

İspanya, İsveç ve İsrail üst-orta gelir tuzağına yakalanmış olan diğer ülkeler olmalarına rağmen (Felipe vd. 2012) orta gelir tuzağından kurtularak yüksek gelir grubuna geçmeyi başarmış diğer ülkeler olmuştur.

Tablo 7: 2019 Yılında Gelir Grubu Değişen Ülkeler

	Yeni Gelir Grubu	Eski Gelir Grubu	2019 (Kişi Başı GSYİH)	2018 (Kişi Başı GSYİH)
Komoros	Alt-Orta Gelir	Düşük Gelir	1,320	760
Gürcistan	Üst-Orta Gelir	Alt-Orta Gelir	4,130	3,790
Kosova	Üst-Orta Gelir	Alt-Orta Gelir	4,230	3,890
Senegal	Alt-Orta Gelir	Düşük Gelir	1,410	950
Srilanka	Üst-Orta Gelir	Alt-Orta Gelir	4,060	3,840
Zimbabve	Alt-Orta Gelir	Düşük Gelir	1,790	910
Arjantin	Üst-Orta Gelir	Yüksek Gelir	12,370	13,040

Kaynak: World Bank Indicator

Tablo 7’de ise Dünya Bankası’nın en son yayınlanan verilerine göre gelir grubu değişen ülkeler gösterilmiştir. Buna göre Komoros ve Zimbabve düşük gelirli ülkeler grubundan alt-orta gelirli ülkeler grubuna geçerken Gürcistan, Kosova ve Srilanka ise alt-orta gelir grubundan üst-orta gelir grubuna geçmeyi başarmışlardır. Tabloda dikkat çeken bir diğer unsur ise Arjantin’in kişi başı GSYİH’sının azalarak yüksek gelirli ekonomilerden üst-orta gelirli ekonomiler sınıfına düşmüş olması olmuştur.

4. Türkiye’nin Orta Gelir Tuzağından Olası Çıkış Politikaları

Genel olarak orta gelir tuzağı içerisinde bulunan ülkelerin kalkınma çabası içerisinde olan az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler olduğu ve bu ülkelerin sürdürülebilir bir büyüme süreci yaşamadıkları görülmektedir. Bu ülkelerin kalkınma süreçlerinde başarıya ulaşabilmeleri ve sürdürülebilir bir büyümeyi nasıl sağlayabilecekleri konusunda ekonomilerindeki yapısal faktörleri (siyasi, ekonomik ve sosyal) göz önünde bulundurarak politikalar üretmelerinin önemli bir husus olduğu düşünülmektedir.

Uzun yıllar düşük gelir grubunda yer alan ve alt-orta gelir grubuna ise 1950’le-

rin ikinci yarısında yükselen ve yaklaşık yarım asır bu grupta yer alarak ancak 2000'lerin ortalarında üst-orta gelir grubuna ulaşan Türkiye'nin orta gelir tuzağında bulunmasının birden çok nedenlerinin olduğu düşünülmektedir. Nitekim bu durumun arkasında Türkiye'nin geçmişte yaşadığı ekonomik krizler olmak üzere kronik açık sorununun olması, üretim ve dış ticaret yapısı veya Ar-Ge yatırım harcamalarında istenilen seviyelerde bulunmaması gibi birçok neden sıralanabilmektedir. Fakat bu çalışmada birçok bileşeniyle Küresel Rekabetçilik Endeksi (GCI), Ekonomik Özgürlük Endeksi (IEF) ve İnsani Gelişim Endeksi (HDI) gibi uluslararası ölçütler çerçevesinde Türkiye ile orta gelir tuzağından çıkmayı başarmış bazı ülkelerin karşılaştırılması yapılacaktır. Daha sonra Türkiye'nin orta gelir tuzağından çıkmasına yardımcı olabilecek olası politikalar bu endeks sonuçları çerçevesinde değerlendirilerek bazı önerilerde bulunulacaktır.

Türkiye'nin küresel rekabet gücünün hangi seviyede olduğu ve küresel rekabette hangi aşamalardan geçtiğinin bilinmesi, sürdürülebilir bir büyüme seviyesinin yakalanması ve orta gelir tuzağından çıkış politikalarının belirlenmesi bağlamında büyük önem arz etmektedir.

Nitekim rekabet gücü kavramı, rekabet etme, pazarda pozisyon kazanma ve elde tutma, pazar payını ve karlılığı artırma ve sonunda ticari olarak başarılı faaliyetleri pekiştirme eğilimini ve becerilerini ifade etmektedir (Filó, 2007). OECD (1992) rekabet gücünün, uygun piyasa koşulları altında, ülkenin uluslararası rekabeti karşılayabilecek mal ve hizmetler üretebileceği ve aynı zamanda reel iç gelirin ve yaşam standardının artmasına izin verebileceği bir derece olarak tanımlanabileceği görüşünü kabul etmiştir.

Bir ülkenin rekabetçi olması o ülkenin serbest piyasa şartlarında, yurtiçi ve yurtdışı piyasaların taleplerini karşılayan mal ve hizmetleri üretebilme gücüne sahip olduğu anlamına gelmektedir (Adaso, 2018). Diğer yandan bir ülkenin rekabet gücü, benzer ekonomik gelişmeye sahip diğer ülkelere kıyasla bir ulusun uluslararası pazardaki göreceli rekabetçi konumu olarak da görülebilir. Ayrıca firmaların hayatta kalma ve küresel pazarlarda rekabet avantajı elde etme kapasitesinin, diğer şeylerin yanı sıra, kamu kurumlarının verimliliğine, eğitim, sağlık ve iletişim altyapılarının mükemmelliğine ve kendi ülkelerindeki politik ve ekonomik istikrara bağlı olduğu düşünülmektedir (Önsel vd., 2008).

Dünya Ekonomik Forumu (WEF) tarafından oluşturulan Küresel Rekabetçilik Endeksi (GCI) ile ülkelerin istikrarlı makroekonomik göstergeler ışığında sürdürülebilir büyümeyi gerçekleştirmek için birtakım faktörler analiz edilmektedir. Küresel rekabet düzeyini ölçen Küresel Rekabetçilik Endeksi (GCI), yıllara göre incelenen ülke sayısı değişebilen, 114 kadar küresel göstergeden meydana gelen ve bu göstergelerin ağırlıklı ortalamasının hesaplanarak rekabet edebilirliğin 12

alt endeksinden oluşmaktadır (WEF, 2019).

Bu alt endeksler aşağıda belirtilen bileşenlerden oluşmaktadır:

• Kurumlar	• Sağlık	• Finansal Sistem
• Altyapı	• Beceriler	• Pazar Hacmi
• Bilgi ve İletişim Teknolojileri	• Mal Piyasası	• İş Dünyası Dinamizmi
• Makroekonomik İstikrar	• Emek Piyasası	• İnovasyon Yeteneği

Küresel rekabetçiliğinin bütün bileşenleri ile bu endeks, hem ekonomik kalkınmayı hem de ekonomik büyümeyi içeren bir süreci gerçekleştirmesi veya yanıtması bakımından orta gelir tuzağındaki ülkelerin bu tuzaktan çıkması için bir ölçüt olarak kabul edilebilir.

2019 yılı Küresel Rekabetçilik Raporu (Global Competitiveness Report, GCR)'na göre Tablo 7'den de görüleceği üzere Türkiye'nin 0,5 puanlık artışla küresel rekabette 2018 yılında 135 ülke içerisinde yer aldığı 61. sıradaki konumunu 2019 yılında değerlendirilmeye alınan 141 ülke içerisinde koruduğu görülmektedir. Türkiye'nin bilgi ve iletişim teknolojileri adaptasyonu alanında 4,3 puanlık, altyapı alanında 1,7 puanlık, sağlık alanında 0,9 puanlık ve işgücü piyasası alanında 1,7 puanlık artış sergilediği görülmektedir (WEF, 2019).

Diğer yandan 2018 yılında çift haneli enflasyon ve negatif borç dinamikleriyle boğuşan Türkiye'nin makroekonomik sorunları, ABD'nin koyduğu ticari yaptırımlarla daha da yüksek enflasyonu ve bir kur krizini tetiklemiştir. Türkiye, 2018 yılında makroekonomik istikrar sütununda 67,4 puanla 116. sırada yer almaktadır. Fakat 2019 yılında makroekonomik ortamında önemli bir bozulma gerçekleşmiş ve makroekonomik istikrar puanı olarak 61,3 puana ve 129. Sıraya inmiştir. Bunun başlıca nedenleri ise yüksek enflasyon ve birtakım tarife dışı engeller olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca bu raporda iyimserlikle bakılabilecek husus ise endeks bileşenlerinde becerilerin geliştirilmesi noktasında olmuştur. Mevcut işgücünün becerilerinin miktarı ve niteliği ortalamanın altında olmasına rağmen, gelecekteki işgücü önemli ölçüde daha fazla beşeri sermaye biriktirmekte ve nispeten daha modern beceriler edinmektedir. Türkiye'nin bu alandaki ilerlemesinin, makroekonomik ortamında önemli bir bozulma ile dengelendiği söylenebilir (WEF, 2019).

Tablo 8'e göre Türkiye'nin Küresel Rekabetçilik Endeksi (GCI)'nin temel gereksinimler bileşenleri içerisinde en iyi performansı gösterdiği bileşenlerin sağlık ve altyapı oldukları göze çarpmaktadır. Nitekim 2019 yılı itibarıyla 141 ülke içerisinde sağlık alanında 100 puan üzerinden 87,1 puan ile 42. sırada yer alırken altyapı yatırımlarında ise 74,3 puan ile 49. sırada yer almaktadır. Bu bileşenler içerisinde en kötü performansı sergilediği alt bileşen ise 61,3 puan ve 129. sıra ile

makroekonomik istikrar bileşeni olmuştur. Verimlilik artırıcı bileşenler içerisinde en iyi performansın sergilendiği alt bileşen ise 78,5 puan ve 13. sıra ile pazar büyüklüğü bileşeni olurken en kötü performansın sergilendiği bileşen ise 52,9 puan ve 141 ülke arasında 109. sıra ile işgücü piyasası bileşeni olmuştur. İnovasyon ve gelişmişlik faktörleri bileşenleri incelendiğinde ise Türkiye, inovasyon yeteneği bakımından 49. ve işletme dinamizmi bakımından ise toplam 141 ülke arasından 75. sırada olduğu görülmektedir.

Tablo 8: Türkiye ve Orta Gelir Tuzağından Çıkan Bazı Ülkelerin Küresel Rekabetçilik Düzeyi

	G. Kore		İsrail		Şili		Portekiz		İspanya		Türkiye	
	Sıra	Skor	Sıra	Skor	Sıra	Skor	Sıra	Skor	Sıra	Skor	Sıra	Skor
Temel Gereksinimler												
Kurumlar	26	65,8	27	65,6	32	63,9	30	64,5	28	65,1	71	53,9
Altyapı	6	92,1	23	83	42	76,3	21	83,6	7	90,3	49	74,3
Makroekonomik İstikrar	1	100	1	100	1	100	62	85	43	90	129	61,3
Sağlık	8	99	9	98,1	37	89,7	22	94,2	1	100	42	87,1
Verimlilik Artırıcılar												
Beceriler	27	74	14	79,6	47	69,8	43	70	37	71,6	78	60,8
Mal Piyasası	59	56,1	32	62,8	10	68	39	59,7	34	61	78	54,1
İşgücü Piyasası	51	62,9	18	71,1	53	62,8	49	63,2	61	61,1	109	52,9
Finansal Sistem	18	64,4	23	80,6	21	82	39	70	26	77,5	68	61,2
Bilgi ve İletişim Teknolojileri	1	92,8	45	67,6	56	63,1	34	71,2	19	78,2	69	57,8
Pazar Büyüklüğü	14	78,9	56	59,8	46	63,2	51	60,5	15	77	13	79
İnovasyon ve Gelişmişlik Faktörleri												
İşletme Dinamizmi	25	70,5	4	79,6	47	65,3	28	69,7	34	67,3	75	58,8
İnovasyon	6	79,1	15	74,2	53	42,5	31	53,7	25	64,3	49	44,5
Dünya Sıralaması												
	13	80	20	77	33	70,5	34	70,4	23	75,3	61	62,1

Kaynak: The Global Competitiveness Report 2019

*Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Türkiye'nin Küresel Rekabetçilik Endeksi (GCI) sıralaması ve küresel rekabetteki pozisyonunun Türkiye ile benzer süreçlerden geçerek orta gelir tuzağını aşmış ülkelerle karşılaştırılması önemlidir. Bu bağlamda G. Kore, İsrail, Şili, Portekiz ve İspanya gibi ülkelerin küresel rekabet endeksi içerisindeki durumları

Tablo 8’de incelenmiştir. Tabloda orta gelir tuzağından kurtulup yüksek gelirli gruba geçebilmiş bu ülkelerin temel gereksinimler olarak değerlendirilen kurumlar, altyapı, sağlık ve makroekonomik performans gibi alt bileşenler, verimlilik arttırıcı, inovasyon ve gelişmişlik faktörleri gibi alt bileşenler bakımından küresel rekabet içerisindeki pozisyonlarının güçlü oldukları gözlemlenmektedir.

Genel olarak bütün ülkeler orta gelir tuzağına düşmemek ve yüksek gelir seviyesine geçmeyi hedeflemektedir. Türkiye uzun yıllar boyunca düşük gelir grubunda yer aldıktan sonra ancak yüksek orta gelir grubuna geçebilmeyi başarmış ve orta gelir tuzağının içerisinde kalmıştır. Türkiye’nin GCI ve yüksek gelir grubuna geçmiş ülkelerin performansı ele alındığında Türkiye’nin yüksek gelir grubuna geçmeyi başarmış ülkelere göre sadece pazar büyüklüğü bileşeninde başarılı olduğu söylenebilir. Diğer alt bileşenlerin tümünde yüksek gelir grubuna geçmeyi başarmış ülkelere göre başarılı olmadığı görülmektedir. Başka bir deyişle Türkiye’nin küresel rekabet gücünün bu ülkelerden daha az olduğu söylenebilir.

Öte yandan Türkiye’nin ekonomik özgürlük düzeyinin hangi seviyede olduğunun sürdürülebilir bir büyüme seviyesinin yakalanması ve orta gelir tuzağından çıkış politikalarının belirlenmesi bağlamında önemli bir parametre olduğu düşünülmektedir.

Nitekim ekonomik özgürlük, en özlü tanımıyla, özel mülkiyet haklarının korunması ve gönüllü iş yapabilme özgürlüğü anlamına gelmektedir (Gwartney Lawson ve Block, 1996). Ekonomik özgürlüğün temel bileşenlerini kişisel seçim, gönüllü mübadele, rekabet özgürlüğü, kişi ve mülkün korunması oluşturmaktadır. Kurumlar ve politikaların gönüllü değişim için bir altyapı sağlamaları ve bireyleri ve mülklerini, kendilerine ait olmayan şeyleri ele geçirmek için şiddet, zorlama ve sahtekârlık kullanmak isteyen saldırganlardan korumaları ekonomik özgürlükle açıklanabilmektedir. Hukuki ve parasal düzenlemeler özellikle önemlidir: Hükümetler, hukuki bir yapı ve mal sahiplerinin mülkiyet haklarını koruyan ve sözleşmeleri tarafsız bir şekilde uygulayan bir kanun uygulama sistemi sağladıklarında ekonomik özgürlüğü desteklerler. Aynı zamanda paraya erişimi kolaylaştırdıklarında ekonomik özgürlüğü de geliştirirler (Gwartney, Lawson ve Clark, 2002).

The Heritage Foundation tarafından yıllık olarak yayımlanan ve dünya çapında birçok ülkeyi içeren bir ekonomik özgürlük endeksi oluşturulmuştur. Bu endeks, bir ulusun politikalarının ve kurumlarının vatandaşlarının ekonomik özgürlüğünü ne ölçüde koruduğunu ölçmek için tasarlanmıştır. Ekonomik özgürlük, ekonomik özgürlüğün dört geniş kategorisine veya sütununa ayrılmış 12 niceliksel ve niteliksel faktöre dayalı olarak ölçülmektedir:

- Hukukun Üstünlüğü (mülkiyet hakları, devlet bütünlüğü, yargı etkinliği)

- Devletin Büyüklüğü (devlet harcamaları, vergi yükü, mali sağlık)
- Düzenleyici Verimlilik (iş özgürlüğü, çalışma özgürlüğü, parasal özgürlük)
- Açık Piyasalar (ticaret özgürlüğü, yatırım özgürlüğü, finansal özgürlük)

Bu kategorilerdeki on iki ekonomik özgürlük bileşenlerinden her biri 0 ile 100 puan arasında derecelendirilmiştir. Bu endekste bir ülkenin genel puanı, her birine eşit ağırlık verilerek bu on iki ekonomik özgürlüğün ortalaması alınarak elde edilmiştir.

Tablo 9: Türkiye ve Orta Gelir Tuzağından Çıkan Bazı Ülkelerin Ekonomik Özgürlük Düzeyi

	Şili	İsrail	G. Kore	Portekiz	İspanya	Türkiye
Hukukun Üstünlüğü						
Mülkiyet Hakları	69,9	82,3	82,5	75,4	74,9	57,4
Yargı Etkinliği	61,1	71,8	61	65,6	51,8	53,7
Devlet Bütünlüğü	73,4	77,2	67,5	68,9	55,1	44,6
Devletin Büyüklüğü						
Vergi Yükü	76,4	61	63,9	59,6	62,1	76,7
Kamu Harcamaları	80,8	53,5	67,7	39,8	48,3	64,1
Mali Sağlık	90,5	89,2	96,7	74,4	62,6	86,1
Düzenleyici Verimlilik						
İş Özgürlüğü	75	72,2	90,5	76,5	66,8	67
İşgücü Özgürlüğü	64,7	64,4	56,2	44,1	57,7	49,2
Parasal Özgürlük	85,2	84,9	82,1	83	82	66,1
Açık Piyasalar						
Ticari Özgürlük	89	86,2	80	86,4	86,4	78
Yatırım Özgürlüğü	85	75	70	70	85	70
Finansal Özgürlük	70	70	70	60	70	60
2020 Yılı Skoru	76,8	74	74	67	66,9	64,4
Dünya Sıralaması	15	26	25	56	58	71

Kaynak: 2020 Index of Economic Freedom” <http://www.heritage.org>. E. T. 03.11.2020.

*Yazar tarafından oluşturulmuştur.

2019 yılına göre 0,2 puanlık bir düşüş yaşarken ekonomik özgürlük bakımından 68. sırada bulunan Türkiye'nin Tablo 9'da da görüleceği üzere 2020 yılı ekonomik özgürlük puanı 64,4 olup, değerlendirilmeye alınan 180 ülke içerisinde ekonomik olarak en özgür 71. ülke olduğu gözlemlenmektedir. Türkiye'nin Eko-

nomik Özgürlük Endeksi (IEF)'nin 12 bileşeni içerisinde en iyi performansı gösterdiği bileşenlerin 86,1 puan ile mali sağlık ve 78 puan ile ticari özgürlük olduğu göze çarparken bu bileşenler içerisinde en kötü performansı sergilediği bileşenler ise hukukun üstünlüğü bileşenin alt bileşenleri olarak devlet bütünlüğü, yargı etkinliğini ve işgücü özgürlüğü ile ilgili bileşenler olduğu göze çarpmaktadır. Orta gelir tuzağından kurtulmayı başarmış ülkelerin IEF bileşenleri incelendiğinde ise ekonomik olarak en özgür ülkenin 15. Sıra ile Şili, 25. Sıra ile G. Kore ve 26. Sıra ile İsrail olduğu görülmektedir. Netice olarak bu endekse göre yüksek gelir grubuna geçebilmiş bu ülkelerin ekonomik özgürlük düzeyleri Türkiye ile karşılaştırıldığında bu ülkelerin Türkiye'den daha başarılı performanslar sergilediği sonucuna ulaşılabilmektedir.

1990'dan bu yana yıllık olarak yayınlanan İnsani Gelişme Endeksi (HDI) raporları akademisyenler ve politika yapımcılar ile aktivistler için birden fazla işlev sunma görevi görmektedir (Dervis ve Klugman, 2011). Nitekim HDI, uzun ve sağlıklı bir yaşam, bilgiye erişim ve makul bir yaşam standardına sahip olmak gibi insani gelişmenin temel boyutlarındaki ortalama başarısının özet bir ölçüsü olarak kabul edilmektedir. HDI, bu üç boyutun her biri için normleştirilmiş endekslerin geometrik ortalaması ile hesaplanırken Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından ülkelerin kalkınmasındaki ilerlemeyi izlemek ve politika yapımcılar için yararlı bilgiler sağlamak amacıyla tasarlanmış bir gösterge olarak ortaya çıkmıştır (UNDP, 2019).

HDI'de yaşam beklentisi, okuryazarlık, okula kayıt oranı ve gelir için bileşen endeksleri, ülkeler arasındaki insan refah düzeyini karşılaştırmak veya bir ülkenin zaman içindeki ilerlemesini izlemek için kullanılabilir tek bir endeks halinde birleştirilmektedir. HDI, bir ülkenin kalkınmadaki ilerlemesini kişi başına milli gelire dayalı olarak değerlendirmeye yönelik halen yaygın olan uygulamaya bir alternatif sunmaktadır (Stanton, 2007). Bu bağlamda kalkınmışlık seviyesine farklı bir yaklaşım olarak Türkiye'nin insani gelişmişlik düzeyinin hangi seviyede olduğunu incelenmesi orta gelir tuzağından çıkış politikalarının belirlenmesi bağlamında bir diğer göz önünde bulundurulması gereken parametre olduğu düşünülmektedir.

İnsani Gelişmişlik Raporu (Human Development Report, HDR)'na göre Türkiye'nin HDI değeri 1990-2018 arasında % 39,4 artışla 0,579'dan 0,806'ya çıkmıştır. 1990-2018 yılları arasında Türkiye'nin ortalama yaşam süresi 13,2 yıl, ortalama eğitim süresi 3,1 yıl ve beklenen eğitim süresi 7,5 yıl arttığı gözlenirken kişi başına Gayrisafi Milli Hasıla'sının 1990 ile 2018 arasında yaklaşık % 122,1 arttığı gözlemlenmektedir (HDR, 2019). Nitekim Türkiye'nin gelişim parametrelerinde gösterdiği bu ivme ile çok yüksek insani gelişimin olduğu ülkeler kategorisinde yer aldığı görülmektedir.

Tablo 10: Orta Gelir Tuzağından Kurtulan Bazı Ülkelerin İnsani Gelişmişlik Düzeyi

	Şili	İsrail	G. Kore	Portekiz	İspanya	Türkiye
Ortalama Yaşam Süresi	80	82,8	82,8	81,9	83,4	77,4
Ortalama Eğitim Süresi	10,4	13	12,2	9,2	9,8	7,7
Uluslararası Program Öğrenci Değerlendirmesi (PISA) puanı***	443	472	519	497	491	424
Yetenekli İşgücü Gücü/ Toplam İşgücü (%)**	70,3	90,6	85,7	54,1	66,9	44,2
Kişi Başı Milli Gelir (2011 SAGP'ye Göre \$)	21,972	33,650	36,757	27,935	35,041	24,905
Ar-Ge/ GSYİH (%)*	0,4	4,3	4,2	1,3	1,2	0,9
İnsani Kalkınma Endeksi 2017 Yılı Skoru	0.847	0.906	0.906	0.850	0.893	0.806
Dünya Sıralaması	42	22	22	40	25	59

Kaynak: Human Development Report 2019, <http://hdr.undp.org/>. E. T. 03.11.2020.

*Yazar tarafından oluşturulmuştur.

En son olarak 2019 yılında yayımlanan İnsani Gelişim Raporu (HDR)'na göre Türkiye'nin Tablo 10'da da görüleceği üzere HDI puanı 0,806 olup, değerlendirilmeye alınan 189 ülke içerisinde insani gelişmişlik olarak en yüksek insani gelişim gösteren 59. ülke olduğu gözlemlenmektedir. Orta gelir tuzağından kurtulmayı başarmış ülkelerin ekonomik gelişme endeksi bileşenleri incelendiğinde ise insani gelişim endeksi puanının en yüksek olduğu ülkelerin 22. sırayı paylaşan İsrail ve G. Kore'nin oldukları görülmektedir. Fakat HDI'nın bileşenleri incelendiğinde Türkiye'nin ortalama yaşam süresi, ortalama eğitim süresi, Uluslararası Program Öğrenci Değerlendirmesi (PISA) puanı, toplam işgücü içerisindeki nitelikli işgücü oranı ve GSYİH içerisindeki Ar-Ge yatırım oranları bakımından Şili, İsrail, G. Kore, Portekiz ve İspanya gibi yüksek gelir grubuna geçmiş ülkelerden daha düşük performanslar sergilediği gözlemlenmektedir. Türkiye'nin satın alma gücü paritesine göre kişi başı GSYİH'sı bakımından sadece Şili'den üstün bir konumda olduğu görülmektedir. Netice olarak bu endekse göre yüksek gelir grubuna geçebilmiş bu ülkelerin insani gelişmişlik düzeyleri bakımından Türkiye ile karşılaştırıldığında bu ülkelerin Türkiye'den daha başarılı performanslar sergilediği sonucuna ulaşılabilmektedir.

Sonuç

Gelişmiş ülkelerin genellikle teknoloji ve bilgi odaklı bir üretim yapısına geçmeleri ve bu bağlamda katma değeri yüksek malları üreterek ve bunları başarılı bir şekilde ihraç ederek sürdürülebilir büyüme oranlarına ulaştıkları bilinmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin ise üretim yapılarında düşük katma değeri olan mallara ağırlık verdiklerinden, hem üretim hem de dış ticaret yapılarını kolayca değiştiremediklerinden istikrarsız büyüme oranlarını deneyimledikleri gözlemlenmektedir. Uzun yıllar düşük gelir grubunda yer alan ve alt-orta gelir grubuna ise 1950'lerin ikinci yarısında yükselen ve yaklaşık yarım asır bu grupta yer alarak ancak 2000'lerin ortalarında üst-orta gelir grubuna ulaşan gelişmekte olan bir ülke olan Türkiye'nin orta gelir tuzağında bulunmasının birden çok nedenlerinin olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin orta gelir tuzağında bulunmasının nedenleri ve on beş yıldan fazladır bulunduğu üst-orta gelir grubundan çıkabilmesi ile ilgili olası politikalar Küresel Rekabetçilik Endeksi (GCI), Ekonomik Özgürlük Endeksi (IEF) ve İnsani Gelişim Endeksi (HDI) gibi hem ekonomik kalkınmayı ve büyümeyi içeren bileşenlerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Orta gelir tuzağından çıkabilmesi bağlamında 2019 yılında yayınlanan Küresel Rekabetçilik Raporu (GCR) değerlendirildiğinde Türkiye'nin Küresel Rekabetçilik Endeksi (GCI)'nin temel gereksinimler bileşenleri içerisinde en iyi performansı gösterdiği bileşenlerin sağlık ve altyapı oldukları göze çarpmaktadır. Türkiye'nin bu bileşenler içerisinde en kötü performansı sergilediği alt bileşen ise 61,3 puan ve 129. sıra ile makroekonomik istikrar bileşeni olmuştur. Fakat G. Kore, İsrail, Şili, Portekiz ve İspanya gibi orta gelir tuzağından kısa sürede çıkmayı başaran ve yüksek gelir seviyesine ulaşan ülkeler incelendiğinde bu ülkelerin küresel rekabet güçlerinin Türkiye'den daha yüksek düzeylerde oldukları görülmektedir. The Heritage Foundation tarafından yıllık olarak yayımlanan ve dünya çapında birçok ülkeyi içeren Ekonomik Özgürlük Endeksi (IEF)'nin 12 bileşeni içerisinde Türkiye'nin en iyi performansı gösterdiği bileşenlerin 86,1 puan ile mali sağlık ve 78 puan ile ticari özgürlük olduğu göze çarparken bu bileşenler içerisinde en kötü performansı sergilediği bileşenler ise hukukun üstünlüğü bileşenin alt bileşenleri olarak devlet bütünlüğü, yargı etkinliğini ve işgücü özgürlüğü ile ilgili bileşenler olduğu göze çarpmaktadır. Netice olarak bu endekse göre yüksek gelir grubuna geçebilmiş bu ülkelerin ekonomik özgürlük düzeyleri Türkiye ile karşılaştırıldığında bu ülkelerin Türkiye'den daha başarılı performanslar sergilediği sonucuna ulaşılabilmektedir. UNDP tarafından 1990'dan bu yana yıllık olarak yayımlanan İnsani Gelişim Endeksi (HDI) raporlarına göre ise 189 ülke içerisinde insani gelişmişlik olarak en yüksek insani gelişim gösteren 59. ülke olan Türkiye'nin ortalama yaşam süresi, ortalama eğitim süresi, Uluslara-

rası Program Öğrenci Değerlendirmesi (PISA) puanı, toplam işgücü içerisindeki nitelikli işgücü oranı ve GSYİH içerisindeki Ar-Ge yatırım oranları bakımından çalışmada ele alınan yüksek gelir grubuna geçmiş ülkelerden daha düşük performanslar sergilediği gözlemlenmektedir.

Ekonomik büyüme ve kalkınmayı içeren bileşenleriyle incelenen tüm endeksler göz önünde bulundurulduğunda Türkiye'nin küresel rekabetteki gücünün artırılması ve bu bağlamda öncelikle makroekonomik istikrarın sağlanması, orta gelir tuzağının aşılması için henüz milli geliri içerisinde istenilen düzeylerde bulunmayan Ar-Ge yatırımlarının istenilen düzeylere getirilmesi, devlet bütünlüğü ve yargı etkinliği bileşenleri ile ilgili iyileştirmelere gidilmesi, eğitimde kalitenin artırılması, nitelikli işgücünün elde edilebilmesi için beşeri sermayenin geliştirilmesi ve işgücü piyasalarında bir reform yapılması gerektiği düşünülen önemli hususlar olarak göze çarpmaktadır. Nitekim uygulanacak bu tür politikalar sonucunda üretimde verimliliğin artmasıyla ekonomide sürdürülebilir bir büyüme düzeyine erişilebileceği ve kişi başına düşen milli gelirin ise artabileceği ve bu şekilde Türkiye için orta gelir tuzağı riskinin minimize edilebileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

1. Adaso. (2018). Küresel Rekabetçilik Endeksi Raporu. Adana: Adana Sanayi Odası. <http://www.adaso.org.tr/WebDosyalar/K%C3%9CRESSEL%20REKABET%C3%87%C4%B0L%C4%B0K%20ENDEKS%C4%B0%20RAPORU%2004.01.2018.pdf>. E.T: 30.10.2020.
2. Agénor, P.-R., Canuto, O., & Jelenic, M. (2012). Avoiding Middle-Income Growth Traps. *Economic Premise*(78), 1-7.
3. Alçın, S., & Güner, B. (2015). Orta Gelir Tuzağı: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. *Marmara University Journal of Economic & Administrative Sciences*, 37(1), 27-45.
4. Altunç, Ö. (2018). Orta Gelir Tuzağından Çıkış Stratejisi Olarak Uluslararası Rekabetgücü Üzerine Bir İnceleme. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(83), 64-79.
5. Bozkurt, E., Bedir, S., Özdemir, D., & Çakmak, E. (2014). Orta Gelir Tuzağı ve Türkiye Örneği. *Maliye Dergisi*(167), 22-39.
6. Dervis, K., & Klugman, J. (2011). Measuring human progress: The Contribution of the Human Development Index And Related Indices. *Revue d'économie politique (REP)*, 121, 73-92.
7. Eğilmez, M. (2012). Orta Gelir Tuzağı ve Türkiye. <https://www.mahfi-e-gilmez.com/2012/12/orta-gelir-tuzag-ve-turkiye.html>. E.T: 05.11.2020.
8. Felipe, J., Abdon, A., & Kumar, U. (2012). Tracking the Middle-income Trap: What Is It, Who Is in It, and Why? *Levy Economics Institute of Bard College Working Paper*(715).
9. Filó, C. (2007). Territorial Competitiveness and the Human Factors. *International Conference of Territorial Intelligence*. Huelva.
10. Gwartney, J., Lawson, R., & Block, W. (1996). *Economic freedom of the world:1975– 1995*. Vancouver: The fraser institute.
11. Gwartney, J., Lawson, R., & Clark, J. (2002). Economic Freedom of the World. *The Independent Review*, IX(4), 573-593.
12. HDR. (2019). *Inequalities in Human Development in the 21st Century, Briefing note for countries on the 2019 Human Development Report, Turkey*. Newyork: UNDP. http://hdr.undp.org/sites/all/themes/hdr_theme/country-notes/TUR.pdf. E.T: 11.04.2020.
13. Kharas, H., & Kohli, H. (2011). What is the middle Income Trap, Why do Countires Fall into It and How Can It be Avoided? *Global Journal of Emerging Market Economies*, 3(3), 281-289.
14. Kibritçiöğlü, A. (1998). İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri”, 53(1-4), s:207-230. Ankara

- Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 53(1-4), 207-230.
15. Müsiad. (2012). Kalkınma Yolunda Yeni Eşik: Orta Gelir Tuzağı. 79. İstanbul: [(ed.) Hatice Karahan], MÜSİAD Araştırma Raporları.
  16. Nişancı, M., Gerni, M., Türkmen, A., & Emsen, Ö. (2015). Türkiye Ekonomisinin Orta Gelir Tuzağına Düşüp Düşmediğine Dair Tartışma: Kur Değerlenmesi Çerçevesinde Bir Bakış . International Conference on Eurasian Economies, (s. 232-242).
  17. ECD. (1992). Technology and the Economy: The Key Relationships. Paris: OECD.
  18. Ohno, K. (2020). The Middle Income Trap From A China And ASEAN Perspective. Journal of Contemporary East Asia Studies, 9(1), 83-90.
  19. Önsel, S., Ülengin, F., Ulusoy, G., Aktas, E., Kabak, Ö., & Topçu, Y. (2008). A New Perspective On The Competitiveness Of Nations. Socio-Economic Planning Sciences, 42(4), 221-246.
  20. Raiser, M., Wes, M., & Yilmaz, A. (2016). Beyond Convergence: Poland and Turkey En Route To High Income. Central Bank Review, 16(1), 7-17.
  21. Robertson, P., & Ye, L. (2013). On the Existence of a Middle Income Trap. Economics Discussion, The University of Western Australia, Department of Economics Working Paper(13/12).
  22. Stanton, E. (2007). The Human Development Index: A History. Political Economy Research Institute (PERI) Workingpaper Series, 127.
  23. Şahin, İ., Başer , K., & Karanfil , M. (2015). Orta Gelir Tuzağı Üzerine Ampirik Bir Çalışma: Türkiye Örneği. Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi, 7(2), 225-235.
  24. Taban, S., & Kar, M. (2016). Kalkınma Ekonomisi (3 b.). Bursa: Ekin Yayınevi.
  25. Tho, T. (2013). The Middle-Income Trap: Issues for Members of the Association of Southeast Asian Nations. ADBI Working Paper Series(421).
  26. UNDP. (2019). Human Development Report”, Newyork: United Nations Development Programme. <http://hdr.undp.org> . E.T: 01.11.2020.
  27. WEF. (2019). The Global Competitiveness Report . World Economic Forum. http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitiveness-Report2019.pdf. E.T: 30.10.2020.
  28. Woo, W. (2012). China Meets the Middle-Income Trap: The Large Potholes in the Road to Catching-Up. Journal of Chinese Economic and Business Studies, 10(4), 313-336.
  29. World Bank. (2014). Turkey’s Transitions: Integration, Inclusion, Institutions. World Bank.
  30. Yeldan, E., Taşçı, K., Voyvoda, E., & Özsan, M. (2012). Orta Gelir Tuzağından Çıkış: Hangi Türkiye? Makro/Bölgesel/Sektörel Analiz (Cilt 1). İstanbul: Sis Matbaacılık.

• Bölüm-13 •

AMAÇLARA GÖRE YÖNETİM
SİSTEMİNİN KAMU BÜTÇE
SÜRECİNDE UYGULANABİLİRLİĞİNİN
DEĞERLENDİRİLMESİ

*Güngör ÖZCAN*¹

---

1 Dr. Öğretim üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Salihli İİBF, gungor.ozcan@cbu.edu.tr, 5079474979

Giriş

Amaçlara göre yönetim sistemi bütçe sistemlerinde alternatif olarak göze çarpmaktadır. Sistemin özünü kurumlardaki alt-üst çalışan ilişkisinin geliştirilmesi, katılımcılık esası ile kurum amaçlarının tespiti oluşturur. Sistem; rasyonel planlama, iş tanımlamaları, fayda-maliyet analizi ve iletişim unsurlarıyla özel sektörde kendini kabul ettirmiştir. Özel sektörde kendine yer bulan sistemin kamu sektöründe uygulanabilirliği yıllardır tartışma konusu olmuştur. Kamu sektöründe kamu kurumları bütçelerini hazırlamada temelde kaynak-harcama analizlerini yapmakta çalışanlarının ve yöneticilerin ilişkilerinin de önemi vurgulanmaktadır. Bütçe sürecinin amaçlara göre yönetim sistemiyle yakın ilişki içinde olduğu 5018 sayılı Kamu Mali Yönetim ve Kontrol Kanunu'nda yer alan hükümlerle bağlantısı olduğu görülmüştür. Çalışmada sistemin kamu bütçe sürecinde uygulanabilirliğinin değerlendirilmesinde; sistemden ve sistemin özelliklerinden nasıl faydalanabileceği hususu değerlendirilmiştir.

A. Devlet Bütçesi Kavramı

Bütçe; 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nda *“belirli bir dönemdeki gelir ve gider tahminleri ile bunların uygulanmasına ilişkin hususları gösteren ve usulüne uygun olarak yürürlüğe konulan belge”* şeklinde tanımlanmıştır. (15)

Bütçenin 4T prensibi de denilen temel dört özelliği bulunmaktadır. Bu ilkeler tahmin, tahdit, tevzin ve tasdiktir. Tahmin geleceğe ilişkin iken, tahdit zamansal sınırlamayı, tevzin gelir-gider denkliliğini ve tasdik ise bütçenin yasama organınca onaylanmasını ifade eder. (1)

Devlet bütçesi önemli bir ekonomi politikası aracı olduğundan etkin ve verimli olarak hazırlanıp uygulanmasında amaçlara göre yönetim sisteminden faydalanılabilir.

B. Amaçlara Göre Yönetim Sisteminin Genel Çerçevesi

Çalışmanın bu bölümünde amaçlara göre yönetim sisteminin tanımı, tarihçesi, özellikleri, unsurları ve süreci üzerinde durulacaktır.

1. Tanım

Amaçlara göre yönetim sistemi; hiyerarşideki alt ve üst idarecilerce kurum amaçlarının ortaklaşa tespit edildiği, amaçlar doğrultusunda kurum çalışanlarının görev ve sorumluluklarının tanımlamalarının yapıldığı, üst idarecilerin ilgili programa destek verdiği rehber niteliğindeki süreç sistemi olarak ifade edilmektedir. (1) Başka bir tanıma göre, amaçlara göre yönetim, yalnızca gerekli tüm he-

deflerin bilindiği durumlarda, organizasyonun stratejik hedeflerinin analizine uygun, çalışanın sorumluluğu ve kişisel rolünün belirlenmesinde ve amaca ynelik faaliyette bulunmasında kuruluşun hedefleriyle uyumlu bir s¼reci ifade eder. Sistemin 5 temel adımı bulunmakta olup bunlar; hedef, izleme, motive etme, kontrol etme ve öd¼llendirilmedir. (13)

Kamu ve özel sektörde çalışanların katılımı ile hedefler tespit edilir. Tespit edilen dönemde motive edilen personellerin faaliyet izlemesi gerçekleştirilir. D¼nem sonunda verilen hedeflerin sonuçları ölç¼mlenerek personeller ve yöneticileri, üst yöneticiler tarafından öd¼llendirilir.

2. Tarihçe

Amaçlara göre yönetim sisteminin ortaya çıkışı 1954 yılında Peter Drucker'ın yazdığı The Practise of Management eseriyle olmuştur. Bu yönetim sisteminin özel sektör firmaları olan General Electric başta olmak üzere General Motors ve General Foods ilk uygulamalarıdır. (1) 1950'lerde Drucker'la başlayan ve 1960'larda Odiorno ile geliştirilmeye çalışılan bu sistem; yönetimde planlama ve problem çözmeye odaklanmıştır. Temelinde üretimin yükseltilmesi, planlamanın geliştirilmesi, objektif olarak yönetimin değerlendirilmesi ve katılımcı bir yönetim şeklinin meydana getirilmesinde örg¼tsel ahlaki değerlere önem verilmiştir. Sistemde kişisel ve örg¼tsel performansın ile başarı yüksek seviyede amaçlara ynelik motivasyona bağlıdır. (16)

1973 yılında ABD Başkan Nixon tarafından kamuda Planlama Programlama B¼teleme Sistemi'ne alternatif olarak d¼ř¼n¼lm¼ř ve uygulama yapılması için çeşitli kurumlar talimatlandırılmıştır.

ABD'de 20 kurum amaçlara göre yönetim sistemini uygulamış, amaç tespiti yapmış ama sistem uygulamasında gerekli birçok adım atılamamıştır. Bunlara ¼rnek olarak amaçların ölç¼lebilir olmaması ve kamuda hesap verilebilirliğe olanak sağlayamamasıdır. Bu sebeplerle sistem başarılı olamamıştır. (1)

3. Özellikleri

Amaçlara göre yönetim sistemi içinde barındırdığı sistematik ve rasyonel planlama sayesinde kısa zamanda özel sektör firmalarınca kabul görm¼řtür. Bu sistemde hiyerarşik yapı içerisinde çalışanlar kurum amaçlarını üst yöneticilerle ortak belirlemede, iş tanımları ile görev ve sorumluluklar net ortaya konmaktadır. Kamu kaynaklarının kullanımında çalışanlarla iletişim sistemin odak noktasıdır. Sistemde uzun vadeli planlama, fayda/maliyet ve fayda/etkinlik gibi analizler kullanılmaktadır. (1)

Amaçların belirlenmesi ve takibi özellikleri kapsamında; üst düzey ve astlardaki beklentilerin yazılı olarak belgelenmesi ve bu belgelerde ne yapılması gerektiğine ve işlem seviyesine ilişkin hedeflerin kapsadığı dönemdeki ulaşılma oranının tespiti; çalışanları geliştirmek için daha sağlam bir temel sağlayan planlar ile kişisel aktivitelerle çalışılan departmanı koordinasyon ve zamanlama açısından entegre edilmesi; geri bildirim ve değerlendirme için temel olarak astların performansının irdelenmesi ve değişimi, iyileştirmeyi ve büyümeyi amaçlayan organizasyon ve birey ilişkisinin vurgulanması gibi özellikler ön plana çıkmaktadır. (10)

Amaçlara göre yönetim sisteminde; hedefler, zaman, katılım ve motivasyon olmak üzere 4 temel özellik bulunmaktadır: (11)

- Hedefler; planlanan, beklenen açık ve anlaşılır ifadeler içerir.
- Zaman; 3, 6, 9 ay veya 1 yıl ve daha uzun bir süreci ifade edebilir.
- Katılım; çalışanın hedefi özümsemesidir.
- Motivasyon; çalışanın içsel iş tatminidir.

4. Unsurları

Amaçlara göre yönetim sistemi; kamu sektöründe analitik, siyasi ve yönetsel karar verme sürecinin unsuru olup sistem siyasi kararlılık ve tüm birimlerin desteği ile uygulama alanı bulabilmektedir. Sistemin temelini 5 alt program meydana getirmektedir: Bunlar amaçları tespit etme, bütçeleme, özerklik, geri bildirim ve ödül verme şeklinde olup aşağıda ifade edilecektir.

a. Amaçları Tespit Etme

Kurum yöneticileri; bu sistemde çalışanlar ile birlikte amaçların neler olacağı hususunda katılımcılık esasıyla düşüncelerini paylaşır ve çeşitli zamanlarda üst yöneticilerin görüşlerini çalışanlarına ifade eder. (1) Sistemde amaçlar kesin ve açık bir şekilde ifade edilmektedir. Çalışanlar, kurumsal görüşlere uygun ölçülebilir araçlarla gerçekçi amaçlara yöneltilmektedir. (6)

Amaçları tespit etme ilk aşama; amaç-ölçümleme entegrasyon ihtiyacının gerçekleştirilmesidir. İkinci aşama, doğaları gereği amaçların kısa vadeli olması sebebiyle ortak sorumluluklar kapsamında nasıl ölçümlerinin ve sınırların geliştirilmesinin öğrenilmesidir. Üçüncü aşamada amaçlar, planlama-bütçeleme-kontrol döngüsünde netleştirilir. Son aşamada ise uzun vadeli amaçlara göre yönetim sistemi kurulur. (7)

Amaçların tespitinde eylem planının özellikleri şunlardır: (10)

- Amaçlara ulaşmada daha iyi ve daha verimli yöntemler aramaya yardımcı olur.
- Amaçların öngöründe belirtildiği gibi başarılması için uygulamanın fizibilitesini test etme fırsatı sağlar.
- Başarı odaklı zamanı veya maliyeti tahmin etmek için daha sağlam bir temel geliştirir.
- Çalışanların birbirlerine karşı güvenin doğasını ve derecesini inceler.
- Başarmak için beklenen engelleri ortaya çıkarır.
- Kaynakları belirler. (insan gücü, ekipman, hedefe ulaşmak için gerekli malzemeler, tesisler...)
- Performans iyi belirtilmişse kontrolü kolaylaştırır.
- Yöneticinin destek ve yardım sağlayabileceği alanları belirler.
- Yetki verme sürecini kolaylaştırır.

Amaçlara göre yönetim sisteminde iki ana hedef türü tanımlanabilir: Bunlar; performans hedefleri ile kişisel gelişim hedefleridir. Performans hedefleri esas olarak çalışanların kendisiyle ilgili çalıştıkları pozisyonlardaki hedefler ve faaliyetlerine ilişkindir. Kişisel gelişim hedefleri ise çalışanların becerilerinin, yeterlilik veya potansiyellerinin geliştirilmesine yöneliktir. (10)

Kişisel gelişimde başarılı bir kariyer planlama süreci şunları içerir: (12)

- Kişisel bir profilin hazırlanması
- Uzun vadeli kişisel ve öncelikli mesleki hedefler
- Mevcut olanın belirlenmesi ve değerlendirilmesi çevre, tehditleri ve fırsatları
- Şirket içerisinde tahminlerde bulunma
- Kişisel güçlü ve zayıf yönlerin analizi
- Stratejik kariyer alternatiflerinin geliştirilmesi
- Stratejilerin tutarlılığının test edilmesi ve kariyer hedeflerinin yeniden değerlendirilmesi
- Alternatiflerden değerlendirme ve seçimi
- Kısa vadeli hedeflerin geliştirilmesi ve eylem planları
- Acil durum planlarının geliştirilmesi
- Kariyer planının uygulanması
- İlerlemeyi izleme

Kişisel gelişimde kariyer planlaması yapılırken kamu ve özel sektördeki insan kaynakları politikası göz önünde bulundurulur.

b. Bütçeleme

Tespit edilen amaçlar, kaynaklar ile ilişkili olarak amaçlanan görevleri içine alacak şekilde düzenlenir. (1) Bütçenin temel iki ana grubu bulunmaktadır. Bunlar gelir-finansman grubu ve gider-harcama grubudur. Amaçlara göre yönetim sisteminde hem finansman hem de harcama kalemleri etkin ve kaliteli düzenlenmektedir. Objektif ve reel finansman-harcama durumu tespiti ve maliyet-fayda analizinin yapılması bütçeleme sürecinde önem taşır. (2)

c. Özerklik

Çalışanların iş, görev ve sorumlulukları kapsamında karar verirken kurum politikalarına ve yasalara bağlı olma koşulu altında bağımsız olmalarını ifade eder. (1) Özerklikte yöneticilerin planlama yeteneği, çalışanların yöneticilerin yetenek ve deneyimlerinden ne ölçüde yararlandıkları, amaçların yönetici ve çalışanlar tarafından sahiplenme dereceleri, çalışan – yönetici performans değerlendirmeleri özerklik kapsamında değerlendirilir. (8)

d. Geri Bildirim

Kurumdaki faaliyetlere ilişkin sonuç verilerinin düzenli aralıklarla yöneticilere verilmesidir. (1) Geri bildirimde başarısız hedefler incelendiğinde geri bildirim türü övgü ve eleştiri açısından vurgulanır. Geri bildirim incelemesinde genelde; yeterli ast-üst çalışanlarının hedef belirlemesi olmadığı, performansın periyodik olarak gözden geçirilmesi için yeterli zaman ayrılmadığı, amaçlara göre yönetim için hazırlanan programının katı ve resmi olması ile üst yönetim hedefleri hakkında yetersiz bilgi bulunması tespit edilmektedir. (9)

Geri bildirimde bulunması gereken amaca ilişkin tespitler şu şekildedir: (10)

- Nicel yönler kapsamında sayısal olarak planlandığı gibi amaçlara ulaşıldı mı?
- Niteliksel yönler açısından amaçlanan olumlu ilişkiler kuruldu mu?
- Zaman dilimi bakımından amaçlanan zamanında tamamlandı mı?
- Çalışanlar verilen amaçlara uygun zaman ayırabildi mi?
- Hedeflerin türü ve zorluğu uyumlu muydu?
- Çalışanlar engelleri aşmada yaratıcılık gösterdi mi?
- Önerilen veya üstlenilen ek hedeflere ulaşıldı mı?
- Çözümlerin verimli kullanımı sağlandı mı?
- Başarmak için iyi yönetim uygulamalarının (yetki-planlama) kullanılması yapıldı mı?

- Koordinatif ve işbirlikçi davranış ile çalışıldı mı?

Görüleceği üzere bu soruların cevaplarında; yönetici ve çalışanlar arasındaki ilişki ile geri bildirim nitel ve nicel yönden bir kontrol süreci olduğuna vurgu yapılmaktadır.

e. Ödül Verme

Çalışanların elde ettikleri başarılarla ve verdikleri katkılara göre ödüllendirilmesidir. (1) Ayrıca ödül, bireysel ve grup performansının ikisine bağlı takım ruhunun gelişmesi ile sonuçlara yönelik verilmektedir. (3) Amaçlara göre yönetim çoğu kuruluşta uygulanmaktadır, çünkü bir ödül-ceza psikolojisine dayanmaktadır ve birey üzerinde baskı oluşturur. Yönetici-çalışan görüşmelerinde planlama ve hazırlık yapılarak maaş ile performans ilişkilendirilmektedir. (6)

Ödül sisteminin başarısı çalışanları tatmin etmesine bağlıdır. Çalışanların performanslarını arttırmada ödül ücret düzeyi hedeflere ulaşma ile orantılı olmaktadır.

5. Süreci

Amaçlara göre yönetim sisteminde süreç üst yönetici ve alt yöneticilerin toplantısı, amaçların tespiti, amaçları gerçekleştirmede faaliyetler, faaliyet sonucu performans ölçümü ve geri bildirim şeklindedir. Süreç unsurları aşağıda açıklanmaktadır: (1)

a. Üst Yönetici ve Alt Yöneticilerin Toplantısı

Başlangıç aşaması da denilebilecek bu süreçte kurumdaki yönetim kademesindeki yöneticilerin iş tanımları yani görevlerinin tespiti yapılmaktadır. Böylelikle departmanlardaki hiyerarşi de ortaya konmaktadır.

b. Amaçların Tespiti

Kamu kurumlarında sosyal fayda, özel kurumlarda ise kar temel amaç olarak karşımıza çıkarken bu kapsamda amaçlar tespit edilirken yöneticilerin görev ve sorumluluk alanları dikkate alınmaktadır. Amaçlar önem sıralamasına tabi tutulmaktadır.

c. Amaçları Gerçekleştirmede Faaliyetler

Her amacın gerçekleştirilmesinde eylem planı hazırlanarak bu doğrultuda faaliyette bulunulmaktadır. Eylem planının içeriğinde amaçlara uygun olarak alternatif senaryolar üretilmektedir.

d. Faaliyet Sonucu Performans Ölçümü

Faaliyet sonucunda etkinliğin tespitinde ölçülebilir göstergeler ve performans seviyeleri belirlenmektedir. Belirli zaman diliminde amaçlarla ilgili ölçülebilir neticelere ulaşılması şarttır.

e. Geri Bildirim

Sonuçların geri bildirim şeklinde alt ve üst yöneticilerin yaptığı toplantılarda görüşülmesidir. Böylelikle faaliyet sonuçları ile amaçlar arasındaki niceliksel durum ortaya konulacaktır.

C. Amaçlara Göre Yönetim Sisteminin Kamu ve Özel Sektör Bağlamında İncelenmesi

Çalışmada kamu ve özel sektör açısından sistemin incelemesi yapılırken özellikle amaçlar üzerinde durulacaktır. Özel sektör firmalarının amaçlarına göre yönetim hedefleri arasında şunlar bulunmaktadır: (4)

- Firmaların net kârında ya da büyüme hızında artış
- Üretim ve satış hacmi sonucu gelir artışını kaliteli hale getirmek
- Üretimde kayıpların azaltılması, yönetim maliyetlerinin veya ticari faaliyetlerin maliyetlerinin azaltılması
- Her türlü duruma hazırlıklı olacak bir strateji veya yeniden yapılandırma planının tamamlanması
- Belirli nitelikli yönetim performans göstergelere ve özellikle karlılık ile likidite oranlarına ulaşılması
- Firma ölçekleri, geri dönüş oranları, yenilikçilikleri dikkate alınarak yatırımların zamanında tamamlanması
- Firmaların pazardaki konumundaki olumlu bir değişiklik, pazardaki paylarının artması
- İnsan kaynakları politikalarının başarılı bir şekilde uygulanması ve çalışan sayısında nitelikli katılımcı artış

Kamu kurumlarının amaçlarına göre yönetim hedefleri şunlardır:

- Kamu kurumlarının sunduğu kamu hizmetlerinin kalitesinin artırılarak sosyal faydayı arttırmak
- Vergi harcamalarının meydana getirdiği vergi tahsilat azalmasını GSMH artışını ile telafi etmek bu sebeple vergi harcamalarında etkinlik amacını sağlamak
- Amaçlara göre yönetimde personellerin hedefe tam performansla odaklanmasını sağlamak ve gizli işsizliği ortadan kaldırmak

- Stratejik performansa dayalı bir yapı meydana getirerek amaçlara ulaşmada sistematik planlama yapmak
- Kamu sektöründe kamusal faaliyetlerin süresinde zamanlamaya uygun hedefleme ve işlerin tamamlanması
- Nitelikli yönetim performans göstergelerine ulaşma ve vatandaş memnuniyetini sağlama
- Kalkınma politikalarına dönük hedefler belirleme ve tüm kamu kurumlarının bu hedeflere entegrasyonunu sağlama
- Kamu personelinin niteliklerini arttırmak

Amaçlara göre yönetim sisteminin kamu ve özel sektörde olumlu ve olumsuz yönleriyle karşılaşılmaktadır: (1) Sistemin olumlu yönleri arasında şunlar bulunmaktadır:

- Amaçlara göre yönetim sisteminde kurum içi iletişim fazlaşmaktadır.
- Alt ve üst yöneticiler arasında etkileşim artmak durumunda kalmaktadır.
- Yöneticilerin planlama faaliyetlerinin artması zorunludur.
- Kurum çalışanlarının performans değerlendirilmesinin geliştirilmesini sağlar.

Sistemin Olumsuz Yönleri arasında ise şunlar vardır:

- Yöneticilerin verilmiş amaçlara ulaşmada yoğun baskıyla karşılaşması
- Amaçların meydana getirilmesinde kırtasiyeciliğin fazla olması
- Yöneticilerin kurum personeli ile amaçlara ulaşmada destek zamanlarının artması nedeniyle zaman harcaması
- Yöneticilerin kurum personelinden gerçekçi olamayan ancak ölçülebilir amaçlar talep etmeleri
- Amaçların kolaylıkla ölçülebilir olamaması
- Amaç konularının yıllık bazda değil uzun vadede olması bu sebeple yöneticilerin kontrolü dışına çıkması
- Kurum yöneticilerinin hesap verilebilirliklerinin zorlaşması

Kamu sektörü açısından amaçlara göre yönetim sistemi kamu örgütlerinin organizasyonel yapılarını, işlevlerini ve süreçlerini stratejik, kalite ve performans yönetimi ile entegre etmesine bağlıdır. İdari birimlerin işlevlerinin detaylı analizi yapılarak organizasyonel değişiklikler bu doğrultuda yapılırken dikey hiyerarşi olumsuz bir durum meydana getirebilmektedir. Amaçlara göre yönetim sisteminde idari kaynaklar ile yönetici pozisyonlarının tanıtımı ve iş yükünün idari pozisyonlar arasında dengelenmesi büyük önem taşır. (5)

Amaçlara göre yönetim sisteminin uygulamasında sorunların olası nedenleri üç genel kategoriye ayrılır: (10)

• **Prosedürler ve yapı:** Organizasyonun yapısı rahatsızlıklara neden olabilir. Çalışanlar arası karşılıklı bağımlılık nedeniyle iş aktiviteleri çatışabilir. Örneğin, resmi gereklilikler bilgi aktarımında gecikmeye neden olan olumsuz tutum ve duygular geliştirebilir.

• **Bir bireyin birlikte çalışması gereken diğer kişiler:** Problemler hedefin astları veya yöneticiler ile kişilik uyumsuzluğundan veya belirli teknik becerilerin eksikliğinden kaynaklanabilir. Bu sebeple sorunların önemli bir nedeni, çok kolay başkalarını olumsuz olaylar ile suçlamaktır.

• **Kişinin kendisi:** Çalışanlar organizasyon ile uyumlu olmayan alışkanlıklar ve özelliklere sahip olabilir. Çalışmada belirli sorumlulukları yerine getirmek için gerekli olan teknik beceriler eksik olabilir.

D. Amaçlara Göre Yönetim Sisteminin Devlet Bütçe Süreci Açısından İncelenmesi

Devlet bütçesinde bütçeleme süreci maliye politikasının önemli bir aracıdır. Bütçeleme sisteminde yer alan aktörlerin performans esaslı çalışarak bütçelemede verimlilik ve etkinlik sağlamasında amaçlara göre yönetim ve performans yönetimi iç içe geçmiştir.

Devlet bütçesinin hazırlanması ve uygulanmasında amaçlara göre yönetim sistemi devleti özel sektör firması gibi algılar ve performans yönetimi, stratejik yönetim, toplam kalite yönetimi ve kamu yönetiminde motivasyon teorilerini içinde barındırır. Henry Levinson'un ifade ettiği aşağıdaki bileşenler devlet bütçelemede kullanılmakta olup amaçlara göre yönetim sisteminin özünü oluşturmaktadır: (16)

- Devlet bütçesinin gelir ve gider yönleriyle tüm aktörlerinin performans ölçme ve değerlendirmesi
- Devlet bütçesindeki amaçlara yönelik kişisel performans ilişkisi
- Tamamlanan ve yapılacak olan faaliyetlerin netleştirilmesi
- Alt birimlerde çalışanların yeteneklerinin fazlaştırılmasının teşviki
- Alt ve üst birimler arasında iletişimin geliştirilmesi
- Ücret ve kariyer kararlarının değerlendirilmesi için temel bir hizmet birimi meydana getirilmesi
- Alt birimlerde çalışanların motivasyonunu yükseltici tedbirlerin alınması
- Kamu tüzel kişiliğinde kontrol ve kurumsal bütünleşme için araç olarak kullanım

Amaçlara göre yönetim sistemi kamu kurumları için faaliyetler ve bütçe kullanmada tahmin, kontrol ve değerlendirme imkânı sağlar. (14)

Amaçlara göre yönetim sisteminin Türkiye’de teorik alanı 5018 sayılı Kamu Mali Yönetim ve Kontrol Kanunu’nda mevcuttur. Kanunun amacı amaçlara göre yönetim sisteminin yansımasıdır. Kanunun 1. maddesinde “*Bu Kanunun amacı, kalkınma planları ve programlarda yer alan politika ve hedefler doğrultusunda kamu kaynaklarının etkili, ekonomik ve verimli bir şekilde elde edilmesi ve kullanılmasını, hesap verebilirliği ve malî saydamlığı sağlamak üzere, kamu malî yönetiminin yapısını ve işleyişini, kamu bütçelerinin hazırlanmasını, uygulanmasını, tüm malî işlemlerin muhasebeleştirilmesini, raporlanmasını ve malî kontrolü düzenlemektir.*” şeklindedir. (15) 5018 sayılı yasayla birlikte kamu performans yönetiminin araçları olan stratejik plan, performans esaslı bütçeleme, faaliyet raporları, hesap verebilirlik ve saydamlık kavramları Türk kamu yönetimi sürecinde mecburi hale gelmiştir. Yasa; tıpkı amaçlara göre yönetim sistemindeki gibi kamu hizmetlerinde etkili, kaliteli, hukuka bağlı, açık, şeffaf, katılımcı ve hesap verme ilkelerine uygun bir hizmet anlayışı benimsemiştir. (16)

5018 sayılı kanunda amaçlara göre yönetim sisteminin unsurları yer almıştır. Kanunda; kamu malî yönetimi; “*kamu kaynaklarının tanımlanmış standartlara uygun olarak etkili, ekonomik ve verimli kullanılmasını sağlayacak yasal ve yönetsel sistem ve süreçleri, malî kontrol; kamu kaynaklarının belirlenmiş amaçlar doğrultusunda, ilgili mevzuatla belirlenen kurallara uygun, etkili, ekonomik ve verimli bir şekilde kullanılmasını sağlamak için oluşturulan kontrol sistemi ile kurumsal yapı, yöntem ve süreçleri, stratejik plan; kamu idarelerinin orta ve uzun vadeli amaçlarını, temel ilke ve politikalarını, hedef ve önceliklerini, performans ölçütlerini, bunlara ulaşmak için izlenecek yöntemler ile kaynak dağılımlarını içeren plan*” şeklinde ifade edilmiştir. Mali saydamlık, “*her türlü kamu kaynağının elde edilmesi ve kullanılmasında denetimin sağlanması amacıyla kamuoyu zamanında bilgilendirilmesi ve amaçla da görev, yetki ve sorumlulukların açık olarak tanımlanması*” gerekliliği üzerinde dururken hesap verme sorumluluğunda “*her türlü kamu kaynağının elde edilmesi ve kullanılmasında görevli ve yetkili olanlar, kaynakların etkili, ekonomik, verimli ve hukuka uygun olarak elde edilmesinden, kullanılmasından, muhasebeleştirilmesinden, raporlanmasından ve kötüye kullanılmaması için gerekli önlemlerin alınmasından sorumludur ve yetkili kılınmış mercilere hesap vermek zorunda oldukları*” belirtilmiştir. Stratejik planlama ve performans esaslı program bütçelemesinde ise “*kamu idareleri; kalkınma planları, Cumhurbaşkanı tarafından belirlenen politikalar, programlar, ilgili mevzuat ve benimsedikleri temel ilkeler çerçevesinde geleceğe ilişkin misyon ve vizyonlarını oluşturmak, stratejik amaçlar ve ölçülebilir hedefler saptamak,*

performanslarını önceden belirlenmiş olan göstergeler doğrultusunda ölçmek ve bu sürecin izleme ve değerlendirmesini yapmak amacıyla katılımcı yöntemlerle stratejik plan hazırlarlar” denerek amaçlara göre yönetim sistemine ve unsurlarına vurgu yapılmaktadır. (15)

Amaçlara göre yönetim sistemi kapsamında devlet bütçesinin temel iki ana grubu bulunmaktadır. Bunlar gelir-finansman grubu ve gider-harcama grubudur. Amaçlara göre yönetim sisteminde hem finansman hem de harcama kalemleri etkin ve kaliteli düzenlenmesinde kamu finansman yönetiminin kalitesi değerlendirilmekte ve çeşitli göstergeler kullanılmaktadır: Bunlar; gerçek finansman durumunun nesnel olarak değerlendirilmesi, eksik yönlerinin tamamlanması ve yeterliliğinin yükseltilmesi; verilerin toplanmasında, işlenmesinde ve analizlerde istenildiği periyotta kullanılabilirliğinin sağlanması; maliyet ve fayda analizinin yapılması; verilere ilişkin bilgiler nitel ve nicel analize uygun olması; toplanan bilgilerin anlaşılır ve karşılaştırılabilir olmasıdır.(2)

Kamu kurumlarında 5018 sayılı kanunun uygulamada harcama boyutuyla etkinlik sağlayabilmesinde en önemli husus kamu ihale sürecinde yozlaşmadan kaçınılması, mali saydamlıkla rekabetin artırılması ve maliyetlerin mümkün olduğu kadar en aza indirilmesidir. Bunların yapılmasında da hesap verilebilirlik unsuru ön plana çıkmaktadır.

Sonuç

Amaçlara göre yönetim sistemi; özel ve kamu sektörü bakımından stratejik hedeflerin tespiti doğrultusunda çalışanların ve yöneticilerin iletişimine uygun olan motivasyonu içinde barındıran, süreç sonunda da kontrol ve ödüllendirmenin olduğu önemli bir alternatif bütçe yaklaşımıdır. Bu yaklaşımın içeriğinde bulunan rasyonel planlama hedeflerin tespitinde önem taşır.

Sistemde hiyerarşik yapıda çalışanlar kurum amaçlarını üst yöneticilerle ortaklaşa tespit ederek, çalışanların iş tanımları ile görev ve sorumlulukları belirlenmektedir. Kamu sektöründe bütçenin harcama kalemlerini yönetenler, kamu kaynaklarının kullanımında kurum içi iletişim sistemin en önemli noktasındadır.

Sistemde uzun vadeli planlama, fayda/maliyet ve fayda/etkinlik analizleri ölçümlemede önem arz eder.

Sistemin uygulanmasında kamu kurumlarının amaçlarına ulaşmasında iletişim ve katılımcılık ile üst yöneticilerin amaçların tespiti ve tahsisinde şeffaf olması, hedeflerin baştan sabit olması ve gerçekçi ulaşılabilir amaçlar belirlenmesi gerekmektedir. Amaçların uygulanmasında belirli dönemlerin tespiti sonrasında dönem içinde belirli aralıklarla aksiyon alınmalı, çalışanların hedeflere yönelimi kontrol edilmelidir.

Sonuçlar bakımından sistemin; nicel ve nitel sonuçların zamansal olarak planlanan ile uyumu, etkinlik ve verimlilik artış seviyesi, performans artış düzeyi, vatandaş memnuniyet seviyesi, gizli işsizliği azaltmadaki rolü incelenmelidir. Geri bildirimde performansını arttıran personele örnek teşkil edilecek şekilde maddi ve manevi ödüllendirme yapılmalıdır. Sistemin uygulama sürecinde yaşanabilecek sorunlar; çalışanların yoğun baskıyla bunalması, kırtasiyeciliğin fazlalaşması, abartılı amaçların verilmesi, hedeflerin ölçülememesi, hesap verilebilirliğin zorlaşmasıdır.

Amaçlara göre yönetim sisteminin Türkiye’de teorik temeli 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu’dur. Bu kanun amaçlara göre yönetim sisteminin performans odaklı işlenmesine temeldir. Bu sistemde yöneticiler ve çalışanlar; hesap verilebilirlik, şeffaflık, disiplin çerçevesinde kurum amaçlarına göre hedefleri katılımçılık çerçevesinde belirlemeli ve amaçlara uygun çalışmalıdır.

Sistemin daha önce uygulandığı ülkelerde başarısız olmasının temel sebebi ölçülebilirlik sağlanamaması ve hesap verilebilirliğin tesis edilemeyişinden kaynaklıdır. Günümüzde ise artan teknolojik gelişim sayesinde ölçümleme daha kolay olmaktadır. Burada önemli olan kamu bütçelemesinde gelir ve gider yönüyle çalışanları bunaltmayacak şekilde hedefler verilmeli ve katılımçılık ile bu hedefler çalışanlar ile birlikte tespit edilmelidir. Ayrıca kurumun kendi bünyesinde çalışanlar arasında sağlayacağı adalet performansları da arttıracaktır. Her kamu kurumunun devlet tüzel kişiliği altında yaptığı faaliyetlerde çalışanların iş tanımları kapsamında aynı işi yapan personeller ile kurum bazında iletişim ile hedefler belirlenirken yapılacak her işin kat sayısı tespit edilmeli ve çalışanlar arasında rekabet oluşturulmalıdır. Geri bildirimde başarısız olan personellerin başarısızlık nedenleri araştırılmalı ve çalışanların gerekirse bilgi yetersizliği giderilmeli motive edilmelidir. Kamu sektöründe gizli işsizliğin azaltılmasının ve sosyal fayda, performans ve etkinlik artışı amaçlara göre yönetim sisteminin başarısına bağlıdır.

KAYNAKÇA

1. Tüğen K. Devlet Bütçesi. İzmir: Bassaray Matbaası; 2018.
2. Rozhko O. D. Reengineering of Processes of Management By State Finance in Conditions of Budget Reform. Financial and credit activity problems of theory and practice; 26; 245-255. 2018.
3. Kılınç Y. İşletmeler Bütçelemeden Vazgeçmeli mi? Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies 4/4; 107-124. 2018.
4. Klimek D. Management Objectives for a Municipal Company. Scientific Quarterly "Organization and Management"; 45; 27-37. 2019.
5. Stefenhagena D. & Bariss V. Higher Education Institutions Organizational Structures in the Context of Management by Objectives Approach. Proceedings of the 2018 International Conference "Economic Science for Rural Development"; 49; 411-419. 2018.
6. Jamieson B.D. Behavioral Problems With Management by Objectiv. Academy of Management Journal; 16; 496-505. 1973.
7. Carvalho G. F. Installing Management by Objectives: A New Perspective on Organization Chance. Human Resource Management; A Wiley Company; 23-30. 1972.
8. Tosi H. L. & Carroll S. J. Managerial Reaction To Management By Objectives. The Academy of Management Journal; 11; 415-426. 1968.
9. Tosi H. L. & Carroll S. J. Improving Management by Objectives: A Diagnostic Change Program. California Management Review; 16; 1; 57-66. 1973.
10. Tosi H. L. & Rizzo J. R. & Carroll S. J. California Management Review; 12; 70-78. 1970.
11. Etzel M. J. & Ivancevich J. M. Management by Objectives in Marketing: Philosophy, Process, and Problems; Journal ot Marketing; 38; 47-55. 1974.
12. Wehrich H. Strategic Career Management; Human Resource Management; Summer. 1982.
13. Čiutienė R. & Petrauskas P. Management by Objectives Using Coaching. Economics and Management; 17; 1559-1563. 2012.
14. Verboncu I. & Vrincut M. Managerial Tools forr Performance Evaluation. Quality access to success; 15; 84-87. 2014.
15. TBMM. Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu. 5018. 2003.
16. Yıldız H. & Çobanoğlu S. Amaçlara Göre Yönetim: Türk Kamu Yönetimine Yansımaları. Research Journal of Business and Management; 3; 134-146. 2016.

● Bölüm-14●

**KÜRESEL EGEMENLİK İLİŞKİLERİ AÇISINDAN
SOSYAL MEDYA VE TÜKETİM KÜLTÜRÜ
OLUŞUMUNA ETKİSİ**

Dr. Öğr. Üyesi Kemal ER¹

---

¹ kemaler1@gmail.com

Giriş

Yeryüzünde insan toplumları, farklı coğrafyalarda, buldukları ülkelere göre, farklı yaşama standartlarına tabi olarak, bir ulus-devlet şemsiyesi altında yaşamaktadır. Tüm yaşama standartlarında ise, bulunduğu ülkenin, hangi gelişmişlik seviyesinde olduğu, bulunduğu ülkede hangi gelir grubunda olduğu belirleyicidir. Bu arada ulus-devletlerin gelişmişlik düzeyi yalnızca, kendi iç potansiyellerine bağlı olarak değil, dünya devletleri arasındaki yerine, rekabet edebilme derecesine, tarihi köklerinden devir aldığı mirasa göre değişir. Ulus-devletlerin şu anki durumlarında da daha çok, egemenlik ilişkileri içerisinde bulunduğu yerin (az-gelişmiş, gelişmekte, gelişmiş) nerede olduğu belirleyicidir. Yani daha güçlü olan ülkelerin dünya piyasalarında daha fazla rekabet fırsatları yakalayabildiği, piyasa kurallarında etkili olduğu bir dünya sistemi içinde daha fazla gelişme olanağı da yine gelişmiş devletlerden ve onların çok uluslu şirketlerinden yana olmaktadır. Burada sözü edilen egemenlik ilişkisi, dünya piyasalarında rakiplerini engelleyip yeni fırsatlar elde edebilme gücü ile ilgilidir. Ve bu öyle bir egemenliktir ki, daha güçlü olan her zaman egemenliğini bir üst seviyeye taşımak için mevcut araçları daha fazla kullanabilme kapasitesine sahiptir. İçinde yaşanan tarih diliminde de mevcut araçlardan en etkilileri, dijital teknoloji, bilişim teknolojisi, ağ teknolojisi ve bunların temeli üzerinde gelişen internet, sosyal medya kanallarıdır. Çağımızda egemenlik yarışı bu teknolojik olanaklarla yapılmaktadır.

Buradaki çalışma konusunun merkezinde olan sosyal medya, dünya piyasalarına yön veren ağ teknolojisi, siber dünya paralelinde, yeryüzündeki pazarlara müdahale edebilmenin, yön verebilmenin en etkili aracı olmaktadır. Çalışma içinde yer aldığı gibi, 2019 verilerine göre, dünya nüfusunun %45'i sosyal medya kullanmaktadır. Bu durum, sosyal medyanın tüketimi özendirme anlamında nasıl bir pazar gücü olduğunun da göstergesidir. Küreselleşmenin de merkezinde bulunan dünyanın özellikle de ekonomi yönetimi anlamında “küçük bir köy” haline gelmesi ile sosyal medyanın kullanılması aynı doğrultuda hareket etmektedir. Çünkü kapitalizm temelinde gelişimini sürdüren küreselleşmenin amacı, ulus-devletlerin ekonomik sınırlarını geçerek, serbest piyasayı önceleyen liberal politikalar üzerine yerleşmektedir. Serbest piyasanın yerleşmesi için ise, internet ve internet üzerinde gelişen sosyal medya uygulamaları çok uygun teknik olanaklar sağlamaktadır.

Sosyal medya, egemenlik ilişkileri içerisinde, küreselleşme çerçevesinde en önemli kullanım alanlarından birisini de, tüketim kültürü oluşturulmasında göstermektedir. Kapitalizmin her zaman daha fazla gelir elde etmeye odaklı bir ekonomik düzen olması, kapitalizmin tüketimi özendirmesini gerektirmektedir. Dünya devletlerinin genelinde egemen olan kapitalist sistemin de temelinde, serma-

yenin daha fazla kazanması için gerekli tüketim bulunduğundan bundan kaçış da mümkün olmamaktadır. Yani tüketime teşvik edilmesi, insanların ihtiyaçları dışında da alışverişe yönlendirilmesi, kapitalizmin doğasının gereğidir. Sosyal medya da tüketim ürünleriyle kendilerini daha görünür kılmak için, kapitalizmin doğasına hizmet açısından en önemli olanakları sunmaktadır. Ancak bu durum, insan toplumları ve insanların içinde yaşamaya mecbur olduğu doğa açısından çok önemli tehlikeleri de içermektedir. Söz konusu gelişmeler sonucunda, dünyanın ekolojik dengesi canlı yaşamının sonlanmasına kadar varabilecek tehlikeli bir duruma doğru gitmekte, az gelişmiş ya da gelişmekte olan devletler, gelişmiş devletler ve onların çok uluslu şirketleriyle rekabet edemediklerinden toplumsal sorunlarla baş edememektedir. Dijital teknolojiler, internet ve sosyal medyanın egemenlik ilişkileri içerisinde, en güçlülere daha büyük fırsatlar sağlaması; adil rekabeti engellemekte, zaten büyük sorunlarla baş etmek zorunda olan gelişme çizgisinde daha geride kalmış olan devletlerin toplumlarını çaresiz bırakmaktadır. O nedenle buradaki çalışma da, küresel egemenlik ilişkileri, sosyal medya, tüketim kültürü üçgeninde insan toplumları ve içinde yaşanılan dünyanın doğasını tehdit eden ilişkileri analiz etmeyi amaçlamaktadır. Burada incelenen konu, insanlığın gelecekteki kaderine şekil verebilecek düzeydeki ilişkileri içermesi sebebiyle ve literatüre katkı yaparak bilim insanlarının dikkatini küresel egemenlik ilişkilerinin teknolojiyle birlikte artan tehlikesine dikkat çekebilme kapasitesi sebebiyle önemlidir. Literatüre yapılacak katkıyla, daha fazla bilim insanının konuyla ilgili çalışmasına destek olunmak istenmektedir. Ayrıca, küresel egemenlik ilişkileri, sosyal medya ve tüketim kültürünü, çalışmanın hazırlandığı tarihsel dönemi dikkate alarak incelemesi araştırmanın özgünlüğünü açıklamaktadır.

Küresel Egemenlik İlişkileri

Küreselleşmeyi ve egemenlik ilişkilerini anlamak için öncelikle kapitalizmi merkeze almak gerekmektedir. Küreselleşmeyi kapitalizm olgusu içinde, egemenlik ilişkileriyle birlikte açıklamada Wallerstein'in fikirleri oldukça aydınlatıcıdır. Wallerstein burada açıklanan küreselleşme kapitalizm bağlantısını, modern devlet egemenlik ilişkileriyle, "modern dünya sisteminde icat edilmiş" bir kavram olarak açıklamakta; modern dünya sisteminin kökenleriyle ilgili Rönesans diplomasisinden, 1648 yılındaki Vestfalya Barışına ve sonrasındaki gelişmelere atıfta bulunmaktadır. Bu çerçevede ona göre, ulus-devletler bir taraftan kendi egemen sınırları içinde devlet gücünü kullanarak kendilerini gösterirken, uluslararası modern dünya sisteminin de bir parçasıdırlar ve diğer ülkelerde olan gelişmeler ve değişmelerin etkisinde kalmak durumundadırlar (2005, 42).

Wallerstein, on altıncı yüzyıldan bu yana gelen süreci "yerkürenin en azın-

dan belli parçalarında var olan modern dünya sistemi” olarak, kapitalist bir dünya ekonomisi olarak tanımlamakta; gerçek toplumsal eylem dinamiğini “sonsuz sermaye birikimi” ile açıklamaktadır. Ona göre, kapitalizmle ilişkisi kurulabilecek modern dünya sistemi üç aşamada gerçekleşmiştir. Bunlardan birincisi, “1450 ile 1650 arasındaki başlangıçtaki yaratılma dönemidir.” İkincisi, “1750’den 1850’ye kadar süren büyük genişleme” dönemidir. (1650 – 1750 arasına yer verilmemiş) Üçüncüsü 1850 – 1900 yılları arasındaki modern dünya sisteminin coğrafyasal olarak en geniş alana yayılmasıyla gerçekleşen dönemdir. Yani birinci dönemde, Avrupa’nın büyük bölümü, Amerika kıtasının bazı parçaları; ikinci aşamada, Rus İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu, Güney Asya ve Güneydoğu Asya’nın bazı parçaları, Batı Afrika’nın büyük parçaları ve Amerika kıtasının geri kalan yerleri modern dünya sisteminin kapsama alanına girmiştir. Üçüncü aşamada, Doğu Asya, Afrika, Güneydoğu Asya’nın geri kalan kısmı ve Okyanusya’daki çeşitli başka bölgeler modern dünya sistemine katılmıştır. Son olan dördüncü aşamada ise, kapitalist dünya ekonomisi gerçek anlamda küreselleşmiştir. Ona göre her ne kadar küreselleşmeyle ilgili olarak, teknolojiye, ulaştırma olanaklarında, bilgi sistemlerinde olan gelişmeler sonucu; 1970’lerden sonrası dikkate alınsa da “meta zincirlerinin yapısında ve işleyişinde” 19. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişmelerle karşılaştırıldığında, temelde önemli bir değişim olmamış, kapitalizmin mantığı aynı kalmıştır. Ancak, 19. yüzyılın ikinci yarısıyla karşılaştırıldığında, kapitalizmin mantığında bir değişim olmasa da, zamanın ilerlemesiyle gelinen süreçte, tüm bu coğrafyalardaki ülkelerin ekonomik, kültürel, siyasal ilişkilerinin her aşamasının daha da artmış olduğu söylenebilir (2000, 69, 70). Anlaşılacağı üzere, ülkeler arasında ham madde, teknoloji, her türlü ürün, turizm faaliyetleri vb. sayısız konuda birbirleriyle ilişki kurmaları zorunluluğu olduğundan, her ülkedeki gelişme bir diğerini etkilemektedir. Ancak bu ilişkiler Wallerstein’in işaret ettiği gibi ulus-devletlerin kendi içlerinde olduğu gibi, uluslararası da egemenlik ilişkileri çerçevesinde yürümektedir.

Ülkeler arasındaki güç ilişkileri açısından bakıldığında, bir tarafta gelişmiş yani merkez ülkeler, diğer tarafta da az gelişmiş ya da yeterince gelişmemiş yani çevre ve yarı çevre ülkeler bulunmaktadır. Buradaki tarihsel süreçte, 1930’lı yıllardan başlayarak “ithal ikameci sanayi” ile ilgili uygulamalar; 1960’lardan sonra ise, “yerel pazarların uluslararasılaşması” dikkat çekmektedir. Merkez ülkeler bu aşamada teknolojik ağırlıkları ve güçleri paralelinde, uluslararası piyasaları kendi lehlerine olarak yönetebilmektedir. Yine çevre ve yarı çevre ülkeler kronikleşmiş cari hesaplarındaki açıklar, aşırı borçlarla yüzleşmek durumundadır (Tausch, 2018, 81). Tüm bu gelişmeler, uluslararası ticaretin merkez ülkelerin daha da rekabet üstünlüğü elde etmesine katkı sağladığını göstermektedir. Yani gelişmiş

lkeler, teknolojik ve ekonomik üstünlüklerini, daha az gelişmiş ülkeleri engelle-
yebilecek şekilde, kendilerine özel çıkarlar yaratacak şekilde kullanmaktadırlar.

Egemenlik ilişkilerini açıklamak açısından, soğuk savaş dönemine de atıfta bulunmak uygun olacaktır. Dünyanın 1947 – 1989 yıllarında yaşadığı dönemin, gerçekte soğuk savaş dönemi mi yoksa uzun bir barış dönemi mi olduğu sorgu-
lanabilir. Bu dönemde sıcak savaştan uzak durulması, siyaseti bu konuda motive
edecek gelişmelerin olmaması, nükleer silahların oluşturduğu büyük tehlikenin
karşılıklı olarak verebileceği zararların hesap edilmesiyle açıklanabilir. Söz ko-
nusu dönemde, ülkeler arasındaki ekonomik savaş, ticari çıkarlar oluşturmak için
gruplaşmalar/ bloklaşmalar devam etmiştir (Gray, 2013, 275). Buradaki açıkla-
malardan anlaşılacağı üzere, soğuk savaş döneminin gerçekten bir barış dönemi
olup olmadığına egemenlik ilişkileri açısından da bakmak gereklidir. Buradan ba-
kıldığında ise, gerçekte kapitalizmin kurallarının sert bir şekilde işlediği, rekabet
koşullarında en güçlü olanların en fazla avantajı sağladığı anlaşılmaktadır. Yani
ekonomik ilişkiler çevresinde, güçlü ekonomileri daha da geliştiren bir ekonomik
savaş yrtldğu görülmektedir.

Modern devletlerin en büyük özellikleri egemenlik iddiasında bulunmalarıdır
ve egemenlik i ve dış egemenlik olarak ikiye ayrılabilir. İçteki egemenlik, genel
olarak, elinde bulundurduğu gçle, karşı çıkma hakkı tanımaksızın oluşturulmuş
olan yasalara tüm vatandaşların uyma zorunluluğuyla ilgilidir. Ancak gerçekte hiç-
bir zaman, tüm vatandaşların yasalardan, düzenden mutlu olması beklenmediğin-
den; uygulamada tam bir ulus-devletin iç egemenliğinden söz edebilmek mümkün
değildir. Dış egemenlik ise, bir devletin başka bir devletin sınırları içinde otorite,
müdahale hakkı bulunmamasıyla ilgilidir. Oysa bu durum her zaman geçerli değil-
dir. Devletlerin birbirlerinin iç işlerine karışmaları örnekleri çokça görünen bir du-
rumdur. Özellikle de güçlü devletler, çıkarları söz konusu olduğunda, daha güçsüz
devletlerin egemenlik haklarını tanımazlar ve çok çeşitli müdahalelerde bulunurlar
(Wallerstein, 2000, 72). Yani küresel güce sahip devletler, çok uluslu şirketleri yo-
luyla azgelişmiş devletlerin ekonomilerine müdahale ederek kendi zenginliklerini
artırırlar. Ancak konuyla ilgili farklı görüşler de bulunmaktadır. Örneğin farklı bir
görüşe göre ise, uluslararası ticareti yönlendirme gücünü ellerinde tutukları hal-
de, çok uluslu şirketlerin imalatla ve hizmetle ilgili işlerinin çok büyük bir kısmı
yerelde gerçekleştiğinden, küreselleşme olgusu teorik çerçevesinde ifadesini bul-
duğu gibi, uygulamada kendini gösterememiştir (Rugman, 2000, 31 den aktaran
Karaçor, 2009, 122, 123). Grldğu üzere küresel egemenlik ilişkileriyle ilgili
farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Ancak çok uluslu şirketlerin imalat, hizmet vb.
Çoğu işlerini yerelde gerçekleştirmeleri ya da yerel şirketlerle işbirliği yapmaları,
elde edilen kazançların asıl büyük paylarının çok uluslu şirketlere gittiği gerçeği-

ni değiştirmemektedir.

Küresel kapitalist ilişkiler çerçevesinde gerçekteşen bir diğer durum da çok büyük güçlere sahip şirketlerin birlikte hareket ederek, karteller oluşturmak yoluyla, gelişmekte olan ülkelerin şirketlerini engellemeye dönük faaliyetleri sonucu oluşmaktadır. Böylece gelişme yolunda mücadele veren ülkeler bir taraftan da, uluslararası rekabet hukukuna da aykırı olan kartellerle de mücadele etmek zorunda kalmaktadır (Yalçınkaya vd., 2012, 19). Anlaşılacağı üzere, uluslararası karteller, özellikle de azgelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler açısından bakıldığında, rekabet edebilme ve böylelikle kendi ülkelerinin gelişmesine katkı yapabilmelerinin önünde önemli bir engel olarak durmaktadır. Ancak, gelişme yolunda ilerlemek isteyen ülkeler açısından, bu sorun, yeterli güce sahip olmadıkları için, kolaylıkla halledilememekte, uluslararası piyasanın daha adil kurallarla işlemesi temin edilememektedir.

Küreselleşmenin kapitalizmin egemenlik ilişkileri çerçevesinde tarihsel sürecine bakıldığında, gelişen teknolojinin de katkısıyla, kapitalist ekonomi politikalarının, yeryüzünde yaygınlaşmasıyla ilgili olduğu görülmektedir. Bu gelişmeler, git gide liberal piyasa koşullarıyla birlikte dünya ekonomilerinin bütünleşmesine doğru gitmektedir. Buradan bakıldığında ülkelerin genel zenginliklerini artırabilmesinin yoluysa, rekabet edebilirliklerini artırmalarıyla sağlanabilmektedir. Oysa liberal ekonomi politikaları sonucu, ekonomi politikalarında, uluslararası ticarette sınırların kaldırılması; iç piyasanın gücünü kaybederek, ulus-devlet içinde de uluslararası şirketlerin egemen olmasını sağlamaktadır. Aynı zamanda bu süreç sonucu yine liberal politikalarla ilgili olarak, devlet ekonomik yaşamdan elini çekmekte, devlet karşısında sermayenin gücü gitgide artmakta, sosyal devletin gereği olan zor durumdaki vatandaşlarla ilgili politikalar üretilememektedir (Bulut, 2003, 189). Görüldüğü üzere, liberal politikalar ve küreselleşme, kapitalist temelde olan ekonomik ilişkilerde, gücü elinde tutan devletlerin, çok uluslu şirketlerin hâkimiyeti altında, onların çıkarlarını pekiştirecek şekilde çalışmaktadır. Yine, aynı zamanda burada gerçekteşen bir diğer durum ise, toplumsal açıdan bakıldığında, gelişme çizgisinin gerisinde kalan ülkelerde, maddi yetersizlikler içinde olan insanlara, gerektiği nitelikte sosyal devlet yardımlarının ulaşamaması gerçektir.

Tüm gelişmiş, gelişmekte ve azgelişmiş devletler vatandaşlarına aidiyet hissi verebilme, ulus-devlet içindeki tüm kimlikleri ortak bir kimlik çatısı altında birleştirme amacında bulunmuştur (Akıncı ve Alptürk, 2020, 14). Bu durum tüm devletlerin öncelikli amacının, kendi vatandaşlarını yüceltme, kendi sermaye sınıfını yüceltme, kendi ülkelerinin çıkarını daha ileri seviyelere taşıma olduğunu hatırlatmaktadır. Küreselleşme tüm ulusları içine alan bir kavrama işaret etmek-

tedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken, ulusların içinde farklı gelişmişlik durumlarının söz konusu olmasıdır. Dolayısıyla daha varlıklı ülkelerin diğer ülkelerle rekabet edebilmek, onları pazarları yapmak konusunda daha büyük olanakları bulunmaktadır. Doğallıkla da gelişmiş devletler bu rekabet olanaklarını kendi çıkarları doğrultusunda kurmaktadır. Bu arada gelişme çizgisinde daha geride kalan ülkelere düşen görev de, tıpkı gelişmiş devletlerin yaptıklarını yaparak, kendi vatandaşlarının, kendi sermayelerinin çıkarlarını korumayla ilişkili olmalıdır. Çünkü ülkelerin şirketlerinin maddi gücünün topluma yansması gibi bir koşul olmasa da, zenginleşen ülkelerin halkının refahının da diğer ülkelere göre daha yüksek olabilme olanağı bulunmaktadır.

Küreselleşme ve egemenlik ilişkileri değerlendirilirken en önemli konulardan birisi de, egemenlik ilişkilerinde meydana gelen gelişmelerin toplumsal kültüre yansmasıyla ilgilidir. Akıncı ve Alptürk'ün yaptıkları araştırmaya göre, literatürde yer alan birçok çalışmada televizyon, sinema, internet kaynakları vb. yollarla popüler kültür küresel kültürden etkilenmektedir. Küreselleşme sonucu yerel kültürler, inançlar, değerler, gelenekler yok olmamakta, yerel farklılıklar daha fazla öne çıkmaktadır. Küreselleşme özellikle kültürel olarak, sadece Amerika gibi gelişmiş ülkelere, diğer ülkelere yayılmamakta, diğer ülkelere de gelişmiş ülkelere yayılmaktadır. Bu durumda etkili olan, insanların milli kimliklerini, yerel kimliklerini saldırı ve tehdit altında görmeleri sebebiyle savunmaya geçmeleri olabilir (2020, 19). Akıncı ve Alptürk'ün yaptıkları araştırmadan da anlaşıldığına göre, küresel kültürün popüler kültürü etkilemesi gibi, küresel kültürün yerel kültürler üzerinde oluşturduğu baskıya, zorlamaya karşı tepki olarak, yerel kültürlerin de kendini korumaya çalıştıkları düşünülebilir. Burada iki görüş söz konusudur. Bunlardan birisine göre, ulus-devletler kendi içlerinde hala gücü elinde tutabildikleri, televizyon gibi propaganda araçlarına sahip oldukları için kendi vatandaşlarını istedikleri şekilde kontrol altında tutabilmeleriyle ilgilidir. Diğer görüşe göre ise, özellikle 1980'lerden sonra sınırların değerini yitirmesi, devletin kontrolünün ortadan kalkması gerçekleşmeye başlamış, özellikle 1990'lardan sonra bir dönüşüm dönemine girilmiştir. Küresel ölçekteki olan gelişmeler, internet, ulaşım, iletişim vb. alanlarda gelen değişimlerle birlikte, toplumun en küçük birimi olan aileden başlayarak tüm toplumda değişimlere sebep olmuştur (2020, 24). Anlaşılacağı üzere, iki yaklaşım da farklı açılardan küreselleşme ve kültür ilişkisini açıklamaktadır. Ancak bu durum dikkate alındığında, yerel kültürlerin kendilerini korumaya çalışması gerçekse de, küresel kültürün internet, sosyal medya, televizyon gibi çağın teknolojik araçlarını en etkili şekilde kullanarak kültürde büyük değişimler yaptığı da gerçektir. Tüm dünyada küresel etkilerle yerel kültürlerde değişimler gerçekleşmiş, insanların daha fazla tüketmesi özendirilmiş, dünya

markaları tüm ülkelerde daha fazla satış olanağı bulabilmiştir. Söz konusu durum ise, anlaşılacağı üzere, özellikle çok uluslu şirketlerin güçlerini her gün daha da artırmasının yolunu açmıştır.

Yine egemenlik ilişkileri çerçevesinde, küreselleşme ve ulus-devletin durumuyla ilgili olarak, Akıncı ve Alptürk'ün literatürde yer alan birçok araştırmadan inceledikleri bakış açılarına göre; bazılarına göre, küreselleşme, baskı, güç, otorite zemininde, kapitalist, emperyalist bir anlayışla işlemekteyken, bazılarına göre de, kendiliğinden gelişmekte olan karşı konulması mümkün olmayan gelişmelerle ilgilidir. Bu yaklaşımlara göre de, “aşırı küreselleşmeciler”, “kuşkucular” ve “dönüşümcüler” olmak üzere üç ayrı düşünce görünür olmaktadır. Bunlardan aşırı küreselleşmecilere göre, teknolojideki gelişmeler, iletişim devrimi, uluslararası şirketlerin etkinlikleri vb. durumların da etkisiyle, ulus-devletlerin sınırları, sınırları içindeki egemenlikleri son derece zayıflamıştır. Artık ulus-devletlerin mutlak egemenlikleri tüm alanlarda, uluslararası büyük ekonomik yapılanmalara, kültürel oluşumlara, kurumlara devredilmiştir. Kuşkucular ise, aşırı küreselleşmecilerin karşısında yer almaktadır. Bu görüşü savunanlara göre, küreselleşme, rekabet, zenginlik farkları sebebiyle, yüksek teknoloji ürünleri üreten, uluslararası ticarete yön verecek seviyede güce sahip ülkelerin çıkarına hareket etmektedir. Oysa aynı durum az gelişmiş ya da yeterince gelişemeyen ülkeler açısından değerlendirildiğinde, böyle ülkelerin endüstrilerinin, üretim güçlerinin, ticaretlerinin çökeceği, işsizlik ve yoksulluğun artacağı anlamına gelmektedir. Dönüşümcüler ise, aşırı küreselleşmeciler gibi, ulus-devletin sonunun geldiği yaklaşımında bulunmazken, küreselleşmeye tamamen olumsuz da bakmamaktadır. Onlara göre, küresel piyasalar, uluslararası çok büyük şirketler, ulus-devletler, küreselleşmeye uluslararası sözleşmeler vb. yoluyla uyum sağlamak zorunda kalacaktır. Yani ulus-devletlerin sonu gelmeyecek, ancak küresel etkilerden kaçış da olanaklı olmayacaktır (2020, 26 - 28).

Yukarıda açıklanan üç bakış açısının, az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler tarafından doğru analiz edilebilmesinin önemi ortadadır. Çünkü aşırı küreselleşmecilerin bakış açılarına göre hareket edildiğinde, küreselleşmeye teslimiyetçi bir yaklaşım gerekmekte, ulusal çıkarlara göre politika belirlenmesi anlamsız olmaktadır. Kuşkuculara göre, küresel sermayeye karşı hızla ulusal politikalar geliştirilmeli, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin gelişmesinde en önemli engel olan, çok uluslu şirketlerin zarar verici uygulamalarına engel olunmalıdır. Dönüşümcüler ise, ulus-devletlerin sonunun geldiğini düşünmemekle birlikte, küresel etkilerden kaçılmayacağına işaret etmektedir. Dolayısıyla az gelişmiş ya da gelişmiş ülkelerin politikalarını oluştururken bu bakış açılarını dikkate almaları, küresel etkilerden kaçılmasa da, ulusal çıkarlara uygun politikaları hızla geliştir-

meleri uygun görünmektedir. Yani her üç yaklaşım da, özellikle azgelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin politikacıları tarafından bilinçli olarak takip edilmeli, ulusal ve uluslararası politikalar oluşturulurken dikkate alınmalıdır.

Literatüre bakıldığında, egemenlik ilişkileri, modernleşme teorisi ve bağımlılık teorileriyle de açıklanmaya çalışılmaktadır. Konuyla ilgili Agba ve Okeke'nin yaptığı literatür araştırmasına göre, modernleşme teorisini savunanlar azgelişmiş ülkelerin gelişememe sebeplerini, sanayileşmiş devletlerin modern değerlerini benimsememelerine, gelişmiş devletlerin gittikleri yoldan gitmemelerine bağlamaktadır. Buna göre, üçüncü dünya ülkeleri geleneksel değerleri sürdürmeye devam ettikleri için, bilimsel, teknolojik dönüşümleri takip etmedikleri için durgunluk yaşamaktadırlar. Bağımlılık teorilerini savunanlar ise, azgelişmiş ülkelerin yaşadıkları sorunların, gelişmiş devletler ile kurdukları ilişkiler sonucu olduğunu, bu ilişkilerde gelişmiş ülkelere bağımlı yaşadıklarını, ticari kuralları gelişmiş ülkelerin belirlediğini, gelişmiş devletlerin azgelişmiş ülkelerin gelişmesi kendi çıkarlarıyla çeliştiğinden, azgelişmiş ülkelerin gelişmesini engellediklerini savunmaktadır (2020, 1, 2). Gelişmiş ülkeler ile azgelişmiş ya da yeterince gelişmemiş ülkeler arasındaki ilişkilere bağımlılık teorileri çerçevesinde bakıldığında, gelişmiş Avrupa ve Amerika gibi ülkelerin dünya kapsamında, bölgesel düzeyde ve siyasi düzeyde, sermaye gücüne dayalı rekabet üstünlükleri bulunduğu savunulmaktadır (Arce, 2018, 3). Gelişmiş ülkelerin söz konusu rekabet üstünlükleri ise, daha azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere bağımlılığını açıklamaktadır.

Bağımlılık teorilerinin savunanların yanında, bağımlılık teorilerinin gerçeği yansıtmadığını açıklayan teoriler de bulunmaktadır. Burada öne sürülen önemli bir örnek ise, Asya Kaplanları olarak bilinen Güney Kore, Tayvan, Singapur ve Hong Kong olmak üzere 1970'lerde çoğu Güneydoğu Asya'da bulunan üçüncü dünya ülkesinin, dünya pazarlarıyla entegre olmasıyla birlikte hızla ekonomik olarak gelişmelerinin kendi teorilerini doğruladıklarıyla ilgilidir. Onlara göre bu örnekler, bağımlılık teorisinin iddialarını sınırlandırarak, azgelişmişlik ile bağımlılık arasında öne sürülen şekildeki korelasyonun olmadığını göstermektedir (Agba ve Okeke, 2020, 3, 4). Gerçekten de azgelişmişlik ve bağımlılık arasındaki ilişkiyi inceleme açısından literatürde Asya Kaplanları örneğindeki tartışmalar devam etmektedir. Ve incelendiğinde, yüzeysel değerlendirmelerin durumu anlamada yetersiz olduğu, söz konusu gelişmelerin sadece Batı ülkelerini taklitten ibaret olmadığı anlaşılmaktadır. Buradaki çalışmanın kapsamına uygun olmadığından çok geniş olan bu konuya yer verilmemektedir. Ancak bazı kaynaklar şöyle önerilebilir: (Chan ve Clark, 1994; Seaman, 2015).

Agba ve Okeke, bağımlılık teorisi bağlamında, üçüncü dünya ülkelerinin endüstrilerinin işleyişini, gelişmiş devletlerin şirketlerinden geri almaya çalışma-

larını önermektedir. Ancak bağımlılık teorisinin savunularına göre, bağımsız bir ekonomik modele göre hareket etmek, gelişmiş dünyadan kendini koparmak anlamına geleceğinden, bu durum üçüncü dünya ülkelerine daha fazla zarar verecektir. Böyle olacak olmasının önemli bir sebebi, azgelişmiş ülkelerde yüksek düzeyde var olan yolsuzluk, yani iyi bir yönetime sahip olmamaları, rekabette ve inovasyonda zayıf durumda bulunmalarıdır (2020, 12).

Egemenlik ilişkileri açısından, küreselleşmenin etkileriyle ilgili literatüre baktığımızda, olumlu yorumlayanlar ve olumsuz yorumlayanlar olmak üzere temelde iki yaklaşım bulunmaktadır. Küreselleşmenin azgelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelere faydalı olduğunu iddia eden görüşlere göre, gelişmiş ülke kaynaklı bilgi ve iletişim teknolojileri sayesinde toplumlar arası uzaklıklar azalmakta; kültürler birbirine daha fazla yaklaşmaktadır. Yeni politikalar şeffaflığı artırmakta, böylece yolsuzluk yapmak zorlaşmaktadır. Gelişmiş ülkelerin etkisiyle, siyasi özgürlükler, demokrasiler, insan hakları temelinde oluşan kültür gelişmektedir. Ülkelerin birbirleriyle olan ilişkileri gelişerek, beraber iş yapmaları, çevre sorunları, terör gibi sorunlar konusunda işbirliği yapmaları kolaylaşmaktadır. Sermaye tüm dünyada kolayca hareket edebildiğinden, yabancı yatırımlar artarak ekonomiler gelişmektedir. Üretimi destekleyen bilim ve teknolojideki gelişmeler sonucunda, ekonomilerde, siyasal sistemler, güvenlik, kültür gibi alanlarda ilerleme kaydedilmektedir (Kartal, 2016, 295, 296).

Yine, yukarıda küreselleşmenin olumlu etkileriyle ilgili görüşler değerlendirildiği gibi, olumsuz etkileriyle ilgili görüşleri değerlendirmek de faydalı olacaktır. Böyle düşünenlere göre ise, küreselleşme sonucu ulus-devletler içinde ayrıcalıklar elde ederek güçlenen uluslararası sermaye ulus-devlet egemenliğine tehdit oluşturabilmektedir. Küresel politika yapıcılarının etkileri sonucu, ulus-devletler içinde yer alan farklı etnik, dini oluşumlar gibi grupların özerlik talepleri güçlenmekte ve ulus-devletleri tehdit eder bir durum alabilmektedir. Serbest piyasa, demokratikleşme gibi konularda oluşan etkiler sonucunda, bütün ülkelerin tarihsel, kültürel, ekonomik, toplumsal yapıları benzer görülmekte, ancak bu doğru olmadığından ulus-devletlerin kalkınmayla ilgili sorunları çözülememektedir. Küreselleşmeyle ilgili gelişmeler, yerel kültürlerinden yoksunlaştırılan insanların artmasına sebebiyet verdiği için, yerel kültürler yok olma tehlikesi taşımaktadır. Azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde üretim terk edilmekte, tüketim artması desteklenmekte, ancak söz konusu durum finans piyasalarında gelişmiş ülke ekonomilerinin daha da genişlemesine olanak sağlarken, geri kalmış ekonomilerde daralmaya sebep olmaktadır. Ulus-devlet ekonomileri içinde devlet kontrolünde oluşan zayıflama sonucunda, kayıt dışı ekonominin kapasitesi artmakta, mafya kaynaklı, kanun dışı ilişkiler kendilerine daha uygun ortamlar bulmaktadırlar. Pi-

yasada etkili olma olanakları son derece azalan azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere bağımlı olma hali artmaktadır. Azgelişmiş ülkeler gelişen süreç sonucunda, içte ve dışta daha fazla borç yüküne katlanmak zorunda kalmakta, böylece ödemek zorunda kaldıkları faiz de artmaktadır. Borçların ve faiz yükünün artması sonucunda ise, eğitim, sağlık benzeri toplumla ilgili sorunlar için ayrılan bütçe azalmaktadır. Toplumlar arasında oluşan sosyal, ekonomik eşitsizlikler artmakta, ayrıca ülkeler içinde de zengin ve yoksul insanlar arasındaki gelir oranı açılmaktadır. Yine gelişmeler sonucu, yoksulluğun ve işsizliğin yükseliş göstermesi sebebiyle toplumsal, siyasal krizler ülkeleri zor durumda bırakmaktadır. Serbest piyasacı yaklaşımlar benimsendiğinden, sosyal güvenliği öne çıkaran politikaların ekonomiye ağır geleceği gerekçesiyle engellenmesine çalışılmaktadır. Kriz dönemleri olduğunda ise, sermaye kolayca yurt dışına çıkabilmekte, oluşan krizler kısa zamanda başka ülkeleri de kapsama alanına alabilmektedir. Küreselleşme kapitalizmi dünya geneline yayarken, aslında kendisine karşıt konumda olan terör de uluslararası etki alanını genişletmektedir (Kartal, 2016, 295, 296).

Bu bölümdeki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, küreselleşme egemenlik ilişkileri kapsamında birçok açıdan ele alınmaya çalışıldı. Söz konusu yaklaşımlar incelendiğinde de anlaşıldığı gibi, kapitalist bir temelde gelişen küreselleşme, ekonomik, toplumsal, kültürel insan hayatında önemli değişimlere imza atmaktadır. Buradaki değişimler ise, temelde bütün bir dünyanın pazar olarak görülmesiyle, ulusların, çok uluslu şirketlerin mücadele alanı olarak görülmektedir. Tüm ilişkiler gücü ele geçirme en fazla payı alabilme üzerine odaklanmaktadır. En fazla payı alabilme en fazla ürünü satabilme, piyasayı kontrol edebilme, tüketici kültürünü daha fazla alış veriş yapma amaçlı geliştirme üzerinedir. İçinde yaşanılan zaman diliminde ise, söz konusu egemenlik ilişkileri, bilişimde, internette, sosyal medyada ve daha fazla insan hayatının içine girmeye başlayan yapay zekâ vb. gelişmeler üzerinden etkili olmaktadır. Buradaki çalışmada ise, aşağıdaki başlık altında incelendiği gibi, özellikle sosyal medya üzerinden egemenlik ilişkilerinin nasıl gerçekleştiğine yoğunlaşmaktadır.

Küresel Egemenlik İlişkileri Açısından Sosyal Medya

Yukarıdaki bölümde açıklandığı gibi, uluslararası ilişkiler çıkara dayalı ve egemenlik ilişkileri üzerinden gerçekleşmektedir. Küreselleşmeyle birlikte ise, söz konusu egemenlik ilişkilerinin en fazla sürmeye devam etmesine yardımcı olan kanallardan birisi de sosyal medyadır. O nedenle aşağıdaki paragraflarda, öncelikle, sosyal medyanın zamanımızdaki insan hayatındaki yeri ve nasıl bir güç olduğu açıklanmaya çalışılarak, daha sonra sosyal medyanın egemenlik ilişkileri çerçevesinde nasıl araçsallaştırıldığı üzerinde durulacaktır.

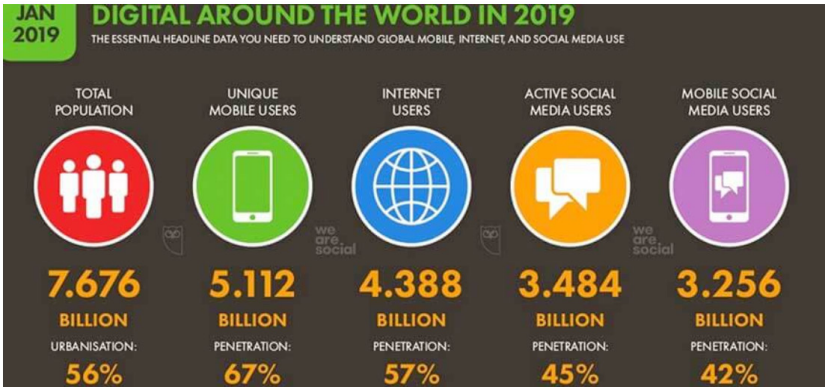
Sosyal medya WEB 1.0'dan sonra, WEB 2.0 teknolojisiyle birlikte gerçekleşmiştir. WEB 2.0 teknolojisiyle birlikte, kullanıcıların internette yaptığı tek taraflı etkileşim ve bilgi alış verişi yerine, çift taraflı etkileşim olanaklı olabilmektedir. Yani WEB 2.0 teknolojisiyle birlikte, bizzat kullanıcılar bilgi yayan, paylaşan bir merkez olabilmektedir. Yine WEB 2.0 teknolojisiyle birlikte, uygulamaların kişiselleştirilmesi, kullanım kolaylığı özellikleri, ücretsiz oluşu, sosyalleşme olanağı tanınması gibi özellikler sosyal medya uygulamalarının hızla gelişmesini sağlamıştır (IŞIK ve TOPBAŞ, 2015, 320; Değerlioğlu ve Köse, 2010, 338).

İnternet teknolojisiyle birlikte sosyal medya ağlarında, uygulamalarında olan gelişmeler sonucu, mesajlaşma, fotoğraf, video paylaşma uygulamaları tüm toplumların gündemine oturmuştur. Sosyal medya boş zaman geçirme veya eğlenmek amaçlı olarak, ayrıca insanlar arası sosyalleşme ihtiyacı için de kullanılabilir. Yine sosyal medya ticaretle ilgili pazarlama çalışmalarından, siyasetle ilgili partilerin hedef kitlelerini büyütmek amaçlı yaptıkları çalışmalara kadar yaygın olarak kullanılmaktadır (Schroeder, 2016, 5626). Sosyal medyanın ürün pazarlamasında kullanılmasıyla ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Örnek olarak Shareef ve arkadaşlarının yaptığı çalışmada, sosyal medyada ürün tanıtımı yapmanın tüketicileri ikna etmekte önemli ölçüde etkili olduğu bulunmuştur (2019, 66). Ayrıca sosyal medyanın pazarlamacılar ve sosyal medya uygulamacılarının avantajları açısından değerlendiren çalışmalar da yapılmıştır. Örnek olarak Dutot ve Lichy'nin çalışmasında elde edilen bulgulara göre, pazarlamacılar ve sosyal medya uygulayıcılarına sosyal medyanın etkin bir şekilde kullanılması önerilmektedir (2019, 78, 79) social networks, cultural novelty and economic rewards. If focuses on the mediating role of social media in the acculturation to the global consumer culture (AGCC).

Sosyal medyanın küresel egemenlik ilişkileri içinde var olan, ekonomideki yerini belirlemek için, sosyal medya kullanımı sırasında bireylerin hangi eylemleri sırasında bu pazarın bir parçası olduklarını anlayabilmek gerekir. Bununla ilgili olarak, sosyal medyanın hangi amaçlarla kullanıldığına dair 763 üniversite öğrencisiyle yapılan bir çalışmada, katılımcıların verdikleri cevaplara göre, sosyal medya en fazla eğlence, iletişim ve gündem takibi amacıyla; daha az olarak da, kişisel sunumlar, bilgilerin paylaşılması, insanların daha iyi tanınması amacıyla kullanılmaktadır. Ayrıca, çalışmaya göre, gençler günlük ortalama olarak sosyal medyada 4 saat 16 dakika zaman geçirmektedirler (Çömlekçi ve Başol, 2019, 173). Anlaşılacağı üzere, sosyal medya kullanıcıların yoğunluklu olarak sosyal medyada geçirdikleri faaliyetler dikkate alındığında, tüketiciliğe özendirme açısından son derece elverişlidir.

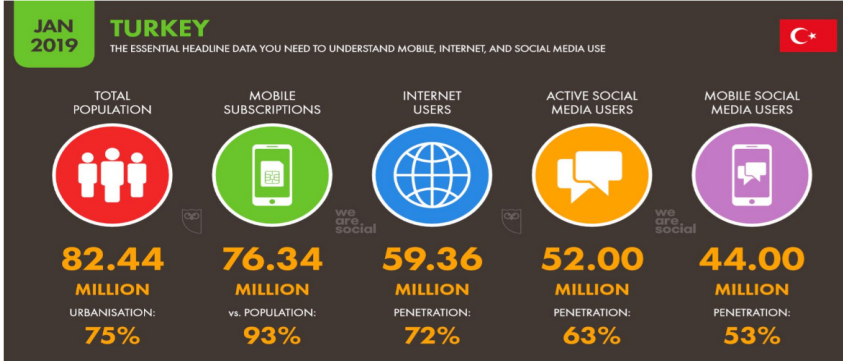
Stephen'in 2016 yılında yaptığı çalışmadaki bilgilere göre, sosyal medya

uygulamaları, internet kullanımı, dijital hatların kullanımı her gün milyarlarca insanın hayatını etkilemektedir. Örnek olarak Amerika’da yapılan araştırmalara göre, yetişkinlerin internet kullanımı %87 civarındadır. Bu oran üniversite düzeyinde eğitimi olanlar ve iyi derecede gelire sahip olanlar arasında ise %100’e yakın bulunmaktadır. 2017 yılı küresel reklamlarla ilgili harcamalarının ise, yaklaşık olarak üçte biri kadarının dijital kanallar yoluyla gerçekleşmesi beklenmektedir. Buradan yola çıkılarak gelecek yıllarda da tüketicilere yönelik pazarlama faaliyetlerinin git gide artan bir düzeyde dijital ortamlar kullanılarak, sosyal medya ve mobil ortamlarda gerçekleşeceği öngörülmektedir (2016, 17). Görüldüğü üzere burada verilen örnek Amerika ile ilgilidir ve aşağıda verilen örnekte görüleceği gibi diğer dünya ülkelerinin de Amerika’yı takip ettiği anlaşılmaktadır.

Şekil 1: 2019 Yılı Dünya Geneli Dijital Raporu (We Are Social Ltd, 2019).

Şekil 1’de de görüldüğü gibi, dünya çapında ele alındığında dünya nüfusunun yarısından fazlasının 2019 verilerine göre çevrimiçi olduğu görülmektedir. Dünya’da yaşayan 7,6 milyar civarındaki insanın %67’si bir mobil telefona sahip, %57’si internet kullanmakta, %45’i aktif olarak sosyal medya kullanıyor ve %42’si ise mobil telefonlarıyla sosyal medya kullanmaktadır (We Are Social Ltd, 2019). Buradaki verilerden de anlaşılacağı gibi, internet ve sosyal medya kullanımını milyarlarca insanın hayatına girmiş, git gide de daha fazla insanın hayatına girmektedir. Dolayısıyla, egemenlik ilişkilerinde ve uluslararası pazarda en etkili rollerden biri de bu kanallarda gerçekleşmektedir.

Şekil 2: 2019 Yılı Türkiye Geneli Dijital Raporu (We Are Social Ltd, 2019).

Türkiye’deki internet ve sosyal medya kullanımıyla ilgili şekil 2’ye bakıldığında da görüldüğü gibi, 2019 yılındaki duruma göre 82 milyon civarındaki nüfusun %72’sinin internet bağlantısı vardır. %63’ü aktif sosyal medya kullanıcısıdır ve bunlardan %53’ü ise, cep telefonlarıyla sosyal medyayı kullanmaktadır (We Are Social Ltd, 2019).

Türkiye’de yapılan 2018 tarihindeki “Türkiye’nin İnternet kullanım Alışkanlıkları” raporuna göre ise, 16 – 74 yaşları arasındaki vatandaşların internet kullanım oranı %72,9 olarak bulunmuştur (TÜİK, 2020). Yine, 2018 verilerine göre, Türkiye’de sosyal medya kullanıcıları arasında, %55 oranıyla en fazla Youtube, %53 oranıyla Facebook, %46 oranıyla Instagram ve %36 oranıyla Twitter kullanılmaktadır (We Are Social Ltd, 2019). Dikkat edilirse, bu oranlar şekil 1’deki dünya ortalamalarının üstündedir ve hem Türkiye ile ilgili, hem dünya geneliyle ilgili değerler, ne kadar büyük bir reklam pazarı, tüketici kültürü oluşturma pazarı olduğunu göstermektedir.

Burada yapılan çalışmada gerek sosyal medya, gerek internet tabanlı diğer uygulamalar yoluyla egemenlik ilişkilerini açıklamak için, “büyük veriyle” ilgili bilgilere de bakmak faydalı olacaktır. Sosyal medya, dijital teknolojiler sayesinde sağlanan teknoloji temelinde, “sosyal medya platformları, web sayfaları, bloglar, akıllı sensörler” gibi birçok teknolojik cihaz ve uygulamanın tanıdığı olanaklarla, internet ortamında devasa boyutlarda bilginin depolanmasını sağlamaktadır. Bu bilgiler, pazarlamadan güvenliğe kadar sayısız alanda kullanılabilir. Söz konusu değerli bilgiler/ verilerin depolanması, işlenmesi, kullanıma uygun duruma getirilmesi, erişim olanaklarının yaratılması, güvenli şekilde saklanabilmesi, analiz edilebilmesi gibi çok sayıda aşamalardan sonra kullanılabilir. Söz konusu veriler, çeşitliliği, kapasitesi, hızı yönünden git gide artmakta, bu da büyük veri kavramını ortaya çıkarmaktadır. Büyük verinin toplanması, akıllı sensörler, cep telefonları uygulamaları, Facebook’da yapılan beğeni tıklamaları,

Twitter vb. kanallarla gerçekleşmektedir. Kullanıcıların çoğu ise toplanan verilerden, verilerin internette gezinirken oluşturduğu “ayak izinden” kısmi olarak haberdardır. Gerçekte bu veriler, “veri simsarlarının” elinde çok büyük boyutlu ekonomik değerlere sahiptir (Ergen, 2018, 54). Söz konusu verilerin paraya dönüşmesi ise, daha çok genelde de hedef reklamlar için kullanılarak gerçekleştirilir (Calbalhin, 2018).

Yukarıdaki paragrafta açıklandığı gibi, kullanıcıların ayak izlerinden oluşan ayak izleri sonucu oluşan bilgiler çok büyük maddi değere sahiptir. Bu bilgilerin nasıl toplandığı ise, sosyal medyada önemli ağırlığı olan Facebook’un kendi sayfasında, “Beğen düğmesi olan bir siteyi ziyaret ettiğimde Facebook hangi bilgileri alır?” sorusu altında açıklanmaktadır. Burada Facebook’da gezinenlerin hangi bilgilerini topladığı, bu bilgileri nasıl işlediği ve kullandığı hakkında bilgi verilmektedir. Yine bu sayfada yer alan şu bilgi de, bu verilerin nasıl gelire dönüştürüldüğünü anlatmaktadır. “Veri İlkemizde belirtildiği üzere, çerezleri size Facebook içinde ve dışında reklamlar göstermek için kullanırız. Bir siteyi sosyal eklentilerle ziyaret ettiğinizde aldığımız bilgileri size daha ilgi çekici ve faydalı reklamlar göstermek için kullanabiliriz” (Facebook, 2020). Facebook’un kendi sayfasındaki verilen bilgide de açıkça görüldüğü gibi, her kullanıcının Facebook’u kullanması sonucu oluşan izlerden, ekonomik değeri çok yüksek devasa veriler oluşmaktadır.

Yine küresel egemenlik ilişkilerini Facebook örneğinden takip edebilmek için, “stratejik iletişim firması Cambridge Analytica” tarafından “87 milyon kişiye kadar” tek tek kişilere ait tanımlama yapılabilir, yani kişilere ait özelleştirilebilir kapasitesine sahip verilerin toplanması olayını dikkate almak gereklidir. Bu olay, sosyal medya kanallarıyla toplanan büyük verinin egemenlik ilişkileri içerisinde, güçlü kurumların, devletlerin, siyasi liderlerin vb. nasıl kullanabileceğini gösteren önemli bir örnektir. Söz konusu olay kısaca şöyle gerçekleşmiştir: Cambridge Analytica ve anlaşıldığına göre diğer başka şirketler, Facebook kullanıcılarının kişisel bilgilerine ulaşmayı başarmıştır. Cambridge Analytica OCEAN kişilik modeli temelinde “thisisyourdigitalallife” isimli bir kişilik envanteri uygulaması yoluyla bireylerin kişiliğini, eğilimlerini analiz etmede kullanılabilecek bilgileri toplayabilmiştir. Bu uygulama aracılığıyla kullanıcıların bir ‘psikografik’ profili oluşturulabilmektedir. Anlaşılacağı üzere, büyük veri, birey kurum, müşteri marka, hastalar sağlık merkezleri, seçmenler hükümet vb. etkileşiminde değişim yapma kapasitesine sahiptir. Büyük verinin bu şekilde tüm topluma daha fazla nüfuz etmesi “büyük veri devrimine” işaret etmektedir. Söz konusu devrim gerçekleştiğinde ise, daha önce gerçekleşen “dijital/ elektronik devrim” büyüklüğünde ekonomide ve kültürde dönüşüme sebep olacaktır (Peters, 2012).

Yukarıdaki bilgilerle açıklanmaya çalışıldığı gibi, büyük veri uluslararası rekabette çok önemli ticari avantajlar getirmekte, küresel egemenlik ilişkilerini pekiştirmektedir. Ancak, konunun ulus-devletler açısından değerlendirilmesi de uygun olacaktır. Bu yönüyle sosyal medya, bir taraftan da, ulus-devletlerin egemenlik mücadelesi verdiği bir alandır. Bunun için hükümetler, bilgilerin dağıtıldığı dijital merkezlerin “sözde” sahipleriyle çeşitli kanallardan ittifak geliştirmeye çalışarak kamuoyunu yönlendirmeye çalışırlar. Burada cezai yaptırımlar ve sansür gibi toplumu kontrol etmek için kullanılan geleneksel yöntemlerin yerine, bilgi akışlarının, kodlarının tanımlanması ve kontrol altına alınması yolları kullanılır. Gerekliğinde dijital ağlarda dolaşan bilgiler filtrelenebilir, istenmeyen içerik türleri düzenlenebilir (Price, 2018, 243). Görüldüğü üzere, ulus-devletlerin hükümetleri de büyük veriyi kendi hedefleri doğrultusunda, iç egemenliklerini pekiştirmek, gerektiğinde filtrelemelerde bulunmak üzere kullanmaya çalışmaktadır. Ancak, söz konusu kontrol, bilgilerin yayılması konusunda ulus-devletlerin büyük veriyi idare eden dijital merkezlerle kurduğu ilişkiye bağlı olmaktadır.

İnternet ve sosyal medya kullanımında ulusal sınırların önemini yitirmiş olması, bu kanallarla her türlü iletişimin, ticaretin gerçekleştirilebilmesi, ulus-devletlerin egemenliğini de zayıflatmaktadır. Her durumda ulus-devletler internet öncesi dönemdeki kadar kendi içlerinde de egemen olamamaktadır. İnternet teknolojisinin sağladığı olanaklar, ülkelerin sınırlarını kolay bir şekilde aşmakta, küresel düzende bulunan mevcut eşitsizlikler çevrim içi olanaklarla tekrar üretilme alanı bulmaktadır (Kumar, 2010, 172).

Buradaki bölümde görüldüğü üzere, internet ve sosyal medyanın zamanımızdaki gücü, küreselleşme ve çok uluslu şirketler yoluyla, ulusal devletlerin inisiyatif kullanabilmesini ya da kendi egemenlik sınırlarını belirlemelerini son derece zorlaştırmış, kendi vatandaşlarını tüketim kültürü oluşturulmasında ve tüketicilikte uluslararası güçlerin eline bırakmak zorunda kalmıştır. Ayrıca dünya ülkeleri arasındaki gelişmişlik farklarından oluşan dengesizliği, gelişmiş devletlerin ve onların çok uluslu şirketlerinin faydasına olacak şekilde genişletmiştir. Buradaki en önemli tehlike ise, kapitalist mantıkta gerçekleşen sermayenin yarışı, insanların daha çok tüketmesi üzerine kurulan bir kültürle güçlendirilmeye çalışılmıştır. Her türlü medya kanalıyla oluşturulan tüketim kültürü ise, aşağıdaki bölümde incelendiği gibi, en fazla gelişme çizgisinde daha geride kalan toplumlar olmak üzere, tüm toplumlara ve doğaya geri döndürülemez zararlar vermektedir.

Küresel Egemenlik İlişkilerinin Sosyal Medya Yoluyla Tüketim Kültürü Oluşumuna Etkisi

İnsanların gerçekten ihtiyaç olan eşyaları, gıdaları vb. mi tüketmekte, yoksa arzularının peşinden koşmak için mi tüketmekte olduğu önemli bir sorudur. Bu

soru cevaplanmaya çalışıldığında, eğitimle, sağlıkla, barınmayla ilgili ihtiyaçlar örneğinde değerlendirildiğinde, insanların ihtiyaçları için tüketimde bulunduğu söylenebilir. Ancak kapitalist sistem temel ihtiyaçların karşılanmasına yönelik tüketimle tatmin olamaz. O nedenle de daha çok kazanmak kapitalist sistemin amacı olduğu için, olmayan ihtiyaçların kültürle işlenerek ihtiyaç gibi algılatılması gerekir. Yine tüketimle ilgili tarihsel sürece bakıldığında da, bir zamanlar lüks kabul edilen eşyaların, ürünlerin, kapitalizmin beklentilerine uygun olarak, zamanla standart ihtiyaçlara dönüştüğü izlenmektedir.

Burada tüketim kültürünün nasıl oluştuğunu açıklamada, Baudrillard'ın fikirleri de aydınlatıcıdır. Ona göre, hazların “toplumsal bilinç” de bir var olma, kendini potansiyel olarak ortaya koyması olmasaydı, “tüketim ne ise o olurdu”. Şöyle demektedir: “Bizim çağımız günlük beslenme harcamalarının olduğu kadar prestij harcamalarının da birlikte ‘TÜKETMEK’ olarak adlandırıldığı ilk çağdır ve bu bütünsel bir oйдаşma uyarınca herkes için geçerlidir.” Yani toplumsal bilinç de hazza dayalı tüketim kültürü oluşmakta ve ona yeni bir biçim verilmekte, tüketimi yapılan ürünler gerçekten ihtiyaç olduğundan değil, kültürde olduğundan tüketilmektedir (2012, 234). Featherstone'nin açıklamalarına göre de tüketimin sadece hedonistlik, gösterişçi, insan güdülerıyla ilgili olduğunu söylemek doğru değilse de, yaşam tarzlarında ve reklamlarda bu şekilde öne çıktığı görülür. Böylece tüketiciler ürünlerin pazarlanmasıyla ilgili olan süreçlere işlenmiş olan kültür yoluyla dâhil edilmiş olur (2007, 84 - 91).

Yine tüketim kültürüyle ilgili önemli bir konu da, tüketicilerin alış veriş sırasındaki algılarıyla ilgilidir. Bu duruma göre, küresel markaları tüketmek yine yüksek toplumsal statülerle bağlantılandırılmaktadır. Yerel markalar ise böyle bir prestije sahip olamamaktadır. Toplum içinde oluşan kültür sebebiyle, tüketiciler de kendi aralarında, genellikle küresel markaların tüketimine daha fazla onay vermektedir. Ayrıca araştırmalara göre, markalara yüklenen anlamı değerlendirme açısından, tüketicilerin markaları birbirleriyle kıyasladıkları da anlaşılmaktadır. Yine markalı ürünlerin fiyat aralıkları tüketici algısında önemli bir yere sahiptir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, markalı ürünlerin fiyatının yüksek olması kalite ve tercih etmeyle ilişkilendirilmekteyken, ürün fiyatının düşük olması düşük beklenti, düşük kaliteyle birlikte algılanmaktadır (Karanfil, 2015, 219).

Tüketicilerin algısında görülen önemli bir değişken de, Karanfil'in yaptığı araştırmada görüldüğü gibi, menşe ülkelerle ilgilidir. Buradaki araştırmaya göre, tüketiciler, markaların “menşe ülkelerini, nesnel niteliklerini, satış fiyatlarını ve markaların yarattığı marka algısını referans olarak bir hiyerarşik yapıda” algılamaktadır. Bu duruma göre hiyerarşide daha yukarı basamaklarda olan markalar daha üst seviyede algılanarak, diğer markalarla karşılaştırıldığında, güven artı-

mından kaynaklı daha fazla tüketme eğilimiyle karşılanır. Yine araştırma verilerine göre, tüketiciler bazı ülkelerle ilgili markaları, bir ön kabulden kaynaklı yüksek basamaklara yerleştirir (2015, 220). Burada da görüldüğü gibi, tüketmek sadece ihtiyaçtan kaynaklanmamakta, prestij sağlamak amaçlı olarak, özellikle de küresel şirketlerin ürünleri üzerinde yoğunlaşmakta; yerli şirketler ise aynı prestiji veremediğinden rekabet koşullarında ileri geçememektedir. Böyle bir durum da egemenlik ilişkileri içinde değerlendirildiğinde, gelişmiş devletlere ve onların çok uluslu şirketlerine fayda sağlamaktadır.

İhtiyaçların bir diğer önemli özelliği ise, toplumsal baskılar, etkiler, sosyalleşme süreçleri gibi toplumsal nitelik taşımasıyla ilgilidir. Ayrıca kapitalist düzende üretme ve tüketme arasındaki ilişki, pazar koşulları, sermaye, rekabet edebilme bağlantısında işlemektedir. Söz konusu sebepten dolayı da insanların ihtiyaçları, kapitalist sistemde sermaye sahiplerinin daha çok kazanması üzerine kurulu olduğundan yapay bir mecrada seyretmektedir. Tüketim olgusunun gerçekleşmesinde de, gelişmekte olan ya da gelişmiş olan devlet ayrımı bulunmaz. Çünkü nerede olursa olsun, sermaye sistemi, tüketim arzusu kültürünü pekiştirerek, en yoksullar dâhil olmak üzere ürünlerin daha çok tüketilmesini sağlamaya çalışır (Yanıklar, 2010, 26). Yeni toplum düzeninde, reklamlar, televizyon kanalları, sosyal medya, internet gibi çeşitli kanallarla, modern toplumda yaşama, ihtiyaçların farklılaşması, kültürün bir parçası haline getirilir. Yanıklar'ın açıklamalarına göre de, tüketim, insanların gereksinimlerinin karşılanması üzerine değil, üretimi yapılan malların satışının gerçekleştirilmesiyle kapitalist sistemin devamlılığı üzerindedir. İnsan ihtiyaçlarının toplumla ilgili işlevleri bulunmaktadır ancak, söz konusu ihtiyaçlarda bireylerin kontrolü son derece sınırlıdır. İhtiyaçlar daha çok piyasa güçleri, medya, bilim vb. tarafından belirlenir (2010, 32).

Aşırı ve doğaya verilen zararları dikkate almadan tüketme, tüm insanlığın geleceğini de tehlikeye atmaktadır. Anderson'un da açıkladığı gibi, insan ırkı çevre sorunlarının çok ciddi boyutlara ulaşmasıyla karşı karşıyadır. Kimyasal ve radyoaktif atıklar, gelişmiş ülkeler başta olmak üzere, birçok ülkede, motorlu taşıtların egzoz gazları vb. teknoloji sonucu oluşan atıklar ölümcül sonuçlar doğurmaktadır. Ekolojik denge için çok önemli olan, canlı yaşamasına uygun doğa için vazgeçilmez olan, ozon tabakasındaki incelme devam ediyor. Bunun sonuçlarından biri olan, sayısız tıp uzmanının dikkat çektiği gibi, ölümcül olma potansiyeli bulunan cilt kanseri hastalıkları git gide daha da artmaktadır. Ekolojik dengenin bozulmasıyla birlikte, tıbbi kullanım için son derece önemli olan bazı bitki türleri yok olmaktadır. Dünya yüzeyinde bulunan geniş bölgesel alanlar çölleşme tehdidi altındadır ve milyonlarca insan sağlıklı olmak için gereken beslenme olanaklarına sahip değildir (Anderson, 2005, 71). Küreselleşme egemenlik ilişkileri çer-

çevesinde, dünya genelinde tüketimi teşvik etmektedir ve kapitalist sistem gereği de tüm amacı daha fazla gelir elde etme üzerine kurulmuştur. Ancak, söz konusu gelişmelere çevresel küreselleşme açısından bakıldığında, dünya geneline yayılabilen salgın hastalıklar, insanların doğaya bıraktığı atıklar, doğanın bozulmasına sebep olan her türlü yanlış uygulamalar sebebiyle doğaya verilen zararlar tüm ülkeleri etkilemektedir (Kartal, 2016, 294).

Burada aşırı tüketim yoluyla çevreye verilen zarar konusunda güzel bir gelişme, son yıllarda, tüketicilerde de tüketimin doğaya verdiği zararlar, tüketimin sonuçları, riskleri, tüketici hakları gibi konularda bilinç artışı görünmesiyle ilgilidir. Örnek olarak birçok beyaz eşyada enerji verimliliğiyle ilgili işaretler yoluyla, tüketicilerin dikkati çekilerek, hem daha ekonomik çevreye duyarlı, hem de karbon seviyesi dengesine yardımcı ürünlerin tüketilmesi sağlanmaya çalışılmaktadır (Featherstone, 2007, VII). Ancak bilindiği gibi, çevreci örgütlerin, bazı üreticilerin ve tüketicilerin doğayı koruma amaçlı bu şekilde çabaları, son derece yetersiz kalmakta, tüm ulusal devletlerin diğer devletlerle işbirliği yaparak ortak politikalar üretmelerini gerekli kılmaktadır.

Buradaki bölümde tartışıldığı gibi, küresel egemenlik, sosyal medya ve tüketim kültürü birlikte değerlendirildiğinde önemli bir sorun alanıdır. Küresel egemenlik kapitalist bir mantık temelinde daha fazla güç ve zenginlik elde etmeye odaklanmakta, sosyal medya ise küresel güçlerin bu hedefleri için önemli olanaklar sağlamaktadır. Diğer medya kanalları yanında ve internet uygulamaları yanında araştırmanın konusu olan sosyal medya, tüketim kültürünün yaygınlaştırılmasında önemli katkılarda bulunmaktadır. Ancak söz konusu gelişmeler, insanlığın geleceği açısından aşırı, kontrolsüz, denetimsiz üretim ve tüketim sebebiyle, doğayı ve insan hayatını tehlikeye atmakta, özellikle de az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde gelir uçurumlarının körüklenmesine yardım etmektedir.

Sonuç

Kapitalizm, hemen hemen üzerinde yaşanılan dünyanın tamamına egemen olan sermaye sistemidir. Ve kapitalizmin girişimci eliyle temel güdüsü daha çok gelir, güç, çıkar elde etme üzerinedir. Kapitalizm, her ulus-devletin kendi içinde olan sermaye sınıfı ve çalışanlar arasında olan, yoksul, zengin ilişkisine benzer ilişkileri uluslararası da üretmektedir. Nasıl ki, ulus-devletler içinde sermaye sınıfı ile işçi sınıfı arasında çıkarların zıtlığı durumu varsa, aynı durum gelişmiş ülkelerle, gelişme çizgisinde daha geride kalmış ülkeler arasında da bulunmaktadır. Söz konusu durum, çıkarların zıtlığı bulunduğundan, ülkeler arasındaki adil rekabet kurallarını bozmaktadır. Kapitalist sistem genel olarak daha çok kazanmaya odaklanmakta, bu da hem insanların yaşamları için zorunlu olan doğanın

aşırı zarar görmesine, hem de çıkarlarının zıtlığından daha fazla kazanma uğruna yoksulluk sebepli problemlerin daha da artmasına sebep olmaktadır. Küresel egemenlik ilişkileri çerçevesinde, piyasayı kendi kontrolüne alma kapasitesi bulunan gelişmiş devletler, bilişim teknolojilerinin de katkısıyla, her geçen gün güçlerini daha da artırmaktadır. Ancak uluslararası ilişkilerde her ülkenin çıkarlarına öncelik vermesi temel kural olduğundan, söz konusu süreç daha çok gelişmiş ülkelerin faydasına hizmet etmektedir.

Buradaki çalışma kapsamında, küresel egemenlik ilişkileri, ilgili kuramsal yaklaşımlar da dikkate alınarak incelenmeye çalışıldı. Uluslararası ilişkilerin gerçekte çıkara bağlı yapısı üzerinde duruldu ve ülkeler arasındaki çıkarların genellikle zıt olduğunun altı çizildi. Özellikle gelişmiş devletler ve azgelişmiş devletlerle ilgili teoriler dikkate alındığında, modernleşme teorisi ve bağımlılık teorileri; modern dünya sistemi teorisi gibi teorileri; aşırı küreselleşmeciler, kuşkuçular, dönüşümcüler gibi yaklaşımları kendi çıkarları açısından değerlendirerek ulus-devletlerin politika oluşturmasının önemine dikkat çekildi. Sosyal medyanın dünyanın küresel egemenlik ilişkileri içindeki durumu, istatistiki verilerle dünyadaki yaygınlığı, büyük verinin güç merkezlerince nasıl kullanıldığı, tüketim kültürünün oluşturulmasındaki etkisi incelenmeye çalışıldı.

Araştırmadan çıkan sonuçla görünmektedir ki, kontrolsüz üretim, tüketim, kapitalizmin insanı ve doğayı dikkate almayan bir yapıda gelişmesine devam etmesi insanlığın geleceğini tehlikeye atmaktadır. Yaşanılan zaman diliminde tüketmek zorunlu bir ihtiyacı karşılamak için yapılmamakta, prestij sağlamak, toplumda kendini ifade etmek ve kendine yer bulmak için yapılmaktadır. Küresel kültür bir kullan at toplumu yaratmıştır. Ayrıca ürünlerin kalitesi, çok uluslu şirketlerle, hangi gelişmiş ülke menşeli olduğuyula özdeşleştirilmekte, bu durum da, gelişme çizgisinde daha geride bulunan ülkelerin gelişmiş ülkelere olan bağımlılığını artırmaktadır. Birçok ürün kullanım ömrü dolmadığı halde dünyayı kirletmektedir. Sanayi atıkları, evsel kimyasal atıklar, egzoz gazları vb. doğaya geri dönülmesi olanaksız zararlar vermektedir. Bilişim teknolojileri ve internet tabanlı uygulamalarla işlerlik kazanan sosyal medya, tüketim kültürünü hastalık derecesine taşımakta; söz konusu durum ise, dünya ülkelerinde var olan adil olmayan rekabet koşullarını pekiştirmekte ve bundan da zarar gören daha az gelişmiş ülkeler olmaktadır.

Yukarıda açıklanan durumlar, özellikle de azgelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler olmak üzere tüm toplumları tehdit etmektedir. Kapitalist sistemin daha çok gelir elde etmeye dönük yapısı, başta azgelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin toplumları olmak üzere, tüketim kültürü sebebiyle yoksulluğun daha ağır hissedilmesine sebep olmaktadır. Ayrıca bu durum teknolojiye, zenginliğe sahip

olma sebebiyle üstünlük elde eden ülkelerin daha da güçlenmesine sebep olurken diğerlerinin bağımlılığını pekiştirmektedir. Tüm bunlar dikkate alındığında, gelişme çizgesinde daha geride olan ülkelerin, bilimin öncülüğünde rekabet koşullarını kendi faydalarına daha ileri seviyelere taşımaya çalışması kendi çıkarları gereğidir. Yine kontrolsüz üretim ve tüketimi engelleyerek, doğanın korunması için mücadele etmesi; bilgisayarların, internetin, sosyal medyanın kullanımıyla ilgili, özellikle genç insanlardan başlanarak bilinçli kullanım kültürünün geliştirilmesi insanlığın geleceği için, sivil toplum örgütlerinin, devletlerin, uluslararası kuruluşların görevi olmalıdır.

KAYNAKÇA

1. Agba, Augustine, E., ve Okeke, C. (2020). Contradictions in International Relations Theory : The Case of Dependency Theory as Model for Third World Development '. April 2017. https://www.researchgate.net/publication/343510444_contradictions_in_international_relations_theory_a_case_of_dependency_theory_as_a_model_for_third_world_development, Erişim Tarihi: 28.10.2020
2. Akıncı, A., ve Alptürk, H. (2020). Ulus-Devletin Küreselleşme Karşısındaki Genel Durumu. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 47, 13–34. <http://www.yyusbedergisi.com/dergi/ulus-devletin-kuresellesme-karsisindaki-genel-durumu20200402103408.pdf>, Erişim Tarihi: 22.09.2020
3. Anderson, P. (2005). The Global Politics of Power, Justice and Death. In The Global Politics of Power, Justice and Death. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203991022>, Erişim Tarihi: 30.11.2020
4. Arce, A. M. G. (2018). Dependency Theory and Underdevelopment. The International Encyclopedia of Anthropology, 1–9. <https://doi.org/10.1002/9781118924396.wbiea1610>, Erişim Tarihi: 25.09.2020
5. Baudrillard, J. (2012). Tüketim Toplumu (6. Basım). Ayrıntı Yayınları.
6. Calbalhin, J. P. (2018). Facebook User's Data Security and Awareness: A Literature Review. Journal of Academic Research, 3(2), 1–13. https://www.researchgate.net/publication/331408062_Facebook_User's_Data_Security_and_Awareness_A_Literature_Review, Erişim Tarihi: 28.10.2020
7. Chan, S., ve Clark, C. (1994). Economic Development in Taiwan: Escaping The State-Market Dichotomy. Environment & Planning C: Government & Policy, 12(2), 127–143. <https://doi.org/10.1068/c120127>, Erişim Tarihi: 28.11.2020
8. Dutot, V., ve Lichy, J. (2019). The Role of Social Media in Accelerating The Process of Acculturation to The Global Consumer Culture: An Empirical Analysis. International Journal of Technology and Human Interaction, 15(1), 65–84. <https://doi.org/10.4018/IJTHI.2019010105>, Erişim Tarihi: 23.09.2020
9. Facebook. (2020). Beğen Düğmesi Olan Bir Siteyi Ziyaret Ettiğimde Facebook Hangi Bilgileri Alır? 1–2. <https://m.facebook.com/help/186325668085084>, Erişim Tarihi: 15.10.2020
10. Featherstone, M. (2007). Consumer Culture and Postmodernism. In Consumer Culture and Postmodernism (2nd ed.). Sage Publications. <https://doi.org/10.4135/9781446212424>, Erişim Tarihi: 01.08.2020

11. Çömlekçi, M., F., Başol, O., Gençlerin Sosyal Medya Kullanım Amaçları ile Sosyal Medya Bağımlılığı İlişkisinin İncelenmesi. (2019). Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 173–188. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.525652>, Erişim Tarihi: 15.09.2020
12. Gray, C. S. (2013). War, Peace and International Relations. In War, Peace and International Relations. Routledge & Francis Group. <https://doi.org/10.4324/9780203180952>, Erişim Tarihi: 28.10.2020
13. IŞIK, U., ve TOPBAŞ, H. (2015). Facebook ve Bağımlılık: Medya Bağımlılığı Araştırması. The Journal of Academic Social Science Studies, 38, 319–336. <https://atif.sobiad.com/index.jsp?modul=makale-goruntule&i-d=AXCqevKUyZgeuufWA2B>, Erişim Tarihi: 12.08.2020
14. KARANFİL, N. (2015). Küreselleşmenin Tüketim Kültürü ve Davranışı Üzerine Etkisi. <http://www.openaccess.hacettepe.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11655/1362/ef11b92b-c8ab-4001-b506-9cc0aa006fd5.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, Erişim Tarihi: 20.10.2020
15. Kartal, Ç. (2016). Küreselleşme Sürecinin Devlet Yapısı Üzerine Etkileri. Ankara Barosu Dergisi, 2, 289–327. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/abd/issue/33841/374731>, Erişim Tarihi: 26.11.2020
16. Kumar, S. (2010). Google Earth and the Nation State. Global Media and Communication, 6(2), 154–176. <https://doi.org/10.1177/1742766510373716>, Erişim Tarihi: 11.08.2020
17. Nihat, B. (2003). Küreselleşme: Sosyal Devletin Sonu Mu? Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 52(2), 1. https://doi.org/10.1501/hukfak_0000000533, Erişim Tarihi: 20.10.2020
18. Peters, B. (2012). The Age of Big Data. <https://www.forbes.com/sites/bradpeters/2012/07/12/the-age-of-big-data/#52dal16954f66>, Erişim: 12.08.2020
19. Price, M. E. (2018). Media and Sovereignty. In Media and Sovereignty. The MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/4533.001.0001>, Erişim Tarihi: 26.11.2020
20. Rugman, A. (2000). Globalleşmenin Sonu, Çev. Sedat Eroğlu, MediaCat Kitapları, İstanbul. Aktaran, Karaçor, D. S. (2009). Yeni İletişim Teknolojileri, Siyasal Katılım, Demokrasi. Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 16(2), 121–131. <https://doi.org/10.18657/yecbu.23255>, Erişim Tarihi: 14.08.2020
21. Schroeder, R. (2016). The Globalization of on-Screen Sociability: Social Media and Tethered Togetherness. International Journal of Communication, 10, 5626–5643. <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:c71e6961-30bb-42ef-80aa-18181dceb992>, Erişim Tarihi: 02.08.2020

22. Seaman, D. (2015). Economic Development and Political Change in Comparative Perspective: Developmental States in South Korea, Taiwan, and Singapore, https://repositorium.ub.uni-osnabrueck.de/bitstream/urn:nbn:de:gbv:700-2016051914475/4/thesis_seaman.pdf, Erişim Tarihi: 17.09.2020
23. Shareef, M. A., Mukerji, B., Dwivedi, Y. K., Rana, N. P., ve Islam, R. (2019). Social Media Marketing: Comparative Effect of Advertisement Sources. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 46(September 2017), 58–69. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2017.11.001>, Erişim Tarihi: 04.09.2020
24. Social, W. A. (2019). Global Digital Report 2019. In We Are Social Ltd. <https://wearesocial.com/global-digital-report-2019>, Erişim Tarihi: 05.10.2020
25. Stephen, A. T. (2016). The Role of Digital and Social Media Marketing in Consumer Behavior. *Current Opinion in Psychology*, 10, 17–21. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2015.10.016>, Erişim Tarihi: 24.11.2020
26. Tausch, A. (2018). Globalisation and Development: The Relevance of Classical “Dependency” Theory for The World Today. *International Social Science Journal*, 68(227–228), 79–99. <https://doi.org/10.1111/issj.12190>, Erişim Tarihi: 06.09.2020
27. TÜİK. (2020). Türkiye’nin İnternet Kullanım Alışkanlıkları - TÜİK 2018. http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=1028; <https://www.guvenliweb.org.tr/haber-detay/turkiyenin-internet-kullanim-aliskanliklari-tuik-2018>, Erişim Tarihi: 28.10. 2020
28. Wallerstein, I. (2000). *Bildigimiz Dünyanın Sonu* (B. T. Çev. (Ed.); 1. Basım). İstanbul, Metis Yayınları.
29. Wallerstein, I. (2005). World-Systems Analysis: An Introduction. *Choice Reviews Online*, 42(08), 42-4956-42-4956. <https://doi.org/10.5860/choice.42-4956>, Erişim Tarihi: 28.10. 2020
30. Yalçınkaya, M. H., Çılbant, C., ve Yalçınkaya, N. (2012). Küreselleşme ile Yeniden Şekillenen Ulus-Devlet Anlayışı. *International Journal of Economic and Administrative Studies*, Yıl 4(8), 1–26. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/201985>, Erişim Tarihi: 28.10. 2020
31. Yanıklar, C. (2010). Tüketim Kültürü, Kapitalizm ve İnsan İhtiyaçları Arasındaki İlişi Üzerine Bir Tartışma. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 34(1), 25–32. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cumusosbil/issue/4342/59313>, Erişim Tarihi: 28.10. 2020

